

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVILAP

Szerkeszti: Bojtár Endre, Horváth Iván, Kovács János Mátyás, Margócsy István, Szilágyi Ákos, Török András.
Főmunkatárs: Lengyel László. Olvasószerkesztő: Barabás András.

*»remélem, észre se fogják venni, hogy
szöveg is van a darabban«*

NÁDASDY ÁDÁM

»Az állam... semmiképp se legyen dagadt, de vézna se! «

PETR PITHART

*»A Tandori-költészet sem olyan, mint a törlendő
segédegyenesekre számító merev arany metszés«*

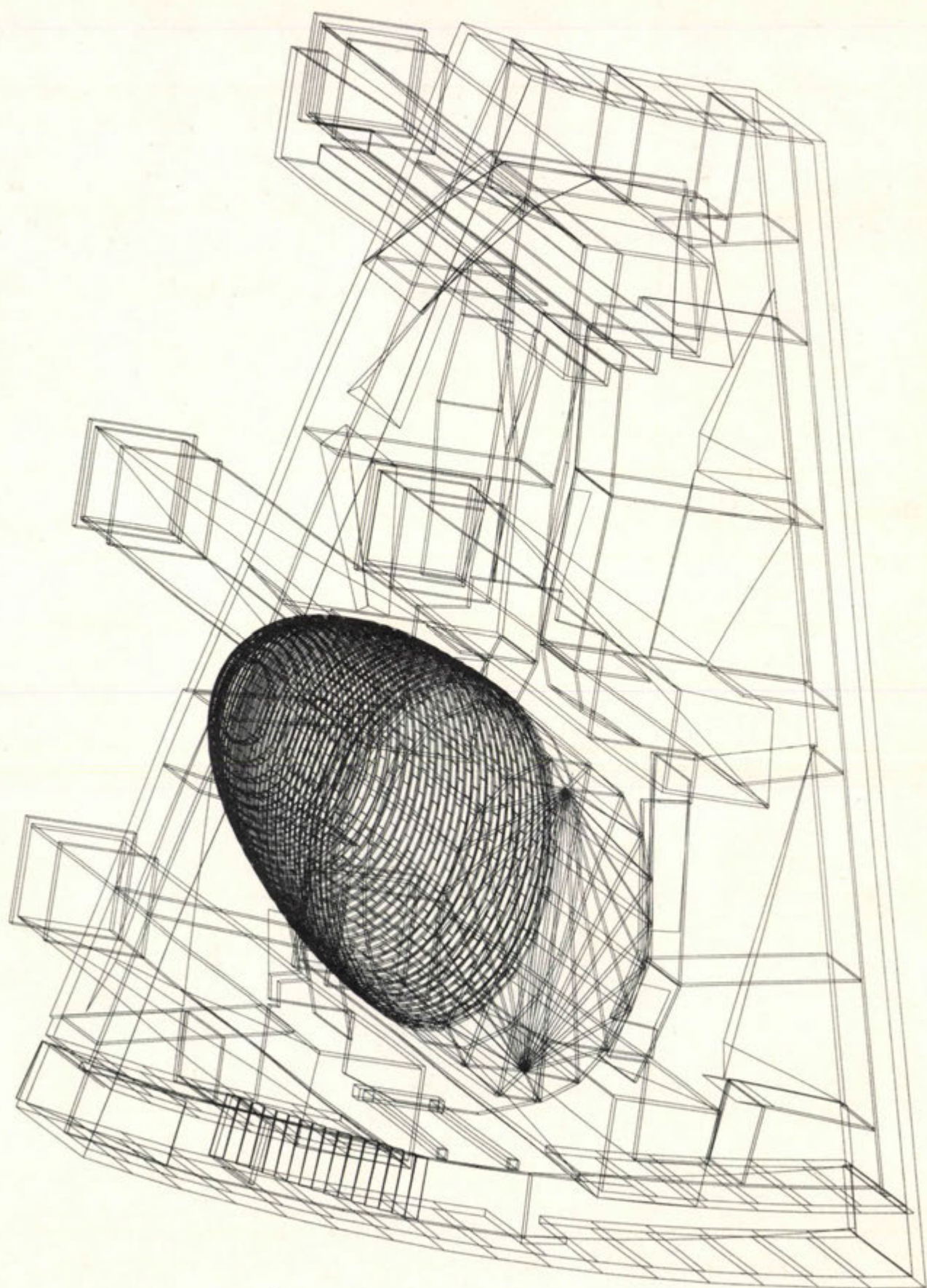
MARGÓCSY ISTVÁN



Mcmxciv Augusztus

Szerkesztőségi órák: csütörtökön délután kettőtől négyig a New York kávéház karzatán.

ÁRA NEGYVENKILENC FORINT



MCMXCIV AUGUSZTUS

HATODIK ÉVFOLYAM NYOLCADIK SZÁM

Ferge Zsuzsa Szabadság és biztonság 3

Petr Pithart Magánszféra, állami szféra 11

Kovács Éva Indulatok a népi-urbánus vitában 15

Orbán Ottó Versek 24

Kántor Zsolt Versek 26

Ferdinandy György Salak 27

Szergej Gandlevszkij Stanzák 30

Bratka László Versek 32

Nádasdy Ádám „Tényleg, egy kis takarmány!” 35

Erich Fromm Adolf Hitler: A nekrofília klinikai esete (Második rész) 43

Rákos Péter Nemzet és humor 49

Egy kis nemzetkarakterológia 52

Margócsy István TANDORI DEZSŐ / MADÁRZSOKÉ 57

H. I. Atyák 63

Urbi & Orbi iv



E számunkat a VILÁGKIÁLLÍTÁS MAGYAR PAVILONJÁNAK TERVEIVEL illusztráltuk. (Közreműködtek: Turányi Gábor, Simon István, Jankovics Marcell, Benczúr László, Bujdosó Győző, Frank György, Göde András, Kiss Péter, Kovács István, Rotarides Mihályné, Tóth Zoltán, Turi Zoltán, Zoboki Gábor)

2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP. FELELŐS SZERKESZTŐ: BOJTÁR ENDRE.

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐ: HERNER JÁNOS (1989-1993)

GAZDASÁGI VEZETŐ: KEMÉNY MÁRIA. TITKÁR: SARGINA LUDMILA. LEVÉLCÍM: 1133 BUDAPEST, VÁG UTCA 13.

ÚJ TELEFON ÉS FAX: 140-9950

KIADJA A HETI VILÁGGAZDASÁG RT. FELELŐS KIADÓ: SZAUER PÉTER ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ. CÍM: 1037 BUDAPEST SZÉPVOLGYI ÚT 35. TELEFON: 188-4326. TERJESZTI A MAGYAR POSTA. ELŐFIZETHETŐ BÁRMELY POSTAHIVATALBAN, VALAMINT A HÍRLAPELŐFIZETÉSI ÉS LAPELLÁTÁSI IRODÁBAN (HELIR). BUDAPEST XIII. LEHEL ÚT 10/A ALATT KÖZVETLENÜL, POSTAUTALVÁNYON VAGY ÁTUTALÁSSAL A HELIR POSTABANK RT. 219-98 636, 021-02 799 PÉNZFORGALMI JELZŐSZÁMRA. ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE 490 FT, FÉL ÉVRE 245 FT, NEGYED ÉVRE 147 FT. A SZEDÉS A HVG PRESS KFT. FÉNYSZEDŐ RENDSZERÉN KÉSZÜLT, GOUDY OLD FACE, NICHOLAS COCHIN ÉS WALBAUM BETŰKKEL. ELEKTRONIKUS TÖRDELÉS: FENYVESI LÁSZLÓ. SZEDTE: KOCSIS JÁNOS. NYOMTA A LAJOSMIZSEI HÍRLAPNYOMDA. FELELŐS VEZETŐ: BURJÁN NORBERT.

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK A KIADÓBAN.

TÁMOGATÓINK: A MŰVELŐDÉSI ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM, A SOROS ALAPÍTVÁNY, A JÓZSEF ATTILA ALAPÍTVÁNY.

Beszélő művek — olvasó szerzők

A KORTÁRS MAGYAR IRODALOM HANGJA

Most nem is az, hogy akkor kevesebb vécépapírt lopnának, de a kortárs irodalom elevenebb jelenlétére mégiscsak szükség lenne, mert ha nem is az, hogy kevésbé lengene be az aluljáróktól a közintézményekig mindent a hűgyszag, de legalább...

ha nem is az, hogy javulna az élet minősége, ám esetleg... ha nem is az, hogy érzékenyebbé válna a közgondolkodás, de valahogyan mégiscsak szavatolni kell... ha nem is a Lady, de legalább Iglbauer „Gyuszi” biztonságát.

A Vox Libris kazettasorozat a kortárs magyar irodalom legjelesebb alkotóinak műveit bocsájtja közre újszerű és eredeti hangon. Műveiket maguk a szerzők adják elő. A Vox Libris kazettasorozat első öt darabja:

Mészöly Miklós / Terepismertetés

Kertész Imre / Jegyzőkönyv

Esterházy Péter / Élet és Irodalom

Kornis Mihály írásai

Parti Nagy Lajos / Kis brutáliák

Szilágyi Ákos / Légzőgyakorlat
kezdő haldoklók számára

KIADJA A MAGOS ÉS TÁRSA BT
A SOROS ALAPÍTVÁNY TÁMOGATÁSÁVAL

MAGOS ÉS TÁRSA BT
1111 BUDAPEST, BARTÓK BÉLA ÚT 46.
TELEFON: 165 0115.

Szabadság és biztonság

FERGE ZSUZSA

I gaza van Lengyel Józsefnek: a lényegét gyakran csak *túlzásban* lehet kifejezni. Ám a túlzással olykor a lényeg vesz el. Egyre inkább ez a gyanúm az az új szellemi divattal kapcsolatban, amely a biztonságot a szabadsággal összeegyeztethetetlennek tartja.

Jacek Kuron (1994) ezt írja: „A szocialista állam a gazdasági és szociális élet központi irányításának és így a központosított újraelosztásnak a rendszere volt. Állítható, hogy megvalósította ideológusainak szándékait: létrehozta a maximális szociális biztonság rendjét egy olyan országban, ahol minden polgár az állam alkalmazottja volt. A gyakorlatban a munkahely korlátlanul nyújtott juttatásokat. A béreknek elvileg csak az ételmezt és ruházódást kellett fedezniük. A lakás, világítás, fűtés, orvosi ellátás, bölcsőde, óvoda, iskola, könyvek, gyereknyaraltatás, üdülés (ugyancsak elvileg) ingyenesek voltak. Az állam garantálta minden dolgozó számára a nyugdíjat, egészségügyi biztosítást és rokkantellátást. A rendszer tehát biztonságot garantált, de ugyanakkor megfosztotta a dolgozókat szabadságuktól és sorsuk önálló meghatározásától: a börtön garantálja a legnagyobb biztonságot.”

Peter Ambros (1994) úgy látja, hogy a szabadságfogalmat ki lehet terjeszteni a végtelenségig, akár a romboló cselekvés felszabadításáig is. Lehet

„Szabadság arra, hogy kitépjük a katicabogár szárnyait

Szabadság az éhenhalásra

Szabadság arra, hogy gyűlölhessünk (másokat vagy önmagunkat)

Szabadság arra, hogy féljünk, illetve terjesszük a rettegést...”

Föl is merül benne a kérdés, miért kell védelmezni e fontos értéket, kivált, ha a most demokratizálódó volt autoritárius vagy totalitárius országokban romlik a helyzet, ha „a felszabadulás populizmust, intoleranciát és háborút von maga után”. Ambros tiltakozik a pusztító szabadságok igazolása vagy elfogadása ellen. Ám ha e szabadságokat elutasítja, „ezzel igazolja azokat, akik nosztalgikusan visszasírják a stabilitás, a kiszámíthatóság és az egyértelmű rabság elmúlt időszakát Európa keleti felében”. Ezért további magyarázatokat kínál. „Nem véletlen, ha a rabság korszakát a »stabilitással« és a »kiszámíthatósággal« – más szóval a »biztonsággal« – írhatjuk körül, sőt talán vele azonosíthatjuk. »Szabadság« és »biztonság« feloldhatatlan ellentmondásban állnak egymással.” Ezek után megfogalmazza téziseit. Ha a biztonságra való törekvés tárgya a tulajdon, amelyen az ember »rajta ül« (a német *besitzen* = *birtokolni* nyomán alkotott képből), ez mozgásszabadságának korlátozásával jár. Innen az 1. tézis: „A biztonságra törekvés korlátozza a biztonságra törekvő individuum szabadságát”, sőt ha a törekvés egy meghatározott tárgyra nézve megvalósul, akkor ez (2. tézis) „annyit jelent, mint egyszeri döntéssel minden

jövendő döntésről lemondani”. Nem jobb a helyzet akkor sem, ha az egyén nem saját erőit veszi igénybe biztonsága fenntartásához, hanem valami közvetítőt (pl. a kötelező társadalombiztosítást), továbbá akkor sem, ha a döntést szabad akaratából hozza – mint pl. a régi Német Szövetségi Köztársaságban, ahol a szabadságot és biztonságot „minden további nélkül egyenértékűeknek és egyformán törekvése érdekében javaknak” tekintették. Ekkor ugyanis a biztonság letéteményesei megkímélik az embereket „a létezéshez és cselekvéshez szükséges eszközök előteremtésének gondjától”, azaz megfosztják őket a folyamatos egzisztenciális döntésektől, s ezzel kiskorúvá fokozzák le őket. Innen a 3. tézis: „A szabadság ugyanannyira kapcsolódik a nagykorúshoz, mint a biztonság a függőséghez.” A szabadság feladása és a kiskorúvá válás nemcsak a kelet-európaiakra, hanem a jóléti államban élő polgárookra is igaz tehát – legfeljebb a jelenség Keleten szembeötlőbb. S hogy mindezek után mégse kelljen elfogadnia az igazán visszatartó, pusztító és önpusztító szabadságjogokat, Ambros különösebb érvelés nélkül (persze nem is meggyőzően) deklarálja, hogy ezek nem „valódi” szabadságok.

Az értékek értelmének túlfeszítése

Azt hiszem, az emberiség minden értéke értelmetlenné tehető és kompromittálható, ha az elvont fogalmakat abszolutizálva, értelmezés nélkül vonatkoztatjuk a valóságra.

Az egyenlőség ellenfelei mindig tiszta lelkiismerettel mondhatták, hogy az egyenlőség követelése értelmetlen. Ebben az elvontságban az is. Így pl. Letwin, az egyik különösen konzervatív szerző szerint az egalitarianizmus három gondolatán alapszik. „1. minden embernek egyenlőnek kell lennie; 2. valamennyi fennálló egyenlőtlenség csökkenthető, alkalmasint teljesen és gyökeresen megszüntethető a kormányok intézkedései által; és 3. minden más politikai célnak félre kell állnia az egyenlőség útjából” (Donnison, 1990). Donnison szerint Letwin azért nem támasztja alá kijelentéseit egyetlen hivatkozással sem, mert az egyenlőség kérdéseivel komolyan foglalkozók közül „soha senki nem mondott ilyen ostobaságot”. Valóban nem. Hiszen mélyen igaz – és nemigen tudok olyan gondolkodót, vagy akár tetszőleges európai polgárt, aki ne így vélne –, hogy „a tökéletesen egyenlő társadalom eszméje hamis – ámde ijesztő is egyben. Ez az utópia a totális terror és az abszolút unalom őshazája” (Dahrendorf, 1969). A terrorról és unalomról elég sok tapasztalatuk gyűlt össze azoknak, akik az elmúlt 40–70 évet a „létező szocializmusban” töltötték, miközben társadalmuk alapvetően egyenlőtlenek maradtak a hatalom eloszlása vagy a fizikai és társadalmi életesélyek szempontjából (pl. Ferge, 1969). Éppen az elméletileg fenn hirdetett egyenlőség eszmény és

a valóságos, de eltagadott egyenlőtlenségek közötti ellentmondás vezetett az egyenlőségérték kompromittálásához. Ráadásul még értelmezhetetlen is, hogy mikor vagyunk egyenlők valamilyen szempontból. Viszonylag egyszerűnek tűnik például a „jövedelemegyenlőség” fogalma vagy jelszava. Ámde mit értsünk ezen? Azt-e, hogy az egyéneknek, vagy hogy a családoknak a jövedelme ugyanannyi? Azt-e hogy fogyasztási lehetőségeik, ha úgy tetszik, élet-színvonaluk „azonos”, bármit jelentsen is ez? Ki tudja eldönteni, hogy mikor „egyenlő” a jövedelme (például a fogyasztási lehetőségek szemszögéből) egy kétagú és egy hatagú családnak; egy falusi nyugdíjasnak és egy vidékről bejáró budapesti szakmunkásnak? Egy egészségesnek és egy mozgáskorlátozottak? Egy vegetáriánusnak és egy húsevőnek? Elég-e a folyó jövedelmeket összehasonlítani, vagy a vagyont is figyelembe kell venni, mint potenciális, alkalmasint mozgósítható jövedelemforrást? Ezeket a mindig csak pontatlanul megválaszolható kérdéseket a végtelenségig folytathatnánk. Vannak persze még bonyolultabb jelenségek. Ha, mondjuk, az emberi képességek „egyenlőségét” hirdetnők, akkor csak egy Huxley-féle lombikbébis negatív utópiával lennének kiirhatók a köztünk levő különbségek, de még Huxley is beépítette rendszerébe kasztokat. Vagyis hát: az egyenlőség mint elvont társadalmi eszmény legalább 2000 éve elevenen él az európai kultúrában, de ebben az elvontságban elméletileg értelmezhetetlen, gyakorlati követelésként pedig vagy torz következményekkel járt, vagy radikálisan átértelmezve érvényesült. Tehát vagy azt jelentette (rossz esetben), hogy egy meghatározott egyenlőséget, pl. a tulajdonnélküliséget sorozatos egyenlőtlenségek (szabadságtalanságok és igazságtalanságok) kíséretében kényszerített a hatalom a társadalomra, vagy azt (jó esetben), hogy a politika nem „egyenlőségre”, hanem mindig csak egyes, meghatározott típusú egyenlőtlenségek csökkentésére törekedett. Ez utóbbi célt szolgálja például a lakástól az egészségügyi ellátásig mindazon életfeltételek egyenlőtlenségeinek csökkentése, amelyek a fizikai vagy társadalmi életesélyeket a legsúlyosabban befolyásolják. (Az első megoldás a bolsevizmus, a második leginkább a szociáldemokrácia politikájának a jellemzője.)

Nem jobb a helyzet, mondjuk, a toleranciával sem, amely kiterjesztett, feltétel nélküli értelmezésben az intolerancia tolerálásának igényét is tartalmazza. Ez a kiterjesztett értelmezés filozófiailag kezelhetetlen. Rawls igazságosságelmélete a szabadság érdekében majdnem korlátlannak tekinti a toleránsok tolerálási kötelezettségeit. Egyetlen olyan esetet talál, amikor már nem elfogadható az intoleráns tolerálása. Azt ugyanis, amikor „a toleránsok őszintén és alapos okkal vélhetik, hogy az intoleranciára saját biztonságuk érdekében szükség van... Az igazságosság nem követeli meg azt, hogy az ember tétlenül tűrje, hogy mások elpusztítsák létének alapját.” Ha nem közvetlen a fenyegetettség, akkor az igazságos polgárok első kötelessége, hogy „mindaddig igyekezzenek védeni az egyenlő jogokat biztosító alkotmányt, ameddig maga a szabadság és saját szabadságuk nem kerül veszélybe... Ha az alkotmány szilárd, nincs ok arra, hogy az intoleranciától megtagadjuk a szabadságot.” Ha meg is jelenik tehát egy intoleráns szekta vagy csoport, de nem válik azonnal olyan erőssé, hogy akaratát mindenre rákényszerítse, illetve nem nő nagyon gyorsan, akkor remélhető, hogy fokozatosan belátja tolerált intoleranciája fölöslegességét. Ha azonban az intoleráns csoport eleve túl erős, illetve túlságosan gyorsan növekszik, ez olyan „gyakorlati dilemma”, amelyet a filozófia egyedül

nem tud megoldani. (Rawls, 1971, 217. és köv. old.). A gyakorlatban tehát a túlértelmezett tolerancia, az intolerancia korlátok nélküli tolerálása – nem kellően szilárd demokráciában – a tolerancia végzetes tagadásához, vagy a toleránsok és intoleránsok közötti élet-halál küzdelemhez vezethet. Hasonló Kis János következtetése, aki szerint a demokratikus jogállam csak akkor maradhat fenn, „ha az intoleranciával szembeni polgári intolerancia jóval korábban működésbe lép, mint amikor az állami kényszerintézkedések megengedetté válnak” (Kis, 1994).

A szabadság fogalmával való visszaélést Ambros példái jól szemléltetik. Az ő felfogásában a pozitív szabadság: szabadság valamire (szavazásra vagy pusztításra), a negatív pedig szabadság valamitől (szenvetéstől, kényszersztől). A pusztításra való szabadságot már az a legáltalánosabban elterjedt szabadságértelmezés is kizárja, amely szerint az én szabadságom korláta a másik ember szabadsága. Ez fogalmilag eleve lehetetlenné teszi az arra való a szabadságot, hogy másokban félelmet keltsünk. A. Sen (1992) szinte fordítva értelmezi a két szabadságot, s ugyanakkor az értelmezést kiterjeszti, mégpedig (szerintem) túlfeszítés nélkül. Szerinte a negatív szabadság a korlátozástól való mentesség, pl. a szavazásomat nem korlátozza sem olyan politikai rendelkezés, amely, mondjuk, a bőrfőm színe miatt kizárna a szavazók közül, sem pedig huligánok nem állják utamat, vagy nem vernek meg, amikor szavazni megyek. „A »pozitív« értelmezett szabadság azt jelenti, hogy – mindent figyelembe véve – mit tehet vagy nem tehet meg az egyén... Illusztrációképpen: ha azért nem sétálhatok szabadon egy parkban, mert rokkant vagyok, akkor ez pozitív szabadságom korlátozottsága, de semmi nem utal arra, hogy erőszakkal léptek volna fel negatív szabadságommal szemben. Ha viszont nem rokkantságom miatt nem sétálhatok a parkban, hanem azért, mert huligánok megvernek, ha ezt teszem, akkor ez negatív szabadságom megsértése – és nem csak pozitív szabadságomé... Ha fontosnak tartjuk, hogy az egyén képes legyen olyan életvitelre, amilyent maga választana magának, akkor érvekkel alátámasztható, hogy a pozitív szabadság általános kategóriájával kell foglalkoznunk.” Ebben az érvrendszerben a szegénység önmagában nem sérti a negatív szabadságot, hiszen nem feltétlenül mások közvetlen beavatkozásának (vagy jogi beavatkozásának) a következménye. Ugyanakkor azonban az, hogy a szegény egy sor dolgot nem tehet meg – nem képes családját megfelelően táplálni, nem képes a szükséges tüzelőt vagy gyógyszert megvásárolni –, pozitív szabadságának korlátozottsága. Ugyancsak a pozitív szabadság hiánya kényszerítheti a szegényt, hogy egészségére, továbbélési esélyeire veszélyes munkát vállaljon. „Ha ezt az érvelést elfogadjuk, akkor nem sok értelme van azon vitakoznunk, vajon a szabadság pozitív vagy negatív értelmezése mellé kell-e állnunk. A szabadság helyes felfogásának egyszerre kell pozitívnak és negatívnak lennie, hisz’ – bár más okokból – mindkét oldal fontos” –, és, mint mondtam, mindkettő kizárja mások szabadságának megsértését.

Ebben a gondolatrendszerben ismét világossá válik a különböző értékek rokonsága, hiszen utat nyit mind az egyenlőség (egyenlőtlenségsökkentés), mind a tolerancia, mind pedig a biztonság fontossága felé.

A biztonságról

A biztonságnak ugyancsak sokféle értelme van. Az egyik fontos biztonság a közbiztonság – az, hogy mennyire sétál-

hatok nyugodtan a parkban. Azt hiszem, itt élesen szétválik az a két korlátozás, amelyeket Sen – a negatív szabadság kapcsán – együtt kezel. Az egyik kérdés a törvényes erőszak sajátos működése, ami miatt bármikor elvihet a (titkos)rendőrség a parkból. Ez negatív szabadságom súlyos korlátozása, s egyben közbiztonságom nyilvánvaló fenyegetettsége. Letartóztatásomnak lehet politikai ürügye (és ha ez a helyzet, akkor természetesen nemcsak a parkból, hanem otthonomból vagy munkahelyemről is elvihetnek, ami talán kevésbé tartozik a közbiztonság kategóriájába), vagy ürügye lehet egyszerűen az, hogy magatartásomat a rendőrség a közre „veszélyesnek” tekinti. Ez utóbbi esetben ugyancsak a törvényesített politikai önkény vezérli a rendőrség lépését, hiszen a „közbiztonság védelme” gumijogszabályok segítségével történik. (Kifogásolható, de formailag jogszerű rendőrségi beavatkozásra adhat okot, ha nem tudom helyben igazolni, hogy van munkahelyem, lakásom vagy pénzem, vagy akár az is, ha mindez a külsőből gyanítható.) Negatív szabadságom politikai korlátozása ez.

Ugyanakkor az a veszély, hogy huligánok fognak az utcán megverni, éppen a „preventív” rendőrségi beavatkozások, illetve a kiismerhetetlenül szigorú büntetések miatt csökken. Valóban, diktatórikus-totalitarinus rendszerekben a rendőrség mindenütt jelenvalósága és a szigorú, illetve kiszámíthatatlan megtorlástól való félelem stb. korlátozzák az utcai erőszakot: a közbiztonság ebben az értelemben viszonylag jónak mondható. Paradox módon a *politikai jellegű negatív szabadság törekvése erősítheti a „polgári” negatív szabadságot*. Ebből a szempontból a következők, hogy a kényszereknek, és egyáltalán a negatív szabadságnak a fogalmát árnyalni kell. A negatív szabadság „mások általi fenyegetettségén” belül megkülönböztetném az államhatalom, illetve a polgártársak okozta fenyegetést, mert kivált az elsőre igaz, hogy az „egyén személyes életébe való külső beavatkozásnak olyan félelmetes, alkalmasint elviselhetetlen vonzatai vannak, amelyek messze túlmennek a pozitív szabadság ebből adódó csorbulásánál” (Sen, i. m.).

A közbiztonság mellett a „magánbiztonság”, a mindennapi lét biztonsága, kiszámíthatósága és ennek különböző összetevői is figyelmet érdemelnek. Éppen ezek kapcsán vált manapság divattá a biztonságfogalom túlfeszítése, annak hangzatosítása, hogy a biztonság összeegyeztethetetlen a szabadsággal, sőt valóságos börtön. Magam azt hiszem, hogy lehetnek másfajta, kevésbé negatív biztonságértelmezések is.

Voltaképpen igencsak furcsa dolog, amikor valaki a létbiztonság fontosságát tagadja. Az a gyanúm, hogy ezt csak olyan ember teheti meg, akinek biztonsága soha nem forgott veszélyben. Mert mi mindent is jelent ez a fogalom?

Arany János írja azt, hogy „kész boldogság” lehet „a szenvedés hiánya” (Enyhülés). Ennek analógiájaként mondanám, hogy a biztonság a szorongás hiánya. A gyerek nem tud legelemibb szorongásaitól megszabadulni, nem tud zavartalanul fejlődni, ha hiányzik az anya, vagy legalább egy, az anya helyére lépő állandó, biztonságot nyújtó gondozó. Szoronghatunk szereteteink (vagy saját magunk) egészségéért vagy életéért, emberi kapcsolataink megmaradásáért, azért, hogy ne veszítsük el azt, amink van, hogy meglegyen a mindennapi kenyerünk. Mindezek – a lelki élet mellett a társadalmi létre is alkalmazva Freud fogalomrendszerét – reális szorongások (azaz nem betegesek,

nem neurotikus tünetek) – és mindig nehéz őket megélni. „Hogy milyen alkalmakkor, azaz mily tárgyak jelenlétében, s mily helyzetekben lép fel a szorongás, az természetesen nagyrészt tudásunk fokától, s a külvilággal szemben érzett hatalmi érzésünktől függ.” A reális szorongás azonban – folytatja Freud – nem értelmes és nem célszerű, mert „minden cselekvést megbénít...”. Célszerű „a fenyegetés nagyságával összehasonlított tulajdon erő hűvös mérlegelése volna, majd a döntés, vajon menekülés vagy védekezés, esetleg maga a támadás nyújtana-e inkább kilátást arra, hogy minden jól végződjön” (Freud, 1986, 321. o.).

A baj az, hogy a reális szorongások egy jó részénél tudásunk sok okból nem is lehet elégséges. Ennek lehet általános, mindenkit érintő oka, például az, hogy a betegségre, amellyől szorongunk, nincs gyógyír – de lehet az is, hogy a tudás, amelyből védelmet lehetne építeni, egyeseknél (vagy sokaknál) hiányzik, s társadalmilag egyáltalán nem véletlen az, hogy kiknél. Ugyanígy sokaknak nem a külvilággal szemben „érezett”, hanem valóságos hatalmi helyzetük a gyöngye. Ha tudás és hatalom hiányzik, akkor gyakorta nincs lehetőség olyan menekülésre, védekezésre vagy épp támadásra, amelyek révén „a dolgok jól végződhetnek”. Hiszen menekülés az ivás, a kábítószer, sőt bizonyos értelemben még a létfenntartó bűnözés is, csak épp következményeik se nem ésszerűek, se nem célszerűek.

A társadalmilag „reális” bénító szorongások jó részére mindig került célszerű megoldás. Amikor a megélhetés biztonságát többé vagy kevésbé szavatoló családi, helyi, egyházi vagy feudális privilégiumok, köztartozások és kötelezettségek rendszere gyengült, akkor előbb az állam, majd a társadalom lépett porondra. Az első kockázatközösségek megjelenése óta minden biztosít az anyagi veszteségek kivédését, azaz az anyagi biztonságot szolgálja. Maga a társadalombiztosítás az ipari társadalommal együtt kialakuló veszélyekre, a balesettől, ellátatlan öregkortól stb. való szorongásokra adott társadalmi válasz: védekezés a jövedelem elvesztésével járó létbizonytalanság ellen. A gyógyítás megfizethetlenségétől való szorongás vagy állami egészségügyi ellátó rendszereket, vagy ugyancsak biztosítás jellegű megoldásokat hívott életre. Mindezek a rendszerek, amelyeket együtt *társadalmi biztonságnak* neveznek, a II. világháború utáni Nyugat-Európában, az ún. jóléti államokban fejlődtek meglehetősen magas szintre.

A jóléti állam nyújtotta létbiztonság körüli kérdőjelek

A jóléti államnak – miként a két világháború között lassan kibontakozó állami szociálpolitikának – mindenkor voltak ellenzői. A hetvenes évek közepe óta (az olajválság miatt?, Thatcher asszony színre lépése miatt? egyéb okokból?) mind a szakirodalomban, mind számos ország politikájában nyomon követhető az előbb bátortalan, majd mind erőszakosabb támadássorozat a „jóléti állam” ellen. Igaz, ezek hatása – minden ellenkező híresztelés ellenére – alig látszik meg a jóléti kiadásokon, amelyeknek reálértéke a legtöbb országban folytonosan nő. Az arányok is kedvezően változtak 1975 vagy 1980 óta (OECD, 1994). A támadások legfontosabb hivatkozási alapja egészen a legutóbbi évekig az az, úgy mond, kedvezőtlen hatás volt, amelyet állítólag a szociálpolitika a gazdaságra gyakorol. Ehhez járult – a múlt század végének parlamenti vitáitól kezdve – az a vád, hogy a túlzott biztonság aláássa az erkölcsöket, s megfosztja az embereket önállóságuktól (pl. Hatzfeld, 1971;

Ferge, 1986). És ezt egészíti ki az utóbbi években, az állami paternalizmus vádjának továbbfejlesztett változatoként az a vád, hogy a biztonság összeegyeztethetetlen a szabadsággal.

A gazdasági érvek hitelességével itt részletesen nem foglalkozom, ezt könyvek-tanulmányok sora már megtette (Korpi, 1985; Castles, 1988; Pfaller et al., 1991; Pierson, 1992). Csupán annyit jegyeznek meg, hogy a gazdasági alapú támadások valóságos oka némileg valószínűleg más, mint amit hangoztatnak. Igaz, a gazdasági források bővülése tényleg lassult, és a nemzetközi gazdasági verseny élesedik. Ugyanakkor azonban egyfelől nem a gazdasági források tényleges csökkenéséről van szó: a GDP gyakorlatilag minden fejlett piacgazdaságban továbbra is emelkedik (OECD, 1993). Csak az a korábbi helyzet tartható nehezen, amikor mindenki nyerhetett, annak ellenére, hogy a központosított elvonás a GDP-nél jobban emelkedett. A növekedés üteme csökkent. Így most már a jó helyzetűeknek valóságos áldozatokat kellene hozniuk, ha a szociálpolitika erőteljesen növelné forrásait (pl. annyira, amennyit a tartósodó és szélesedő munkanélküliség elleni fellépés, és az emiatt növekvő szegénység indokolna). Másfelől a gazdasági verseny élesedése mellett fontos ok, hogy a két világrendszer közötti „szociálpolitikai verseny”, amelyből a nyugati piacgazdaságok sokkal többet profitáltak, mint a létező szocializmusok, a keleti blokk összeomlásával értelmét veszítette.

Ami a paternalizmushoz fűződő vádakot illeti, ezek elgondolkodtatóak. A paternalizmusnak legalább két arca van. Az egyik az, hogy egy paternalista felsőbb hatalom a hozzá tartozókról vagy alattvalókról azok beleszólása nélkül „gondoskodik”, hozzájárulásuk nélkül boldogítja őket, azaz antidemokratikus. A másik arc azonban az, hogy ezzel elemi biztonságokat nyújt.

Az antidemokratikus paternalista működés nem szükségszerű kísérője az államilag finanszírozott jóléti rendszereknek. Erős centralizáció mellett a veszély kétségkívül nagy. Azonban a decentralizálási törekvések, önkormányzati megoldások, az állampolgári szervezetek növekvő kezdeményező és ellenőrző szerepe mellett e veszélyek jelentősen csökkenthetők. (Arra csak utalok, hogy egy rendszer könnyen lehet antidemokratikus akkor is, ha nem igyekszik paternalista, azaz gondoskodó lenni.)

Ráadásul, és ezzel soha senki nem néz szembe, nem csak az állami jóléti ellátások lehetnek paternalisták. Az állam szerepét minimalizálni óhajtó mai neoliberális, illetve konzervatív áramlatok egyáltalán nem utasítanak el mindenféle paternalizmust. A neokonzervativizmus (ideértve a katolikus egyházat is) nem győzi hangsúlyozni a családi paternalizmus előnyeit és szépségeit. Az anyai hivatás előtérbe helyezésének, a főállású anyaság propagálásának ugyanis aligha lehet más következménye, mint hogy az apa válik a család fenntartójává, azaz a gondoskodó atyává. A neoliberális kiáll a nők jogai mellett, a tekintélyelvű család ellen. Emellett azonban (egyébként a konzervatívokkal egyetértésben) semmi kivétlnél nem talál a vállalkozó paternalizmusának bizonyos formáiban, nevezetesen a vállalat által létrehozott nyugdíj- vagy egészségpénztárakban. Nem a Franciaországban elterjedt típusú kölcsönös biztosítókra van szó, amelyek teljes demokráciával működhetnek. A vállalati biztosítások kevésbé demokratikusak, pl. a

működés szabályainak, a tökécsített járulékok kihelyezésének ellenőrzése általában alig lehetséges. Gyakran még azt is a vállalatvezetés dönti el, hogy ki csatlakozhat a pénztárakhoz. (A statisztikai adatok szerint a „kevésbé fontos”, tanulatlan stb. munkavállalók többnyire nem kerülnek be a biztosítottak közé.) A konzervatívok hasonlóképpen fenntartás nélkül, de sokszor a liberálisok is hangsúlyozzák a magánjótékonyosság előnyeit, sőt olyan javaslatok is elhangzanak, hogy az állami szociálpolitikai, vagy legalábbis a segélyezés helyébe a magánjótékonyáságnak kellene lépnie (Fekete, 1993). Talán nem kell különösebben bizonygatni, hogy a magánadományok „paternalistábbak”, jobban hangsúlyozzák az adakozó hierarchikus felsőbbiségét és nagyobb kiszolgáltatottságot teremtenek, mint a társadalombiztosítási ellátások, vagy akár a modern, jogszerű (kiszámítható, független fórumon perelhető) állami/önkormányzati segélyek. Ez utóbbiak esetében – még ha nem demokratikusan működnek is – legalább a gyermeki hálát nem várják el a kegyes szívű adakozók. A jog nélküli, nem demokratikus paternalizmussal szembeni ellenvetéseim egyébként nem terjeszthetők ki a valóban állampolgári kezdeményezéssel létrejövő önszegély-szerveződésekre. Ezekkel semmi baj nincs – ha csak az nem, hogy nem hozhatók létre kötelezően mindenütt, azaz nem helyettesíthetők, legföljebb csak kiegészíthetők az állami háttérrel működő ellátásokat.

A paternalizmus másik arca a *biztonságyújtás*. A kérdés most már az, hogy a létbiztonság maga jellemromboló-e, gyermeki státusba taszító-e, s valóban összeegyeztethetetlen-e a szabad sorsválasztással, szabad döntésekkel, vagy általában a szabadsággal.

A létbiztonság árnyoldalai és hozadécai

Nem foglalkozom a prekapitalista társadalmakkal, amelyekben mindenfajta paternalizmus – a pater familiástól az egyházak adományain keresztül a feudális úr „noblesse oblige” kötelezettségeiig – mintegy természetesen működött. Az esetek többségében valóban a bölcsőtől a sírig való gondoskodást jelentett ez, még ha csak a szerény szinten is.

A modern piacgazdaságban, s főként a II. világháború után kialakuló jóléti államban a *társadalmi biztonság* fő összetevői a társadalombiztosítás, a segélyezés és a humán szolgáltatások. Ezekről – egyelőre röviden – azt hiszem, hogy

- a nyugati demokráciákban létrejövetelük, vagy legalábbis II. világháború utáni fejlődésük mindenütt összhangban volt a demokratikus játékszabályokkal, azaz ennyiben nincs szó autoritárius paternalizmusról;

- intézményesülésüket követően valóban kialakulhattak árnyoldalaik. Ha nem áll aktív társadalmi ellenőrzés alatt, akkor minden rendszer előbb-utóbb bürokratikus, szolgáltató-szolgáltatóból fensőbbessé válik. E mellett a segélyezés, amely a paternalizmus negatívumaitól sosem tud teljesen megszabadulni, gyakran beszorítja az egyént vagy családot az önfeladásba, olyan helyzetbe, amelyben az ember már mindenféle sorsjavító erőfeszítéstől lemond;

- a létbiztonság morális vagy egyéb negatívumai létezhetnek, ezeknél azonban a biztonság hiánya jóval veszélyesebb;

- s végül: ha komolyan vesszük a demokráciát, akkor nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy mit gondolnak a polgárok a jogilag garantált létbiztonságról? Ugy tűnik, hogy a 15 éve tartó intenzív támadások ellenére többségük

még mindig elengedhetetlenek, sőt fejlesztendőnek tartja a biztonságot nyújtó rendszereket.

Az ipari társadalombiztosításával kapcsolatban a jellemrombolás vádja csak ritkán merül föl, hiszen ezáltal eléggé „piackonform” vásárolt jogról van szó. Az ezzel kapcsolatos neoliberális javaslatok nem is a megszüntetését javasolják, hanem inkább olyasfajta módosításokat, mint a kötelező szint minimalizálása, a befogadott kör szűkítése, a felosztó-kirovó rendszerről a fedezeti rendszerre való áttérés, a felhalmozott alapok magánkézbe adása (pl. Fox, 1994). További javaslat a kötelező rendszerből való távozás lehetősége, ami a társadalombiztosítás társadalmi-ságát kérdőjelezi meg. Vegyes visszhangja van a chilei kísérletnek: ott efféle rendszert vezettek be. (Tamburini, 1993).

A természetbeni szolgáltatások esetében – óvoda, iskola, egészségügy – gyakoribbak a piacosítási javaslatok. Ezek lényege, hogy az állam felelőssége a fizetésektelekre korlátozódjék, a többiek, magánbiztosítással vagy anélkül, oldják meg saját ellátásukat. (A kelet-európai egészségügyi rendszerek ilyen átalakítási javaslatáról l. pl. Ehrlich–Révész, 1993.)

Mind a társadalombiztosításra, mind a szolgáltatásokra vonatkozó fenti elgondolások vagy a jogosultak körét, vagy az ellátások szintjét csökkentik, növelve ezzel az egyének teljes vagy részleges felelősségét és választási lehetőségét. A kérdés az, hogy mi lesz a sorsa annak a kisebbségnek vagy többségnek, amely ily módon kiszorul vagy mindenféle, vagy az elfogadható szintű kötelező rendszerekből. Többségüknek a mindennapi szükség miatt egyszerűen nincs módjuk a holnapra gondolni, és távlati célokra félretenni. A valószínű következmény a fizető, és ingyenes, „szegényjogi” intézmények elkülönülése, sokak kiszorítása egy vagy több ellátó rendszerből, illetve – talán elsősorban – a jelentős nagyságrendű időskori szegénység kialakulása.

A társadalombiztosításon kívüli segély sokféle negatív hatását nem kívánom tagadni. Minden segéllyel visszaélnek – legfőleg az a kérdés, hogy van-e ebből a társadalomnak akkora vesztesége, mint más visszaélésekből, például a sokkal kevésbé elítélően emlegetett adócsalásokból? Köztudott rossz következmény a munkanélküliségi (vagy szegénységi) csapdahelyzet, mely általában nem sarkall munkára vagy erőfeszítésre. Ha ugyanis a munkanélkülinek módjában áll nem élni a felkínált munkalehetőséggel, s a járandóság/segély mellett feketén dolgozni, akkor sok esetben ezt is fogja tenni. Ez örök árnyoldala a segélyezésnek, kivált akkor, ha – mint nálunk a munkanélküliek jövedelempótló támogatása esetében – minden megkeresett és bevallott forinttal ugyanennyivel csökken az ellátás. Pedig százszázalékos adót még a legjobb helyzetűek sem fizetnének szívesen. Érdemes Herbert Gans kérdését újra feltenni: értelmes embert nem csak az izgathat, hogy egyesek miért élnek inkább segélyből, mint munkából, hanem az is, miért vannak olyan sokan, akik inkább nehéz és rosszul fizetett munkát végeznek, semhogy segélyből éljenek? (L. még Hirschman, 1991).

Megfeszít-e továbbá a biztonság döntési szabadságaimtól, a sorsválasztástól? Ez a probléma ismét több oldalról közelíthető meg. Az egyik oldal a döntésekről való önkéntes vagy kényszerű lemondás.

A létező szocializmus valóban sokféle döntési szabadságtól, vállalkozási szabadságtól, sorsválasztási szabadságtól megfosztott bennünket, illetve sokféle módon kényszerített, kezdve a munkavállalási kényszeren. *E szabadságtalanságokat azonban nem a jóléti ellátások okozzák.* Pontosabban: határozottan tagadom, hogy a társadalom „börtön jellege” a létbiztonságnak volt betudható. Először is: nem volt „bölcsőtől sárga” tartó szociálpolitikai ellátás. Maximálisan érvényesült az „aki nem dolgozik, ne is egyék” elve, és egy sor nyomorúság – munkanélküliség, szegénység, lakásnélküliség, otthoni betegellátás, túl alacsony bér – esetén semmiféle állami segítség nem állt rendelkezésre. Másodszor: a jóléti rendszerek antidemokratikus, alkalmasint bizonyos kényszerekhez (pl. munkavállaláshoz) kapcsolt működése nem oka volt a szabadságtalanságnak, hanem következménye. Igaz, a legtöbb szociálpolitikai rendszer jobban működött, mint a rendszer egésze, de azért a politikai diktatúrától semmi nem függetleníthette magát. S hogy nem a biztonság okozta a sokféle döntéshiányt, erre a legegyszerűbb bizonyíték, hogy a vállalkozási kedv vagy az állampolgári kezdeményezések, mozgalmak a legfejlettebb nyugati jóléti államokban sem tűntek el.

Továbbmenve az vizsgálható, hogy ha van – mondjuk, szovjet típusúnál – sokkal magasabb szintű biztonság, mit jelent ez az egyén szabadságára nézve. Azt hiszem, itt alku-ról, trade-offról van szó. Ha a társadalombiztosítás kötelező, akkor az egyszer így megkötött „társadalmi szerződés” egy adott pillanatban mindenkit köt, és minthogy túl gyakran nem vizsgálható felül, a kötöttség azokat is érinti, akik nem vettek és nem is vehettek részt a szerződéskötésben. Ez valóban szabadságvesztés.

Mi hát a szabadságvesztés ellentétele, mit jelent az így nyerhető általános, esetleg nem is alacsony szintű létbiztonság, a (legalább e tekintetben) szorongásmentes élet? Azt, hogy nem kell örökké a pillanatnyi egzisztenciális kényszereknek engedelmesskedni a munkahely, az iskola, a lakás, vagy a következő étkezés megválasztásakor. Azt, hogy ha van jó gyerekintézmény, a szülők mindegyike nyugodtan dolgozhat, ha épp erre van hajlandósága. Azt, hogy végig lehet gondolni a gyermekek életpályáját, az arra való lehető legjobb felkészülést. Azt, hogy minden tekintetben nő az egyén vagy a család autonómiája, életforma-alakításában is, sorsválasztásban is. Az egzisztenciális biztonság lehetőséget ad, vagy talán csak ez ad lehetőséget, egyéni képességek felismerésére és kibontakoztatására, az élet tudatos tervezésére. Kevésbé magasztos fogalmazva: ha nem tudom, hogy lesz-e holnap munkám, s tudom-e a felvett kölcsönök részleteit fizetni, hogyan vágjak bele lakásépítésbe, bútortvásárlásba, a gyerek olyan iskoláztatásába, amely mellett csak beláthatatlanul hosszú idő múlva lehet kereső?

A létbiztonság – jövedelembiztonság, lakásbiztonság, az orvoslás biztonsága – egyértelműen szabadságnövelő. Ehhez képest meglehetősen kis ár az, hogy adót vagy járulékot kell fizetni erre. Ha ez nem így lenne, vajon miért törekedtek volna a mindenkori legjobb helyzetű rétegek arra, hogy saját maguk, családjuk, gyermekeik biztonságát vagyonnal, egyéni élet- vagy egyéb biztosításokkal minden oldalról körülbástyázzák, és miért bizonyulnak, minden ellenpropaganda ellenére, olyan nehezen kikezdehetőnek a létező nyugati jóléti rendszerek? Igaz, az erőfeszítésekre már nem kényszerülő generációk egyik-másik tagja e nagy védettségben elszatnyul, elzúllik, nem él a racionális sorsválasztás lehetőségeivel. Ám ha az élet bármelyik terüle-

tén statisztikákat nézünk meg arról, hogy az épp ott sikeresek – vállalkozók vagy tudósok, orvosok vagy politikusok, sőt a művészek és sportolók nem kis hányada – milyen körülmények között nőttek föl, mindig messze túl lesznek reprezentálva azok, akik a tartós biztonság nyújtotta szabadságokat tudták kihasználni. És ha a megszokott jómód egyeseket puhánnyá vagy züllötté tett, mennyivel nagyobb a félresikerült sorsok esélye a társadalom ellenkező pólusán?

Mert a másik pólus – a szegénység – gyakorlatilag minden jóléti államban megmaradt, egyes országokban nagy arányban is, s most szinte mindenütt nő. A falusi szegénység az országok többségében olyan mély hagyomány volt, hogy a falu szegényei, vagy a városban azok, akik még nagyon közel voltak a tradicionális falusi szegénységhez, többnyire rezignáltan elszenveték a végzetes szegénységet és létbizonytalanságot anélkül, hogy különösebben sértettek volna az uralkodó normákat. Érdekes módon ez a mai Magyarországon növekvő falusi és újonnan városba szakadt városi szegénységre is igaznak látszik. A városi szegények többsége (vagy a falusi hagyományok nélküli falusi szegénység) azonban csak más módon tud a kiszámíthatatlansághoz és bizonytalansághoz alkalmazkodni. Körükben gyakori a távlatok és az autonóm sorsválasztás feladása, a hosszú távú racionális előregondolkodásról való lemondás, a pillanatnyi kielégülések iránti vágy, alkalmanként a devianciák (alkohol, bizonyos típusú bűnözés) „racionális” kiútként való elfogadása.

Hogy jellemgyengeségről kell-e beszélnünk vagy csak kényszerűen választott életstratégiákról, ez egyéni megítélés kérdése lehet. Az azonban bizonyos, hogy az így kialakuló magatartások és életstratégiák nem illeszkednek a piaci gazdasági racionalitáshoz, hiszen e „deviánsok” még a tulajdon vagy szerződés biztonságát sem fogadják el.

Hogy végül is ki hogyan mérlegeli a létbiztonság pozitív és negatív hozadékait, ez egyéni helyzetektől függő értékválasztások, politikai beállítódások kérdése. A mögöttes alapkérdés a társadalmi szolidaritáshoz, a társadalom integritásához, a társadalom polarizálódásával járó kísérőjelenségekhez való viszony.

Szabadság és biztonság értékelése

Az ember többnyire azt értékeli, ami nincs – a lehetetlenre vagy az ismeretlenre azonban nem vágyik. Az államszocializmusban a polgári szabadságjogok hiányát egy idő után a polgárok úgy vették tudomásul, hogy sokan, ha nem is a többség, lemondtak a több szabadság igényéről. (Azt külön kellene megvizsgálni és mérlegelni, hogy ez a lemondás mennyire volt valamilyen sikeres indoktrináció eredménye, s valóban mennyi tudható be annak a sajátosan racionális önszugesztiónak, hogy nincs értelme a lehetetlenre vágni.) A rendszerváltás közeledtével, majd a rendszerváltással a korábbi le- és elfojtások felszabadultak, s a szabadságértékek értékelése megnőtt. Ez a szabadság minden formájára igaz, de néhány esetben szembetűnő, hogy milyen ugrásszerűen nőtt egy-egy forma vonzása. Így talán a rendszerváltás után tudatosodott először a polgároknál, hogy mit jelentett korábban az állam – „természetesnek”, azaz megváltoztathatatlannak tűnő – beavatkozása a magánéletbe: azok aránya, akik ezt fontosnak tekintik, 50-ről 84%-ra ugrott. Valamivel kisebb, de ugyancsak jelentős a növekedés azok arányában, akik az érdekvédelmet, s az ezt elősegítő szabad szervezkedést fontosnak tekintik.

A biztonságokat mind az előző, mind az új rendszerben maximálisan, jó 90%-ban fontosnak tartották a polgárok, így ezek értékelésének erősödése nem lehet különösebben markáns. (Simon, 1993)

Aligha meglepő azonban, hogy a létbiztonságok megrendülését sokaknál nem tudja ellensúlyozni a szabadságnyerés pozitív élménye. A polgárok többsége nem fogadja kedvezően a szociálpolitika konzervatív vagy liberális indíttatását, az állam visszavonulását igénylő felfogását. Erős az igény arra, hogy az állam ne adja föl szociális-kulturális felelősségvállalását. Így például 1990-ben, illetve 1991-ben végzett felvételeknél a kérdezettek 96%-a foglalt ügyállást, hogy az állam mindenki számára biztosítsa az egészségügyi ellátást; 88% volt az univerzális (ingyenes, állami) oktatás mellett; 81% az állam dolganak tartotta a jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentését; és 89% vélte az állam kötelességének, hogy mindenkinek biztosítson munkát (Sági, 1993). Időben összehasonlítható közvéleménykutatási adatok szerint egyértelmű, hogy erősödik az állami felelősségvállalás – ha úgy tetszik, biztonságnyújtás – iránti igény. Ez például a családi pótlékkal kapcsolatos véleményekkel sokatmondóan illusztrálható. Ezen adatok szerint 1984-ben még a kérdezettek 25%-a vélte úgy, hogy a gyermekek eltartása csak a szülők dolga. 1993-ra ez az arány 5%-ra csökkent. Azok hányada viszont, akik szerint a társadalomnak (államnak) a szülőkkel azonos, vagy a szülőkénél nagyobb mértékben kellene a gyermeknevelés költségeihez hozzájárulnia, 28-ról 55%-ra nőtt. (Nagy L. G. 1993.)

Egy – többek között a szabadságnyerés és biztonságvesztés egyenlegének vizsgálatára irányuló – OTKA-kutatás alapján néhány összefüggés ezek társadalmi háttere még világosabbá válik.

A létbiztonság szubjektív fontossága 1991 és 1992 között rohamosan nőtt. Így például arra a – mindkét évben feltett – nyitott kérdésre, hogy mi jó, illetve mi rossz történt az országban az elmúlt időszakban, 1991-ben a kérdezettek 10%-a, 1992-ben ugyanazon kérdezettek 43%-a utalt spontánul arra, hogy nőtt a létbizonytalanság.

Mind a szabadságok, mind a biztonságok értékelése továbbra is magas, de mintha a biztonságok azok megrendülésével fölértékelődnének. A szabadság értékelése – mindig 7 fokozatú skálán – 3,6 és nem egészen 6 között mozog, a biztonságok egy kivétellel a maximumhoz, 7-hez közelítenek.

Különösen markánsná válik az értékelések különbözősége a vélemények eloszlásának vizsgálatánál. A biztonságokat – a politika kiszámíthatóságának a kivételével, ami talán nehezen is volt értelmezhető – szinte egységesen tekintik roppant fontosnak. A túlnyomó többség, 84–92 ezt a fontosságot a 7 fokozatú skálán 7-re értékelte. A szabadságok esetében ritkábban – legföljebb 60% – adtak 7-es osztályzatot, és nem is elhanyagolható arányban tekintettek jó néhány szabadságtípust „nem fontos”-nak.

A relatíve alacsonyabban értékelt szabadságok közé tartozik mindenekelőtt a pártalakítás szabadsága, amiből nem a politikai közöny, hanem inkább a „pártoskodástól” való csömör következtethető ki. Sajátos módon az érdekvédő szervezetek vonzása sem olyan magas, mint a korábban ismertetett vizsgálatnál. Ugyanakkor egy sor, a privát szférára vonatkozó szabadság (életforma-választás, utazás stb.)

kiugróan magas értékeléseket kapott, kivált a keresők (azaz nem nyugdíjasok) körében. Ez az adalék viszont összhangban van a már idézett korábbi kutatásból a magán-szférába való állami be nem avatkozás rohamosan növekvő igényével. Természetesen jó néhány politikai és (új) gazdasági szabadságot is igen nagyra értékelnek, de a differenciáltság ezúttal is jelentős.

– A biztonságok megrendülését a többség érzékeli, de nem minden biztonságnál egyformán. Legegyértelműbben a család biztonságába vetett bizalom, amely a magánélet szférájához tartozik, a politika közvetlenül kevésbé érinti. Emellett a lakást és a gyermekek jövőjét érzékelték viszonylag biztonságosnak 1992-ben. Ugyanekkor, azaz a rendszerváltás harmadik évében, az anyagi és a munkahelyi biztonságot érezték a leginkább veszélyeztetettnek.

– A vélemények és értékek alakulását számtalan tényező befolyásolja. Ritkán érzékelhető közvetlenül és szignifikáns erővel a társadalmi helyzetet objektíve alakító tényezők (kor, nem, munkajelleg, iskolai végzettség stb.) ha-

tása. Jóval többet sikerül a vélemények teljes változékonyságából megmagyarázni néhány szubjektívebb változó bevonásával. Így például a szegénység érzete, a létbizonytalanság érzete stb. olykor többet értet meg a szabadság és biztonság értékeléséből, mint a „kemény” háttér adatok.

Összefoglaló utóirat a választások első fordulóját követően: a nyugati jóléti rendszerek előtörténete a biztonságért folyó küzdelem története volt. A megszerzett biztonságok ellen ma gazdasági, politikai és morális érvekkel frontális támadás indult nemcsak Keleten, hanem számos hagyományos nyugati „jóléti államban” is. Úgy tűnik, hogy a polgárok többsége nem ért egyet a biztonságok aláásásával. Erre Nyugaton is számtalan bizonyíték van – s még nyilvánvalóbb a létbiztonságok magasra értékelése, az ezekhez való ragaszkodás a szegényedő kelet-európai régióban. Ebből a legegyszerűbb következtetés az, hogy ha az új kormány nemcsak meg akarja szerezni, de meg is akarja őrizni a legitimitását, nem hagyhatja figyelmen kívül a polgárok ez irányú akaratát sem.

IRODALOM

Ambros, Peter, 1994. Szabadság vagy biztonság. *Magyar Lettre Internationale*, 1994, tavasz.

Castles, F. G., Dowrick, S. 1988. *The Impact of Government Spending Levels on Medium-term Economic Growth in the OECD, 1960–1985*. Discussion Paper. Canberra: The Australian National University, Centre for Economic Policy Research.

R. Dahrendorf, 1969. The nature and types of social inequality. In: Beteille, A. ed. *Social Inequality*. Penguin, Harmondsworth, Middlesex.

D. Donnison, 1990. Szociálpolitika egalitáriánus megközelítésben. *Esély*, 1990/4.

Ehrlich, Éva–Gábor Révész 1993. *Present and Feasible Future in Hungary*. Prepared in the framework of „Eastern and Central Europe 2000” Project, First draft, September, 1993.

Fekete Gy., 1993. Hozzászólás a Társadalmi Szemle társadalombiztosítási vitájához. *Társadalmi Szemle*, 11. sz.

Ferge Zs., 1969. *Társadalmunk rétegződése*. K + JK.

Ferge Zs., 1986. *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Magvető, Budapest.

Fox, Louise, 1994. What To Do about Pensions in Transition Economies? *Transition*, Vol. 5. Number 2–3.

Freud, Sigmund, 1986. *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Gondolat, Budapest.

Hatzfeld, H., 1971. *Du paupérisme à la Sécurité Sociale*. Librairie Armand Colin, Paris.

Hirschman, Albert O. 1991. *The Rhetoric of Reaction*. The Belknap Press of Harvard University Press.

Kis János 1992. *Erkölc, hit, tolerancia*. Kritika.

Korpi, W., 1985. Economic Growth and the Welfare State:

Leaky Bucket or Irrigation System? *European Sociological Review* 1 (2).

Kuron, Jacek, 1994. Válaszúton. *Esély*, 2. sz.

Nagy Lajos Géza 1993. *Változások a szociálpolitikai kérdések megítélésében, 1982–1993*. Magyar Gallup Intézet adatai alapján, Budapest. Készült az ATA-alapítvány támogatásával.

OECD, 1993. *National Accounts*. OECD, Paris.

OECD, 1994. *New orientations for social policy*. Social Policy Studies, No. 12. OECD, Paris.

Pfalter, Alfred, Ian Gough and Göran Therborn, 1991. *Can the Welfare State Compete?* Macmillan.

Pierson, Christopher 1992. *Beyond the Welfare State? The New Political Economy of the Welfare State*. Polity Press, Cambridge–Oxford.

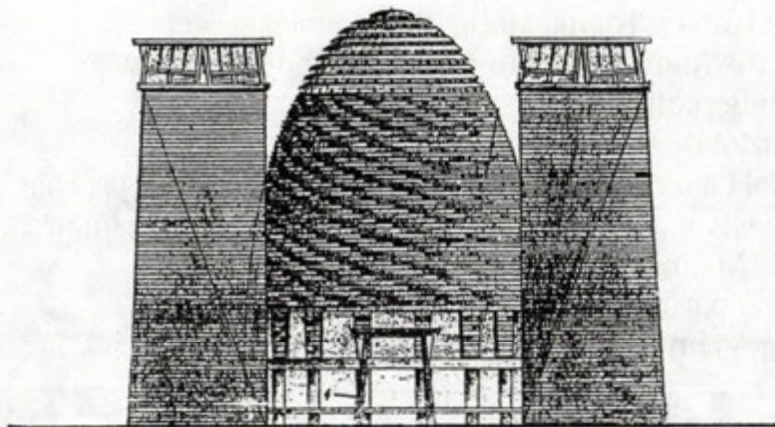
Rawls, John, 1971. *A Theory of Justice*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass.

Sági Matild és Róbert Péter 1993. *Dismantling the welfare state. (How the state discards its responsibilities.)* Paper prepared for the European Research Conference on from European Societies to European Society: the national welfare states and European integration. St. Martin, Germany, 22–26 November, 1992.

Sen, Amartya, 1992. Az egyéni szabadság mint társadalmi elkötelezettség. *Esély*, 1. sz.

Simon, János 1993. „Post-paternalist Political Culture in Hungary: Relationship Between Citizens and Politics During and After the „Melancholic Revolution.”. *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. XXVI. No. 2. June 1993.

Tamburini, 1993. *Revue of the International Social Security Association*.



Folyóiratunk új címe:

1133 VÁG UTCA 13
TELEFON ÉS FAX
(061) 140-9950

A KÖZELMÚLTBAN UGYANCSAK MEGVÁLTOZOTT
KIADÓNK, A HETI VILÁGGAZDASÁG RT CÍME:
1037 BUDAPEST SZÉPVÖLGYI Ú 35. TELEFON: 188-4324.
TERJESZTÉSI ÜGYEINKKEL TOVÁBBRA IS
KASZA GABRIELLA FOGLALKOZIK.

A KalligraM

JÚLIUS—AUGUSZTUSI SZÁMÁNAK TARTALMÁBÓL

- Heller Ágnes: Az érzelmi elszegényedés világában élünk?
- Jan Patocka: Mi a cseh? — I. rész
- Václav Cerný: A pánszlávizmus kialakulása és gáztettei — II. rész
- Gere István és Tompa Mária '68-as emlékezései
- Mészáros András, Sándor Iván és Szabó Tibor esszéje
- Steven Berkoff drámája
- Monoszlói Dezső rádiójátéka
- Grendel Lajos, Z. Németh István és Ivan Wernisch prózája
- Bettes István, Gécz János, Jana Krejčáková, Aleksandar Tišma,
Nebojša Vasovic és Zs. Nagy Lajos versei
- Irodalmi paródiák
- Csillag Ádám hátsó gondolata

Magánszféra, állami szféra

PETR PITHART

A magán és az állami szféra közötti terület a polgári társadalomé. Az aggodalom, hogy e terület ne szűk senki földje, illetve széles, ám a rajta futkározó tekintélyes erejű állami oroszlánok miatt mégis lakatlan földszáv lesz, nem új keletű. A „bársonyos” forradalom után létrejött *Přítomnost* (Jelenkor) című lap alapítói ez arra készítette, hogy az 1990 tavaszán megjelent első szám első oldalát éppen társadalmi létünk eme közösségi – bár nem állami – dimenziójának szenteljék. Ma, amikor egyéves kényszerszünet után újraindítjuk a *Přítomnost* c. lapot, semmivel sincs kevesebb ok aggodalomra, mint négy évvel ezelőtt, csakhogy az okok mára valamivel konkrétabbak.

Általános türelmetlenség és az abból táplálkozó kiábrándultság, hogy a novemberi forradalom színhelyeül szolgáló köztérrekről még mindig göröngyös és meredek út vezet a szabadság és a jó mód felé, csak megerősíti a poszttotalitárius jobb- és baloldalunk nagy részét abban a meggyőződésében, hogy az az állam, amelynek az élén az ő embereik vannak – illetve a következő választások után lesznek –, jobban és gyorsabban győzi le az akadályokat. Hogy majd akkor, amikor csakis ők ostromolják meg és foglalják el az államnak nevezett erődtérmet, a fent említett út egyenesebbé, szélesebbé, de elsősorban rövidebbé válik.

Amilyen messze áll a mi jobboldalunk a konzervativizmustól, olyan kevésbé távolodott el baloldalunk a szocializmustól. A jobboldal nemigen képes ellenállni annak a kísértésnek, hogy egy politikai párt révén maga alá gyűrje az államot, hogy a legjobb esetben is legalább megtűrje a politikai és a gazdasági hatalom összefonódását, azon az áron is, hogy a privatizálás forradalmi módszerei megőrzik a vállalatok élén a régi nómenklatúrát. A baloldal ezt nemigen venné zokon, ha ezek a kísértések közvetlenül őr környékeznék meg. Léteznek természetesen bizonyos különbségek is, de az erős állam képzetét illetően a jobb- és a baloldal egy húron pendül, bár máskülönből alig állnak szóba egymással. Ugyanakkor a múlt rendszer valóban alapos átvilágításából kiderülne, hogy a sötét erők legfőbb állandó ügynöke éppen az erős állam volt.

A demokrácia elmélete és gyakorlata emberemlékezet óta a legjobb uralkodó személyét firtató kérdésre koncentrált. Vagyis arra, ki az uralkodó, ki uralkodjék, illetve ki ne uralkodjék, és miért. Ám ez a kérdésfeltevés korántsem képes mindig megragadni a jó és a rossz társadalmi rend, a nyitott és a zárt társadalom közötti különbséget. Mind a liberálisok, mind a konzervatívok érzik ezt a gondot, miközben az előbbieket nem ráadásként, hanem a dolgok mélyére

hatolva a következőt kérdezik: Hogyan és mennyire uralkodik az uralkodó, bárki legyen is az? Mennyire uralkodjék, vagy mennyire ne uralkodjék? Hiszen ha nem viszi túlzásba az uralkodást, nem lesz annyira sorsdöntő annak a kérdése, ki is éppen az uralkodó; bár ez természetesen mindig fontos kérdés marad, s éppen ez a kérdés fogja a legjobban foglalkoztatni a választók többségét. Egyébként éppen az uralkodó kiléte iránti nagyobb és az uralkodás módja iránti kisebb érdeklődés okozza azt, hogy a liberálisok rendszerint nem nyerik meg a választásokat. Ha azonban teljesen hiányoznak a politikából, a politikai színtér leginkább egyfajta ringre hasonlít, amelyben a küzdő felek egymás torkába esnek. Ebben az esetben ugyanis főleg arról van szó, ki fog uralkodni, mert bárki is legyen az, teljes erőből uralkodik majd. Ami pedig a konzervatívokat illeti, ők más alapkérdést tesznek fel: mik az előfeltételei az erős polgári társadalomnak, amely nélkül a gyenge állam biztos úton halad az általános bomlás felé?

A liberális megrögzött szkeptikusként attól tart, hogy a liberális garanciáktól mentes „puszta demokrácia” vajon nem kezd-e romlani, nem fajul-e el a többség zsarnokságává, „demokratizmus-sá”, azaz totális demokráciává, hogy Talmon, a híres izraeli politológus kifejezésével éljünk. Ez a szókapcsolat látszólag valóban abszurd, s éppen ebben a látszólagos abszurdításában rejlik a demokráciákra, ezekre a javíthatatlan és veszélyes optimistákra leselkedő csapda.

A totális demokráciában ugyan a többség uralkodik, de úgy, hogy uralma lehetőleg mindörökké tartson; hogy a kisebbség ne lehessen a jövő többsége. Korlátozzák, elnyomják a kisebbségi jogokat, akár a jogrendszer segítségével, akár bármilyen egyéb módon. Így előbb-utóbb nem lesz értelme többségnek nevezni az eredeti többséget: aki annak idején a többséghez tartozott, rá fog döbbenni arra – és már késő helyrehozni bármit –, hogy végül csak annyi joga maradt, amennyit az eredetileg uralkodó többség megadott az ellenfeleinek, ellenségeinek, ennek a lenézett kisebbségnek – éppúgy, mint ahogy az ártatlan gyanúsított a bíróság előtt pont ugyanannyi joggal rendelkezik, mint az, aki a per során bűnösnek bizonyul. A totális demokrácia meglehetősen rövid lejtő: alatta ott tátong a már minden jelző nélküli totalitárius rendszer szakadéka, amelyből – már mi is négy éve próbálkozunk vele – oly nehéz kikászálódni.

Az optimista demokrata még nem biztos, hogy naiv, és egyáltalán nem biztos, hogy a totális demokráciára vágyik. A hatalommegosztás liberális elméletéből merítve gyakorlati azzal biztosítja be magát, hogy nem egy, hanem há-

Az írást kéziratból közöljük.

rom, egymást kölcsönösen fékező és ellensúlyozó hatalmi ágot konstruál: a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalmat. Ám a szkeptikus liberális unos-untalan mondja a magáét: úgy véli, hogy még az ilyen belsőleg kiegyensúlyozott állam is veszélyt jelenthet a kisebbségekre, s általában a szabadelvű polgárra nézve, ha erősebb lesz a szükségesség.

És az állam mindig akkor lesz erősebb a szükségességénél, ha a civil társadalom fejletlen – akár azért, mert még nem csírázott ki a poszttotalitárius társadalom ugarából, akár azért, mert a számára kijelölt területen – azon a magán- és az állami szféra között fekvő vidéken – a már említett állami oroszlanok futkároznak. Ők sokszor az adóhivatal embereire emlékeztetnek, akik a szükségesnél több adót szednek be. Azt ugyanis, hogy a polgári társadalom milyen jövőt nézhet, az erős vagy gyenge hagyományokon kívül nemcsak a megfelelő jogi, hanem a kedvező fiskális környezet is befolyásolja.

Mindazonáltal egyáltalán nem igaz, hogy minél kevesebbet számít az állam, vagy minél gyengébb, annál jobb. Ma ez végképp nem érvényes. A liberális, s végső soron a konzervatív „minimális állam” sem más, mint túlzás, amely csak azt az óhaját fogalmazza meg, hogy az államnak ne legyen több hatalma, mint amennyi feltétlenül szükséges. Azt a hatalmat ugyanis, amellyel csak az állam bírhat, erősen meg kell ragadnia. Az állam tehát legyen karcsú, de izmos. Semmiképp se legyen dagadt, de vézna se! A decentralizált állam sem feltétlenül gyenge, épp ellenkezőleg.

Az állam elsősorban annak a biztosítója, hogy a törvény előtt minden polgára egyenlő, így tehát mindenekelőtt arra való, hogy garantálja: senki sem sértheti meg büntetlenül az emberi és állampolgári jogokat. Senki – nemcsak, mondjuk, egy rabló, vagy az utcán véletlenül összeverődött, felajzott tömeg, ami kézenfekvő, de a városházán ülésező, demokratikusan megválasztott városatyja sem. Ugyanis a maffia, amelynek az állampolgár az állam segítségével teljesen ki van szolgáltatva, nem feltétlenül a „keresztapák” összeesküvése, hanem – ahogyan Olaszországban kiderült – elképzelhető, hogy felülről lefelé egész „pártunk és kormányunk” is benne van. Az olaszországi „bírók forradalma” valójában a lojális közalkalmazottak első forradalmának tekinthető – ám ezúttal ezen közalkalmazottak nem a hatalmon levőkhöz, hanem a hatalomgyakorlás alkotmány és jog szerinti módzataihoz voltak lojálisak. Az állampolgári egyenlőség és a polgári szabadságjogok védelmét illetően az állam egyszerűen pótolhatatlan, s ezen a területen sohasem lehet elég erős.

Magánérdekeiket az emberek maguk igyekeznek érvényesíteni, hisz az a törekvésük, hogy valóra váltsák a boldogságukról alkotott elképzelésüket. Amint az amerikai alkotmány is rögzíti: mindenkinek elidegeníthetetlen joga van a *pursuit of happiness*-re, vagyis a boldogság keresésére. Ebben az ember nem szorul útmutatásra, sem irányításra. Azonban az állam is, amelyre az embernek magánszemélyként feltétlenül szüksége van, mert az állam szabályozza az emberek együttélését, és kezkesedik a felállított szabályok betartásáért, ez az állam is követi a saját érdekeit. Az állam csupán az emberek műve,

az emberek alkotják az államot. Emberek, akik újra és újra hiába próbálnak ellenállni annak a kísértésnek, hogy az államhatalom kormányrúdja felé kerülve érvényesítsék magán- (vagy esetleg párt-, rendi, nemzeti, egyszóval: partikuláris) érdekeiket. Pedig a polgárok egészen más okból, nevezetesen a köz érdekeit ápolandó bízták rájuk a hatalmat. Így nem marad más, meg kell védeni az állami apparátust ez ellen a kísértés ellen, különben önkéntelenül elkezd terjeszkedni. És épp az ilyen terjeszkedő államban hamarosan minden politikummá válik, megszűnnek a szakmai problémák. Ugyanis kizárólag az ilyen államban fizetődik ki azon egyébként nemigen népszerű törekvés, hogy csak a megfelelő párttagkönyvek tulajdonosai kiáltassanak ki veretes szakembereknek. Ilyen körülmények között a politika nem lehet más, mint egy Dallas filmsorozat gyanánt húzódozó végtelen botrányorozat.

Csak a fejlett civil társadalom tudja egyszer s mindenkorra kordában tartani az államot. A civil társadalom nem azonos a nálunk ma minduntalan mechanikusan és triviálisan hangoztatott „polgárok társadalmával”. Az sem igaz, hogy a nemzeti szempontot előtérbe helyező társadalom ellentéte; e két gyakorlati, ám hibás értelmezés voltaképpen megfoszt bennünket attól a lehetőségtől, hogy nevén nevezzünk valamit, amire feltétlenül szükségünk van, ha a szabadságot elidegeníthetetlen értéknek tekintjük, amelyet semmi sem pótolhat. Sem a jólét, de még a demokrácia sem.

Az egyházak, egyetemek, kamarák (kereskedelmi, de természetesen szakmai, például orvosi kamarák is), társadalmi szervezetek, szakszervezetek, különféle egyesületek és polgári társulások, nonprofit szervezetek, alapítványok, területi önkormányzat, jóléti intézmények és egyletek, majd nem utolsósorban a politikai pártok, de emellett (pl. környezetvédelmi) mozgalmak is – mindez a kölcsönviszonyok szövevényes hálóját képezi. Ez a háló áttekinthetetlen, bizonyos szemszögből nézve nyilván kusza, irracionális, sőt bizarr, de éppen ezért felülről szabályozhatatlan, és sehogyan sem manipulálható. Az itt fennálló viszonyok – íratlan szabályok, szokások, tilalmak – összességükben egyensúlyban tartják a társadalmat. Mindenekelőtt azonban nyitottá teszik, megszabadítják a társadalmat a felülről jövő fölösleges beavatkozásoktól. Így az államtól független közintézmények védőbástyaként működnek a bármennyire is demokratikus állam spontán terjeszkedési hajlama ellen. Ezt a védőbástyát még maga az alkotmány garantálta demokratikus intézmények egyike sem pótolhatja maradéktalanul. Ezek a szerveződések nem azt döntenek el, ki kerül hatalomra, hanem azt, bárki is szerzi meg a hatalmat, mennyire tudja majd gyakorolni. A független intézmények sűrű, és épp ezért szilárd szövvénye olyan teret alkot, amelyben az emberek együtt – nem mindenki saját szakállára, mint a privát szférában – érvényesítik a sajátos, túlnyomórészt politikamentes érdekeiket. És ezért csakis ebben a térben ragadható meg és nevesíthető az összes kisebbségi érdek, amelyeknek egy részét ezt követően rá lehet, másik részét meg egyenesen rá kell bízni az államra, hogy megvédhesse őket. De hogy ez egyáltalán megtörténhessen, hogy a kisebbségi érdekek védelme bekerülhessen az állami prioritások körébe, előbb lehetővé kell tenni, hogy ezek az érdekek megnyilvánuljanak és nyilvánosan megmértessenek.

Kifélék és mifélék tartoznak a kisebbségek közé? Kisebbségben nemcsak azok lesznek, akik kevesebben vannak, akiket egy-egy demokratikus erőpróba során leszavaztak. Így például az evangélikusok (a katolikusokhoz képest), a katolikusok (az ateistákhoz képest), az észak-morvaországi lengyelek az ottani sziléziai csehekhez képest, az egészségileg károsultak az ép emberekhez képest. De azokat is ide kell sorolni, akiket „a pénz szavazott le”, akiknek nincs – vagy soha nem is lesz – esélyük arra, hogy a piac révén boldoguljanak. Ebben az értelemben ma egy kezdő magángazdálkodó ugyancsak kisebbségi helyzetben van, bármennyire is az a szándéka, hogy később épp a piac révén és a piacon érvényesüljön. De például a reménytelenül veszteséges helyi könyvtárak látogatói is kisebbségben vannak, jóllehet együttesen többmillió olvasótáborra duzzadnak. Nagy létszámú kisebbség a munkapiacról már kiszorult nyugdíjasok köre. És még ennél is hatalmasabb kisebbséget képeznek a szervezetlen fogasztók – ennek a csoportnak szintén csaknem mindannyian tagjai vagyunk – a gyártókkal és a kereskedelemmel szemben.

Ezzel nem azt mondjuk, hogy a polgári társadalom eme közbülső területéről, amelynek az egyik határszélén az egyén – a magánzó –, a másikon pedig az állam található, netán támadni vagy reformálni kellene a piaci elveket. Éppen az államhatalom köteles a jog, valamint a költségvetési és monetáris politika révén védelmezni a piaci környezetet, mint a politikai szabadság, s ezzel együtt a polgári társadalom alapfeltételét. A piac a politikai szabadság, s ezáltal a nyitott társadalom elengedhetetlen előfeltétele, de önmagában egyedüli előfeltételként nem elegendő. A pusztá piaci egyoldalúságai olyan igazságtalanságokat és abszurditásokat okozhatnak, amelyek következtében a politikai színpadon mindig újra és újra megjelenhetnek a semiből sem tanuló erők, hogy társadalomellenes és értelmetlen dologként magának a piacnak az elvét utasítsák vissza. Ez vagy tekintélyelvűséggel, vagy épp ellenkezőleg: a nyitott társadalomra jellemző rendszerrel védhető ki. A fejlett civil társadalom ugyanis ez utóbbi esetben azt a semmivel sem pótolható lehetőséget nyújtja az embereknek, hogy utólag és kívülről küszöbölkék ki a piac egyébként kiküszöbölhetetlen gyengéit. A civil társadalom sűrű és egyetlen központból irányíthatatlan szövevényként jellemzett környezetében az emberek ezt nemcsak saját zsebükből, mecénásként tehetik – amire, persze, sem lehet biztosan számítani –, hanem olyan nyilvános (közjogi) eszközök felhasználásával is, amelyek máskülönbén adók formájában az államkasszáat gyarapítanak. A vak piaci működés hatékony korrigálásának ezen korántsem piacellenes módja már jó régen bevált a világ számos, viszonylag lelkiismeretesnek mondható és mégis gazdag országában.

Így tehát a civil társadalmat éltető környezethez nem utolsósorban hozzá tartozik az alapítványok, a köz javát szolgáló, illetve nonprofit szervezetek, a szponzorálásos kedvező megítélése. A demokratikus és egyben liberális állam előbb vagy utóbb lemond – rendszerint a polgári társadalom nyomására – a maximálisan elérhető adóbevételek egy részéről, s ezzel lehetővé teszi a polgári társadalomnak az államtól független intézményei számára is, hogy kutatás és mérlegeljen a társadalmi prioritásokat, hogy korrigálják az amúgy is folyton változó sorrendjüket. A civil társadalomnak tehát lehetőség kell nyomásgyakorlásra, bár

a közvetlen nyomásnál itt sokkal gyakoribb a közvetett; a civil társadalom semmiképp sem lehet csak a vagyontalan idealisták népes klubja.

Egy olyan országban, ahol az állam volt minden, és semmibe vették a civil társadalmat, talán könnyebben egészíthetné ki egymást több liberális és konzervatív álláspont. A konzervatívok éppen az állam iránt érzett szkepszisük miatt igyekeznek megóvni a társadalmat: a „minimalista állam” létének jogalapja a „maximalista társadalom”. A liberálisok pedig a posztkommunista világban feltétlenül érdekeltek az ilyen társadalom létezésében, egyszerűen azért, mert nem bízhatnak azokban a módszerekben, amelyek máshol hatékonyan korlátozzák az államot. Mai államunk – az alkotmány által garantált hatalommegosztás ellenére – még korántsem tartalmaz annyi belső korrekciós elemet, hogy megnyugtató módon korlátozza önmagát. Ha például az 1989 novembere után elfogadott összes törvény jó lenne, és ha betartatásukhoz elegendő (pl. rendőri és bírói) erő állna rendelkezésre, azaz ha a törvény be nem tartása azonnali szankciót vonna maga után, ez ugyancsak hatékonyan ellensúlyozná a terjeszkedő állami bürokráciát. Hiszen egy jogállamban a jog nemcsak az összes polgárnál, hanem az államnál is előbbre való. Ha azonban két-három évig kell várni egy bírósági ítéletre – ami ma általános –, ettől sajnos nem várható a fölös államhatalom korlátozása.

Ó

szocialista baloldalkunk

szintén sok mindennek a védelmével törődik, ezt a védelmet azonban rá szeretné bízni az erős állam mindenbe beleszóló törvényhozására. Ez az erős állam pedig állítólag nemcsak szociális igazságot fog osztani, hanem mindenféle szabadságjogok fölött is öröklik majd... Ezzel kapcsolatban már megvannak a tapasztalataink.

A forradalmi, konzervatív színekben tündöklő jobboldalkunk, úgy tűnik, nem bízik semmiben, amit nem ő maga irányít az állam parancsnoki hídjáról. Nem bízik a saját hibáiból okuló állampolgároknak, nem bízik az önmagát korrigáló spontaneitásban. Ezért gyanúval szemléli a decentralizálást, a segélyezést, a regionális önkormányzatot, az adóalap-csökkentést, az alapítványokat, mind ez idáig a közszolgálati intézményeket is, no meg nem utolsósorban a műsoraikat kényük-kedvük szerint készítő-sugárzó médiumokat. Azzal érvel, hogy mindezek túlnyomórészt a régi nomenklatura embereinek a kezében vannak, de valójában az általa irányított erős állam gyengülésétől tart. Ezért aggodva említi a korszakos társadalmi átalakulás korához képest túlzott decentralizálást. Az adófizető polgárok bizonyára felelőtlenül, mindenféle balgaságok finanszírozását szolgáló leírásokkal csökkentenék az adót, amellyel közismerten csak az állam tud bánni, az adóalapot csökkentő összegek nem az állam kívánságának megfelelő helyre irányulnának. A határ menti eurorégiók első adandó alkalmával elszakadnának, a helyi önkormányzati szervek pedig a kormánytól eltérő politikai összetételűek lehetnének. A szenátus létrehozása politikai széteséshez vezetne... Egyszóval: vagy a (mi) erős állam(unk), vagy Szodoma és Gomorra.

Az igazi konzervatívok azonban sosem viselkednek fejetlenül, az állammal kapcsolatos ösztönös bizalmatlanságukban sem. A minimális államot mind ez idáig utópian tekintik, mert ők is attól tartanak, hogy az állam éppen abban a szerepében lesz erőtlén, amelyben semmi mással

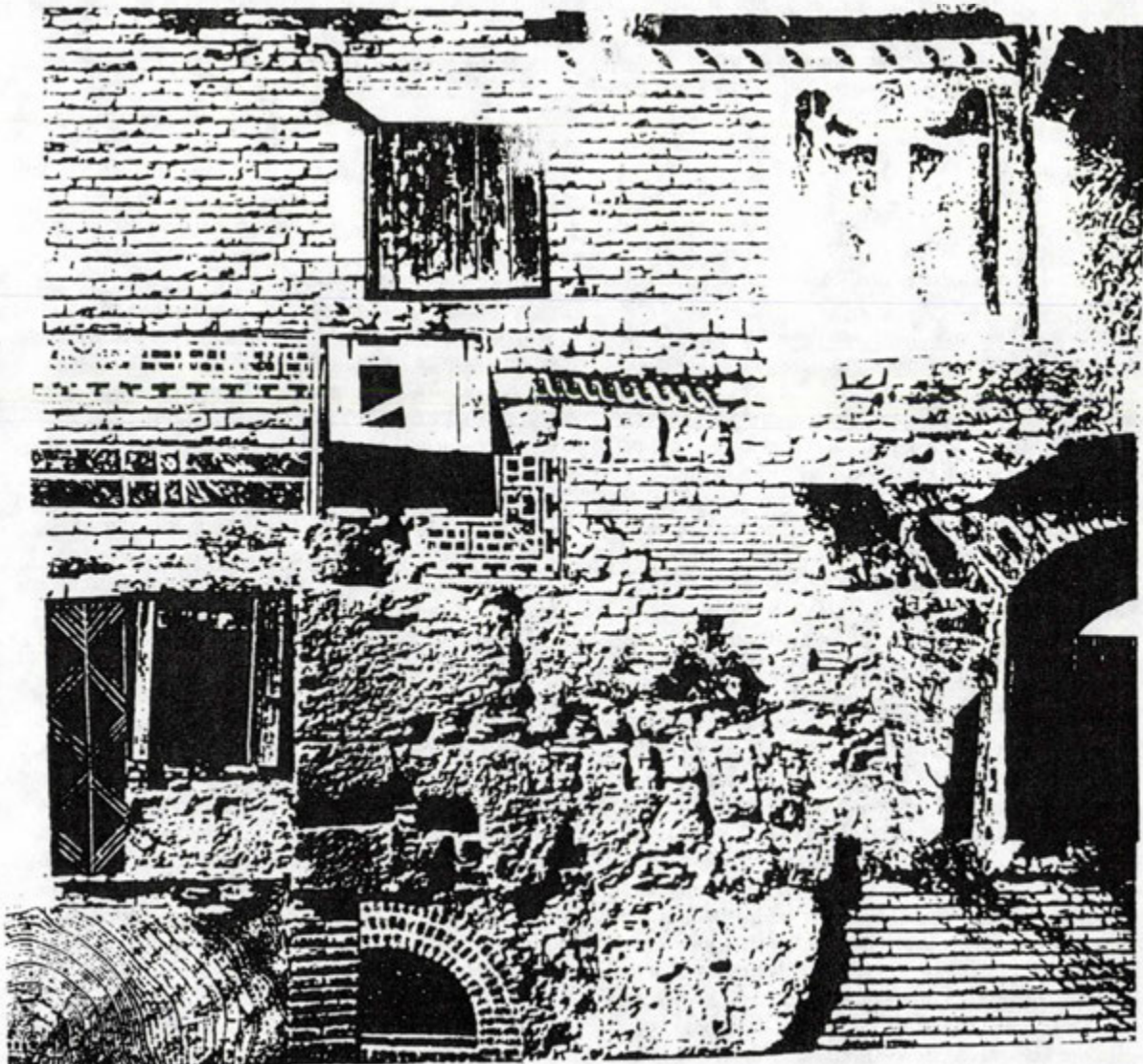
nem pótolható. De csakis azt a szerepét féltik, amelyben nem pótolható.

Éppúgy az igazi liberálisok, akik nálunk egyelőre nemigen juthattak szóhoz, nem tudják elképzelni az egyén szabadságát a mások szabadságjogai iránti felelősség nélkül. Ezeket pedig nem egy gyenge állam, hanem a jogállam védi. De hogy az ilyen állam ne legyen túllontúl erős, az emberi szabadságjogok szabályozójaként a civil társadalom működik, amely – amint már kifejtettük – nemcsak az egyesületek, szövetségek és pártok összessége, hanem végül is mindenekelőtt a viszonyok, szokások – és tilalmak finom hálója. Éppen a tilalmak kapcsán a konzervatívok (rendszerint joggal) rossz néven veszik, hogy a liberálisok – nyilván egyszerűen elvből – ódzkodnak a tilalmaktól, elsősorban azoktól, amelyek tolerancia hiányára vallanak a hagyományos értékektől és normáktól való eltérések vonatkozásában. Ám óriási a különbség a túltengő bürokratikus állam tilalmai és a civil, közösségi – azaz nem állami – környezetben spontán elfogadott játékszabályként meghonosodott tilalmak között. A liberalizmusnak el kellene kerülnie azon kényelmes posztmodern tolerancia csapdáját, amely valójában nem más, mint közömbösség, s amely

végző soron mindenféle értékrend megkérdőjelezéséhez vezet. A liberálisok választhatnak: amit ma nem tilt meg magának önként a maximalista polgári társadalom, azt holnapra megtiltja a maximalista állam. És egész biztosan nem éri be ennyivel.

Így tehát nálunk nem egészen reménytelen a liberálisok és a konzervatívok egyébként viszonylag ritka egymásra találása. Mind az előbbieket, mind az utóbbiak – bár a kiindulópontjuk eltér egymástól – a civil társadalom felépítésén fáradoznak: a liberálist nyilván jobban motiválja az erős állammal szemben érzett bizalmatlansága, míg a konzervatív mindenekelőtt a társadalom spontán fenntartott és folyamatosan megújuló rendjét tartja fontosnak. A túlzott törvényhozás, túlzott ellenőrzés és túlzott adóztatás – mindez még erősebbé teszi az erős államot, és gúzsba köti az önkéntelenül kialakuló rendet. Az erős civil társadalom létrehozására irányuló törekvésben mindkét motívum találkozik. Hiszen végző soron a nyitott társadalom a cél. És ennek a teljes neve nem lehet más, mint nyitott civil társadalom.

FORDÍTOTTA SVOBODA RÓBERT



Kovács Éva Indulatok a mai népi–urbánus vitában

VÁZLAT ARRÓL, HOGY MIÉRT ÉPPEN NÉPIKÉNT ÉS URBÁNUSKÉNT CIVAKODIK A BUDAPESTI ÉRTELMISÉG A RENDSZERVÁLTÁS ÓTA

„Minden társadalomban ellenőrzik, kiválogatják, megnevezik a diskurzus termelését, majd a termékeket újra elosztják, mégpedig bizonyos számú eljárás szerint, amelyeknek az a szerepük, hogy csökkentsék a diskurzus veszélyeit, kiküszöböljék súlyos, fenyegető anyagságát.”

[FOUCAULT, MICHEL: A diskurzus rendje, Holmi 1991/7. 869.o.]

A cím

első pillantásra talán provokatívnak látszik, pedig nem áll szándékomban a vita résztvevőit (így magamat sem) ingeregni. Egy vitát sokféleképpen elemezhetünk, megvizsgálhatjuk, hogy mik a történelmi előzményei, kik a szereplői, milyen nyelvi mezőben zajlik, és így tovább – kutatói kedv dolga. Engem itt és most, ha a népi–urbánus vitáról van szó, két dolog foglalkoztat igazán, egyrészt, hogy miért éppen ez a vita kell hogy foglalkoztasson, másrészt, hogy honnan származnak a benne feszülő *indulatok*. Nem gondolom, hogy bárki, aki e disputát kutatja, kívül állhat rajta, épp ellenkezőleg, a szöveget nemcsak rekonstruálja, avagy manapság inkább dekonstruálja, hanem részt is vesz benne: elemző írásaink a vita részeként, akarva-akaratlan annak életben tartását is szolgálhatják.

A cím legalább négy előzetes állítást tartalmaz, melyek magyarázatra szorulnának. Az első szerint egy bizonyos beszédmodot népi–urbánus vitának nevezünk.

A második szerint ez a vita a magyarországi értelmiség többé-kevésbé jól körülírható csoportjára jellemző. A harmadik állítás arra utal, hogy a rendszerváltás után másfajta beszédmodok is kialakulhattak volna e körben, mégis ez a vita vált meghatározóvá. Végül a negyedik szerint e vita *indulatokkal* terhes.

Nincs ma „valódi” népi–urbánus vita, mondják sokan, csak némely antiszemiták vannak, akik kirekesztő nézeteiket mint népiek fogalmazták meg, és megfordítva, csak némely túlérzékeny zsidók vannak, akik mindenben antiszemitát látnak. Nincsen „valódi” népi–urbánus vita, vélik mások, csak a modernizációt kísérő eltérő habitusok.

E tanulmány első változata eredetileg német nyelven, a bécsi *Institut für die Wissenschaften vom Menschen* Junior Visiting Fellowship programja keretében íródott, és „Volkstümliche und Urbanisten. Warum sind diese Kontroverse in Ungarn?” címmel az *Österreichische Zeitschrift für Geschichte* 1994/6. számában fog megjelenni. Már a német szöveg is folytonosan átalakult „nyelvi” korrektoraím, amúgy a téma jó ismerői, Dalos György és Gerhard Baumgartner kiegészítő tartalmi megjegyzései folytán, melyekért ezúton mondom köszönetet.

Tudom, hogy a népi–urbánus vita antiszemita elemeket is tartalmaz, illetve, hogy vannak túlérzékeny zsidók is, továbbá, hogy a polémiában a magyarországi polgárosodás ellentmondásai öltének lassan egy évszázada újra és újra testet, mégis úgy gondolom, hogy mindaddig, amíg a szereplők e beszédmodot rendre népi–urbánus vitának, önmagukat pedig népieknek és urbánusoknak hívják, addig a közgazdászok, történészek, politológusok, szociológusok, antropológusok, szociolingvisták és szociálpszichológusok sem tehetnek mást, mint hogy így is nevezik őket.

Sőt szerintem a magyarországi értelmiség körében kétféle népi–urbánus diskurzus folyik: az egyikről nincs igazán tudomásunk és nem is hívjuk vitának (miközben gyakran magunk is részt veszünk benne), mert a kétféle, markánsan eltérő gondolkodásmód szigorúan vett szakmai alkotásokban (közgazdasági elemzésekben, filozófiai értekezésekben, irodalomtörténeti esszékben, esztétikai analízisekben, prózában és versben, de akár *genetikai* kísérletekben vagy épülettervekben – ám mindenképpen sporadikusan) kel életre és felesel egymással. Mi a másikat ismerjük jobban, a sajtó hasábjain, az esszékben folyót, a sűrűt, a vitatkozót, a szenvedélyekkel fűtöttet: a nevében is népi–urbánus vitát. Ebben az írásban is ez utóbbról lesz szó.

Indulatos népi–urbánus vitának hívom azt a beszéd- és szövegfolyamot, mely a *Hitel* című folyóirat megalakulásával (1988) vette kezdetét, és főbb állomásai az alábbiak voltak: 1989-es négyigenes népszavazást bojkottáló MDF-es szlogen („Aki magyar, otthon marad!”) keltette sajtóvita, az 1990 eleji „*van-e harmadik út?*”-polémia, a szabadon választott parlamentben elhangzott „hordót a zsidónak”/„hordót a szónoknak” bekiabálást követő csatározás, a taxisblokádtól elött tetőző Csoóri-vita (Nappali Hold, 1990), Csurka István *Néhány gondolat...* című tanulmányának és a „szegedi gondolatnak” a sajtóvisszhangja (1992), a *Kirekesztők* című könyv megjelenését (1992) és a Landesmann-nyilatkozatot (1993) követő torzalkodás, a szárszói népi összejövetel utóélete – s nyilván több fontos epizódot kihagytam a felsorolásból. A népi–urbánus diskurzus azon vonulatáról beszélek tehát, amelyet így jellemezhetünk: 1. a közvélemény népi–urbánus vitának hívta, 2. országos nyilvánosságot kapott, 3. kirekesztő nézetek uralják, 4. lázas szenvedélyeket kavart.

Mit jelent a népi–urbánus jelzőpár, ha politikai programot, vagy társadalmi csoportokat sejtünk mögé, s mit üzennek a népi és az urbánus mint jel, metafora, bélyeg, stigma, előítélet?

Tényleg olyan ez a népi–urbánus vita, mint az egykori?

„Sag mir, wo die Blumen sind!”

Politikai programként a népi–urbánus szembenállás általában a két világháború közötti időszakot juttatja eszünkbe. Ha a vita kulcsfogalmait egymáshoz rendeljük, a népi és az urbánus a Kelet–Nyugat, konzervativizmus–liberalizmus, nemzet–állam, nép–állampolgár, vallás–szekularizáció, falu–város, paraszt–polgár, Dunántúl–Alföld stb. ellentétpárjaiban jelenik meg. Azt is tudjuk azonban, hogy mindezek a kettősségek attól érdekesek, hogy egy másik kérdés is megfogalmazódik általuk: melyik világkép, melyik – a polgárosodás kihívására adott – válasz a legitim közlők nemzeti szempontból.¹

Bár a tradicionálisizmus és a modernizáció eszméi (s a fenti dichotómiák egytől–egyig) már a 18–19. században megjelentek Magyarországon, a népi–urbánus vitát mégis a két világháború közötti időszakhoz kötjük. Egyrészt azért, mert az 1848-as szabadságharc leverését követően a „házáról és haladásáról” szóló nyilvános eszmecsere el lehetetlenült, hogy azután a dualizmus alatt helyüket túlnyomórészt közjogi viták töltsék majd be. Ezek uralmát csak a századfordulóra tudta megtörni a modernizációról szóló szöveg (így pl. az agráriusoké vagy a nyugatosoké). Másrészt azért, mert nagyjából az első világháborúig a tradicionálisizmus és a modernizmus egymástól különböző, ám egyaránt legitim nemzeti program lehetett, s csak a Tanácsköztársaság bukása és a trianoni békeszerződés után veszítette el a liberalizmus (de nem a modernizáció általában) ezt az esélyét.

Ha a „modern” és a „nemzetileg legitim” nem kapcsolódott volna össze, akkor sem a harmincas évekbeli, sem a mostani vita nem lenne más, mint azok a politikai eszmés és kultúracserek a nyugatosodásról (amerikanizálódásról), amelyek a harmadik világ szellemi és politikai elitjében mindennaposak,² vagy mint azok a szokványos viták a progresszív és a konzervatív irányzatok között, amelyek a nyolcvanas években például a nyugatnémet szellemi életet tagolták.³

A legitimitás dolga azért fontos a mai népi–urbánus vitában is, mert résztvevői többnyire nem a jogszerűséget vonják kétségbe, nem arra kérdeznék rá, hogy a rendszerváltás óta létrejött politikai intézmények elég törvényesek-e, elég demokratikusak-e, hanem arra, hogy elég nemzetiek-e. Arról a lelki-morális kérdéstről beszélnek tehát, hogy ezen intézmények (és személyek) „elégé magyarok-e”. A népi érvelés logikája szerint ugyanis annak van joga a nemzetet, mint lelki szubsztanciát kormányozni, akit erre – az általuk érzelmi és erkölcsi alapon megalkotott csoport – a nép legitimnek elfogad. Az urbánusok ezt a logikát követve gyakran bizonygatják, hogy ők és a programjaik éppolyan (nagy) magyarok, tehát éppoly legitímek is, mint a népiek.

A mai vitát olvasva első pillantásra úgy tűnik, mintha már láttuk volna valahol. Hasonlónak látszik a polgárosodási kihívás: ahogy egykor félfudális kötöttségek, féldemokratikus politikai rendszerek megváltoztatása, polgárosodás és demokratizálódás volt a cél, úgy most az elmúlt negyven év szocializmusától szabadulnánk. Hasonlónak látszik a legitimitációs probléma is: a mai népiek és urbánusok egyaránt azt hajtogatják, hogy ők tudják a jobbik megoldást kínálni az országnak. Hasonló a nyelv is (ezért oly-

kor elég korszerűtlen, sőt avított). Ennél mégis fontosabbak a különbségek.

Hová tűnt a radikalizmus? A harmincas évek népi és urbánus politikai programjai radikálisan ellenzékieknek számítottak. Mindkét fél valamely társadalmi egyenlőtlenség gyors felszámolására törekedett: a népiek a parasztság helyzetének megjavítását tűzték ki célul, az urbánusok egy része a munkásosztály jogaiért harcolt, mások az anarchizáshoz húztak, vagy/és a politikai rendszer demokratizálását, a gazdaság liberalizálását hirdették. Mindkét irányzat programideológiákból táplálkozott, s mint ilyen, gyakran volt valóságidegen. Az urbánusok hosszú ideig nem ismerték fel, hogy a Horthy-rendszer már a parlamenti demokrácia látszatára sem ügyel (lásd pl. az I. és II. zsidótörvény parlamenti vitájának liberális és szociáldemokrata felszólalóit és sajtóvisszhangját). A népiek pedig még 1943-ban, alig egy évvel a német megszállás előtt is a távoli jövőt tervezték, és a magyarság sorskérdéseiről diskuráltak a szárszói találkozókon – miközben urbánus vitapartnereik egy részét zsidóként, baloldalként már munkaszolgálatos táborokba hurcolták.

Ma ezek a programok alig tartalmaznak radikális elemeket a társadalomképükben – már ha van ilyen nekik egyáltalán. (Csurka radikalizmusa is kimerül egyfajta inkvizícióban, „programjában” – nemzeti középosztályt építő retorikája ellenére – nem annyira a felemelésre szoruló, mint inkább az elsőrendű társadalmi csoportokról beszél.) A mai vita szintén valóságidegen, résztvevői gyakran tesznek úgy, mintha az előző 50 évben Magyarországon és szerte a világban semmi sem történt volna.

Hová tűntek a felemelni kívánt társadalmi osztályok? A korabeli népi és urbánus programok meghatározott társadalmi rétegeknek, osztályoknak szóltak. A népiek a parasztságot akarták szociális reformok segítségével parasztpolgárrá nevelni, néhány urbánus a munkásosztályt kívánta forradalmasítani vagy politikai reformokon keresztül hatalomra segíteni, s voltak, akik a polgárság politikai és gazdasági pozícióinak erősítését szorgalmazták.

Az elmúlt negyven évben a parasztság és a polgárság mint társadalmi csoport gyökeresen átalakult (tönkrement, újjá formálódott, rétegződött), a munkásosztály érdekeinek képviselője pedig (amennyiben ilyen „osztályról” ma még beszélni lehet, mint politikai program a kádárizmus után egyelőre kínosan hangzik egy urbánus számára. Mindkét irányzatnak meg kell hát elégednie ugyanazzal a középosztállyal (a *magyarral*, a *kereszténnyel*, illetve a *polgárral*), ha egyáltalán van (vagy valaha lesz) ilyen.

Hol van az a Nyugat-Európa? Az egykori népiek fő ellensége a fejlett Nyugat-Európa, legfőképp pedig Németország volt, míg az urbánusok ugyanabban a Nyugatban látták a magyar modernizáció jövőjét. Mára ez a Nyugat-ellenesség a népiek számára is idegen és gyakorlatilag lehetetlen: a népi politikusok is az Egyesült Államokba és Nyugat-Európába utaznak és nyugati segélyeket várnak, a népi írók a Nyugat irodalmi elismerésére is vágyanak, nyugati fogyasztási javak között élnek nyugati tempóban – a kádárizmus alatt polgárosodott és elnyugatiasodott vállalkozói réteg támogatására számítva.

És milyen az a Nyugat most, 1994-ben, ahonnan egy magyar liberális demokrata program az eszméit kölcsönözhetné? Abban a Nyugat-Európában, annak számos országában sem tudnak (csak máshogy nem tudnak) mit kezdeni az etnikai konfliktusokkal, ahogy a szélsőjobboldal megerősödésével sem – jó néhány új értelmiségi diskurzuszól a

szélsőjobboldali antidemokratikus irányzatok térnyeréséről.⁴ De gondoljunk a nyugati szavazó állampolgárookra is, akik a szélsőséges politikai erőket az osztrák, francia, olasz stb. parlamentekbe besegítették. Vagy gondoljunk arra, hogy például a mai német és osztrák társadalom még mindig nem dolgozta fel a hitlerájt, hogy szinte mindenkinek van fasiszta felmenője. Hogy a német társadalomtudományos kutatások egyöntetűen bizonyítják: az előítéletek a második és a harmadik nemzedékre is átöröklődnek. Hogy a korábbi náciatlantó törekvések az egyesülés után a stáztlanító diskurzusokban kerültek vissza újra a nyilvánosságba. És már itt gondoljunk a Nyugat vezető posztmodern szövegeire, a harmadik világról, a feminizmusról, a multikulturalizmusról, vagy az öbölháborúról és a boszniai genocídiumról.⁵ Lehet, hogy a budapesti értelmiség még nem vette észre, hogy már a Nyugat sem a régi?

Mivé lett a polarizált Európa? A harmincas évek közepén, amikor a magyar értelmiség körében a népi–urbánus vita tetőzött, Európa politikai és ideológiai értelemben is megosztott volt: az egyik oldalon a reálkommunizmus állt, a másikon a kapitalizmus és a polgári demokrácia. E pólusok váltak értelmetlenné Hitler hatalomra kerülésével, majd nyerték részben vissza jelentőségüket a második világháború után.

1989 óta azonban nem létezik a nagyhatalmi tömbök Európája. Ott, abban az Európában a politikai és értelmiségi eszmecsere most egy másik Európáról, az egyesülésről, illetve az etnikumok és régiók reneszánszáról szól, a törésvonalakat ez a beszédmód határozza meg leginkább. Itt, nálunk, ebben az Európában még a népi–urbánus vita éli másodvirágzását.

Hol van az a modern? Az egykori vita központi kérdése a modernizáció, a modernitás volt, alternatív modernizációs programok elegáns vagy kevésbé elegáns versengése. Ám miként lehet ma, az ezredfordulón, egy modern utáni időben, a posztmodern korában a modernitásról mint jövőről a harmincas évek nyelvén társalogni? A modernen vitatkozik a művelt Nyugat már vagy húsz éve – vajon eljutottak-e a vita tanulságai a magyar értelmiségi körökbe?⁶

Déjà vu-érzésünk a mai szövegek olvasásakor tehát valószínűleg nem a hasonlóan hangzó programokból és a hasonlóan látszó körülményekből ered. A népi–urbánus beszéd mai formájában nemigen tartalmaz politikai programokat. Érzései módja vád-, véd- vagy vitairat. Mintha e vita eredeti tartalmát és egykori kontextusát is elvesztette volna...

Kik álltak egykor, és kik állnak ma a porondon?

Hová tűntek a népi gyökerek és a polgári világ? A hajdani s jelenlegi vitatkozó felek szociológiai értelemben jól körülírhatók: miként a népiek, úgy az urbánusok is budapesti értelmiségiek voltak, írók, újságírók, egyetemi professzorok és tudósok. Az ő nemzedékeik alkották a magyarországi szellemi elit jelentős részét a harmincas évektől egészen a kilencvenesekig.

Az egykori népiek és urbánusok között a legfontosabb társadalmi különbséget nem pozícióik, hanem családi hátterük, neveltetésük, gyermek- és ifjúkori szocializációjuk jelentette: az urbánusok többsége zsidó értelmiségi családokban, nagyvárosi polgári miliőben nőtt fel, míg a népiek inkább a paraszti világban. A kádári konszolidáció éveire szociális értelemben egységesült a magyar értelmiség. Az empirikusan is megragadható különbségek eltűnni látsza-

nak: a mostani népiek jórészt elvesztették „népi gyökereiket”, éppúgy nyugatosodtak és kialakult a konzumidentitásuk, mint bárkinek Magyarországon, a mai urbánusok körül pedig 1948-ban megroppant a régi polgári világ (bár létrejött a „vörös burzsoázia”).

Ennek ellenére naivitás lenne azt gondolnunk, hogy a finom szocializációs különbségek is elhalványultak, csak mert számszerűen nem bizonyíthatók. A Kádár-korszak ugyan megszüntette az egyes értelmiségi csoportok közötti társadalmi különbséget, új értékfűző értelmiségi elitet azonban nemigen teremtett: új értelmiségi mintákat alig adott. S amikor értékekről szóló diskurzusok nyílhattak („frizsider-szocializmus”, népesedés, ÉS-vita a magyar irodalomról, 1848, határon túli magyar kisebbségek stb.), új-jáéledhettek a harmincas évekből minták: egyre-másra születtek a népi-nemzeti és az urbánus válaszok.⁷

Hová tűntek a szabad értelmiségek? A népiek és az urbánusok a harmincas évektől egészen a pártállami rendszer összeomlásáig egyaránt „szabadon lebegő intellektuelek” voltak. A közöttük feszülő ellentéteket a kultúrpolitika (pl. Gömbös, Révai, Aczél, Pozsgay) gyakran manipulálta a hatalom ígéretével, hol erősítve a megosztottságokat, hol egyenesen marginalizálva a csoportokat. Szabad és független értelmiségi helyzetüket azonban sem a Horthy-korszakban, sem a második világháború után nem sikerült tartósan politikusi pozíciókra cserélniük. Az urbánusok egy része a Kádár-korszakban olyan „szabaddá” vált, hogy álláshoz sem jutott.

Mára gyökeresen megváltozott a vitázók társadalmi helyzete. Az egykori független szellemi elit csoportokból sokan a parlamentben ülnek: a politikai elit részévé váltak. A nemrég még szabad, „közvélemény-formáló értelmiségi-ből” hivatásos, törvényhozó politikussá kell (kellett, kellett volna, kellene) változniuk azoknak, akiknek egy része 1989 előtt rendszeren kívüli ellenzékiként határozta meg magát, és akiknél a kádárizmus alatt hagyománnyá vált a hatalom és az erkölcs viszonyáról való gondolkodás. Ez a paradox (mások szerint skizofrén) helyzet a népi–urbánus diskurzus „rendjét” is meghatározta: így lett a szereplők szemében a népiekből MDF, az urbánusokból SZDSZ, és vice versa, az MDF a népiek pártja, az SZDSZ pedig az urbánusoké. Így vált egy időben gyakorlattá, hogy párt- és kormányzati pozíciókat betöltő népiek egyes, politikailag kínosnak bizonyult szövegeiket frői munkásságukhoz sorolták, így igyekeztek egyes urbánus politikusok politikai érveket filozófiai vagy politológusi okfejtéssel cáfolni, és így lett a népi–urbánus vita olykor parlamenti napirendi pont-tá (például a „hordót a zsidónak/szónoknak” bekiabáláskor, vagy a Jeszenszky-beszéd kapcsán: melyik párt képviseli a legautentikusabban a magyar nemzet érdekeit?).

A politikai elitben és politikai intézményekben megjelenve a vita határai is megmutatkoztak: azt tapasztalhatuk, hogy minél inkább intézményesül és aktualizálódik az indulatos népi–urbánus csatározás, annál kevésbé tudja eredeti sajátosságait megőrizni. A napirend előtti felszólalásokat előbb-utóbb a konkrét törvényhozói munka követi, s a legtöbb törvény elfogadásakor már nem elsősorban a népi–urbánus megosztottság szerint szavaznak a honatyák.

Létezik-e tehát a népiek és az urbánusok csoportja? Van-e olyan, hogy népi és urbánus identitás mint kollektív azonosságtudat, s ha igen, milyen jelképek és tipikus társadalmi cselekvések tükrözik? Ha létezik, akkor – mint említettem – valószínűleg az egyéni szocializációban érhető tetten. Ha viszont ezt feltárnánk, várakozásaim szerint már

nem urbánusnak és népinek hívnánk a típusokat. Ez a felosztás ugyanis gyanúsán kizárólagos: vagy-vagy. Mintha az egyik csoport a másik nélkül értelmetlenné válna: lehet-e beszélni népiekről urbánusok nélkül, és viszont? Azt hiszem, nem. Népinek vagy urbánusnak lenni inkább válasz, a népi és urbánus identitás tehát *reaktív*, valamivel, vagy valakivel szemben, a peremhelyzetekben (a vitákban, a megtámadottság okán) megjelenő azonosság. Szélsőséges formáiban kölcsönös előítélet, stigma.

Amikor népi és urbánus előítéleteket jelent...

„Bartókból hátizsákos népzenezt csinál vagy töketlen modernet –”

[ORBÁN OTTÓ: Urbánusok, népiesek – kinek a csontjai ezek?]

...valahogy így hangzik (finomabb változatban): ha nem lelkesedsz a magyar népzeneért, akkor népi körökben urbánusnak fognak tartani, ha szereted a magyar népzene, akkor urbánus körökben népinek neveznek majd. Mintha ezekben a sommás ítéletekben valóságos ízlésbeli különbségek fogalmazódnának meg, pedig dehogy. Mindannyian emlékszünk még arra, hogy – a példánál maradva – a népzene, a népi kultúra szeretete röviddel ezelőtt nem volt népi, avagy nem-urbánus sajátosság. Épp ellenkezőleg, közös jelképeket hordoztak, melyek révén valamely kollektív magyar azonosságtudat megfogalmazódhatott a hivatalossággal szemben. Nem számított, hogy ki-ki népiént avagy urbánusként szeretett-e táncházza járni, Erdélybe vagy a Felvidékre utazni, s e rituális utakon beszerzett szöttesekkel, cserepekkel a lakását berendezni. Az új megosztottság gyökerei a nyolcvanas évekre nyúlnak vissza, amikor a hatalom ismét elkezdett „magyarkodni”: az István, a királyt támogatva, a táncházmozgalmat tűrve, a március 15-i ünnepeket, az 1956-os megemlékezéseket betiltva.

Amikor *általánosítások* (mindenki, aki nem kedveli a népzene, urbánus) és *dichotóm ábrázolásmód* (a népzenehez való viszony csoportképző tényező: akik szeretik, azok a népiek, és akik nem, azok az urbánusok) uralják a diskurzust, biztosak lehetünk benne, hogy előítéletekkel van dolgunk.

Hol vannak az antiszemiták? A népi érvelés napjaink indulatos vitájában gyakran antiszemita: aki urbánus, az zsidó, illetve aki zsidó, az urbánus, tehát nem-magyar. *Déjà vu*-érzéseink ilyenkor szokatlanul felerősödnek, hiszen a harmincas évek népi-urbánus vitájának is volt antiszemita vonulata (vö. Németh László mélymagyar-hígmagyar el-lentéppárját, vagy Szabó Dezső „zsidó arzén, német cián” hasonlatát), nemcsak retorikájában, hanem olykor politikai programjaiban is.

De hová tűntek a zsidók? Az a párbeszéd egy olyan korban folyt, amikor még senki sem tudhatta, hogy az antisemitizmus Auschwitzhoz vezet. Ma, a holocaust utáni korban lehetetlen a népi-urbánus vita antiszemita fordulatára úgy tekinteni, mintha semmi sem történt volna. Az eddig érvényesnek látszó, bár – épp e vita következtében – omladozó társadalmi konszenzus szerint nincs olyan erkölcsi alap, amelyről bárki Csoóri vagy Csurka kijelentéseit úgy relativizálhatná, ahogy ezt Németh László, vagy Szabó Dezső esetében máig sokan teszik: „egy kicsit antiszemiták voltak, de nagyszerű frók”.

A morális kérdést az antiszemita népi érvelés általában úgy kerüli meg, hogy elrejtji, kódolja az üzenetet. A mostani népi-urbánus vita egyik legfőbb sajátossága épp ez az új ri-

tuálé: amikor az antiszemita előítéletek megjelennek (Csurkát és körét leszámítva), gyakran nem nyílt zsidózásban, hanem antiszemita kontextusban történő urbánusozásban, kommunisztázásban, idegenezésben öltenek testet, és a megtámadott csoportra vár a kódolt üzenet megfejtése. Nekik, az érintetteknek kell először szóba hozniuk, megnevezniük, hogy az urbánus, kommunista, idegen – az zsidó.

S bár a rituálé merőben új, *déjà vu*-érzéseink mégis az antiszemita retorika azonosításából származnak, emiatt hisszük népi-urbánus vitának. Pedig az egykori párviadalnak csupán a *szimulálásáról* van szó, olyan szimulálásról, melyben a „népi-urbánus vita” is egy kód, a kirekesztés, a holocaust utáni antiszemita-anti-antiszemita diskurzus kódja, fedőneve. (És ebben az értelemben mindig az antiszemiták kezdik a vitát.) Mindkét fél előszeretettel *relativizálna* valami számára nagyon fontosat: az antiszemita értelmű népi a saját antiszemitizmusát és ezáltal magát a holocaustot is, amikor „urbánust” mond zsidó helyett, és az urbánus is az antiszemitizmustól való félelmét, amikor az antiszemitákról mint „népiekről” beszél.

És hol vannak a többiek? A népi-urbánus vita mindig *tőle függetlenül is létező értékekről* szól, olyan témákat dolgoz fel, amelyek egyúttal – néha csak elméletileg – más eszmecserék tárgyai is (lehettek volna). Modernizáció, Európa, kapitalizmus, nemzeti azonosságtudat stb., de még a holocaust is más vitákban, más „diskurzustársaságokban” is szóba kerül: mégsem lesz belőlük szükségszerűen népi-urbánus vita. Az e témákkal kapcsolatos értékek és elkötelezettségek nem csak népieket és urbánusokat jellemeznek. (Hová sorolnánk be például Esterházy Pétert, Bodor Ádámot vagy Göncz Árpádot, esetleg Orbán Vikort?) A szenvedélyes vitát figyelve az a gyanú támadhat, hogy a kölcsönös megbélyegzés során némelyek kirekesztődnek a diskurzustól: úgy tűnik, mintha ezekről a témákról, ezekről az értékekről csak népiül és urbánusul lehetne beszélni: más beszédmódok valamelyik táborba sodornának (és mindig abba, amelyik kevésbé vonzó), vagy kizárnának a vitából. Mintha a szimulálás egyik célja épp a *diskurzus korlátozása* lenne: e vita mondja meg, kik, milyen rituálé szerint szólhatnak meg a nyilvánosságban (urbánusul) „Magyarország aktuális strukturális problémáiról”, (népiül) „a magyarság sorskérdéseiről”.

Van tehát a mai népi-urbánus vitának egy indulatos vonulata, melyben ritkán fogalmazódnak meg politikai programok, amelyben a részt vevő népiek és urbánusok szociológiailag nehezen megragadható csoportja gyakran csak szimulál egy hajdani vitát, ezzel kisajátítva bizonyos témákat és értékeket, megkísérel létrehozni egy hegemon értelmiségi diskurzust. De miért éppen így, miért éppen a harmincas évek beszédmódjában?

Vázlatok: Ha én a népi-urbánus vitát kutatnám...

„Túl sok oka lehet annak, amiért az ember nem vállalja a kort, melyben élnie adatott.”

[SAJÓ ANDRÁS: A jellemről való lemondás útja, 2000, 1991/1]

...és polihisztor lennék, számos diszciplína és módszer között válogathatnék. Írhatnék monográfiákat, történeti elemzéseket az egykori és a mai népiekről és urbánusokról mint jelenkor-történész,⁸ vagy politikatudományi esszéket a vita és az elitcsere kapcsolatáról mint politológus.⁹ Funkcionalista szociológusként megkísérelhetném bebizonyíta-

ni, hogy e vita a szellemi élet konzervatív és progresszív táborokra való szokásos tagolódásának megjelenési formája.¹⁰ Strukturális szociológusként pedig eljátszhatnák azzal a gondolattal, hogy milyen valóságos társadalmi egyenlőtlenségek magyarázzák a népi-urbánus vitát, és miként vezethető le a magyar „kettős társadalom”-ból e szembenállás.¹¹ Egyik iskola és módszer sem magyarázná azonban a vitában megjelenő indulatokat.

Egy lehetséges társadalomlélektani magyarázat: a stigmatizáció

(Az alábbiakban – legnagyobb sajnálatomra – e tudományág frazeológiáját kell használnom.) A szimbolikus interakcionizmus identitásfelfogása a társadalmi azonosságtudaton alapul. Társadalmi identitásunk (személyes és én-azonosságunk mellett) olyan, az interakciókon keresztül, meghatározott ismertetőjegyek és szimbólumok alapján kialakított kép magunkról, amely a mindennapi életben való közlekedést megkönnyíti, rutinossá teszi. Segítségével mások várható cselekvését sejtethetjük (megelőlegezhetjük), és róluk képet alkothatunk. A társadalmi identitás normatív és szerepeltvárásokban jelenik meg. A várakozásokat és észleléseket virtuális társadalmi identitásnak szokták nevezni, ahogy pedig az egyén az interakcióban ténylegesen megnyilvánul, aktuális társadalmi identitásnak.¹² Ha rendszeresen az történik, hogy az egyént partnere olyan ismertetőjegyek szerint azonosítja, melyek aktuális társadalmi identitását eltávolítják virtuális identitásától, így megakadályozzák a saját magára vonatkozó normatív elvárásainak teljesülését, és ő ezen ismertetőjegyek alapján hátrányos helyzetbe kerülhet, *stigmáról* beszélünk. A stigma nem feltétlenül diszkrimináló ismertetőjegy, elég, ha a szereplők valamiféle abnormálisnak tekintik.

Az indulatos népi-urbánus vitában a „zsidó” vált stigmává: a zsidókkal kapcsolatos sztereotípiák a társadalmi teljesítmény leértékelését jelentik. A vitánál maradvá: ha a szellemi és/vagy politikai elitben való részvétel a tét, az urbánusnak tekintett résztvevők virtuális társadalmi identitása („irodalomtörténész vagyok”, „politikus vagyok” stb.) gyakran megkérdőjeleződik, s nem az válik érdekessé (normálissá), hogy milyen irodalomtörténész, vagy milyen politikus az illető, hanem az, hogy „eléggyé magyar-e” (azaz nem zsidó-e véletlenül).

Ha az egyén a megbélyegző normákat elfogadja, szükségképpen azt fogja tapasztalni, hogy partnerei nem annak tekintik majd, aminek státusa következtében lennie kellene. A státus-leértékelődés okait kutatva azonosítani fogja azokat az ismertetőjegyeket, melyek hátrányosan megkülönböztetik, és virtuális társadalmi identitásától eltávolítják, s ezzel már magára is veszi a bélyeget. Ha tehát a népi-urbánus vita urbánus résztvevői elfogadják, hogy a politikai és a szellemi életben elfoglalt helyzetük attól függ, „eléggyé magyarok-e”, akkor a további párviadalban már mint zsidó urbánusok vesznek részt.

Ha a fenti elvárásokat valamelyik fél nem akceptálja, akkor identitása nem stigmatizálódik, ő fogja környezetét abnormálisnak tekinteni. Ez jellemzi például a fiatal demokraták egy részét, a *Magyar Narancsot*, vagy a *Századvég* folyóiratot, akik a népi-urbánus stigmától eltekintenek, a vitából mint pragmatikusan értelmezhetetlenből igyekeznek kiszállni, és ellendiskurzusokat indítani. Az ő elvárásaik és normáik olyan „nyilvános helyet”¹³ jelölnek ki, ahol nincs „zsidózás” és nehezen nyitható népi-urbánus vita.

Az ugyanis a „tiltott helyeket” és a „rejtekhelyeket” szereti. Azokban az esetekben, amikor a vita „tiltott helyeken” játszódik le (ilyen például a média-nyilvánosság egy része vagy a parlament), ahol elvileg nem lehet „zsidózni” és „antiszemitázni”, a népiek és urbánusok szentől szembe állnak egymással. Közülük egyes személyeket vagy csoportokat mondjuk urbánusnak bélyegeznek, és azok magukra veszik a stigmát, de nem direkt, hanem indirekt módon. Felismerik a diszkrimináló ismertetőjegyet („idegen test”, „ki a magyar?”, „nemzetközi összeesküvés” stb.), és megindul a stigmakezelés. A megbélyegzett személy vagy csoport a még talán mind ez ideig érvényes társadalmi konszenzus okán (miszerint zsidózni nem szabad, de antiszemitázni sem illik) és az új keletű, nyílt antiszemitizmustól való félelem miatt rendszerint nem antiszemitákról, hanem népiekről beszél, és/vagy a népieket mint egyfűsúkat ellenbéli egy másik státusnorma felállításával (ez az „eléggyé magyarral” szemben általában az „eléggyé modern-e?” szokott lenni) – ilyen volt például a Csoóri-vitában néhány urbánus álláspont, vagy Tamás Gáspár Miklós „Magyar mucsája”. A másik stigmakezelési eljárás szerint a megtámadott azt bizonygatja, hogy rá nem vonatkozik a bélyeg: ő katolikus kispolgári, evangélikus értelmiségi (azaz nem zsidó) családból származik – ilyen volt például Tölgyessy Péter kampányszövege az 1990-es választásokkor.

A „rejtekhelyeken” másképp játszódik le a népi-urbánus vita: ott népiek és urbánusok külön-külön, maguk között vannak. Ilyenkor a dolgokat a nevükön nevezik, az antiszemita népiek zsidóznak, az urbánusok pedig nem antiszemita népiekről, hanem antiszemitákról beszélnek. Szélsőséges esetekben a stigmakezelés csoportazonosságokat hoz létre: a stigma által kijelölt kvázi-csoport tényleges közösséggé válhat; vagy épp fordítva, tényleges csoportazonosságok megszűnhetnek. Emlékezzünk: egykori kívülállók sodródhattak a népi-urbánus vitába, és hajdani népiek és urbánusok léptek ki belőle.

Hogyan érhető tetten a stigmakezelő eljárások a vitában?

Először a szöveget kell megértenünk. A *diskurzuselemzés* a népi-urbánus vitában megjelenő közbeszédet (tehát nem a magán-, a szak- vagy a hivatalos beszédet) kutatná.

Ilyenkor „lokális hermeneutikáról” szól a szakirodalom. Ez a szöveg dekonstrukcióját tűzi ki célul; nem az elméletben lefektetett szabályok szerint igazolt univerzálisai, hanem a szemmérték szerinti valószerűségek után kutatva.¹⁴

Foucault-i értelemben minden kornak van egy meghatározó *episzteméje*, a dolgok kollektív, tudattalan ismeret-elrendezési modellje, alapvető kódja. Ez írja körül azokat az előfeltevéseket, amelyek alapján bármiféle tudás lehetséges, rögzíti azt a tapasztalati rendet, amelyre cselekvéseink irányulnak és amelyben magunkra ismerünk. A különféle diskurzusok a kultúra episztemén belüli megosztottságát mutatják.¹⁵

Néhány magyar társadalomtudós úgy véli, hogy a magyar kultúrának nem egy, hanem két alapvető kódja, episzteméje létezett volna, illetve létezne ma is: ahogy a társadalom, úgy a kultúra is kettős természetű, és a diskurzusok e két episztemé törésvonalain alakulnának ki.¹⁶ E logika szerint a népi-urbánus vita két, alapjaiban különböző világlátás, életvilág, két gyökeresen különböző (sőt egymást kizáró) „fundamentális szükségszerűség” egyazon korban.¹⁷

Az antiszemita beszédmódok elemzésekor¹⁸ általában az-

zal a gyanúval szoktak élni, hogy a szöveg mögött valamilyen üzenet bújkál meg, amit egy másik szöveggel megfejthetünk. A legtöbb ilyen vizsgálat a Van Dijk-i diskurzusteóriát alkalmazza.¹⁹ Dekódolják a szerző kijelentéseit, feltételezve, hogy az mindig számol azzal a tudással, melyet az olvasóval közönségesnek vél. Ez a vélt közös tudás, „szemantikai emlékezet” (ez Foucault-nál az *episztemé*) adja a szövegösszefüggést.

A holocaust óta az antiszemita szövegek sajátossága az, hogy miközben építenek valamely közös tudásra, és feltételezik, hogy az olvasó felismeri a szöveg értelmét, az antiszemita kijelentéseket elrejtik, kódolják. A nyílt antiszemita kijelentéseket így általában az olvasónak kell kimondania.²⁰

Igy van ez az indulatos népi-urbánus vitában is. Az egykori népi érvelésnek is volt antiszemita vonulata, sőt az egész vita antiszemita légkörben (a zsidótörvények megszületésekor, majd a zsidók deportálása közben) zajlott. Az antiszemitizmus a holocaust után azonban *tabu témává* vált, mi több, hangsúlyozni kellett, hogy a magyarok mentesek az antiszemita előítéletektől. A Rákosi-rezsim erőszakkal berekesztette a népi-urbánus vitát úgy, hogy tabusította a nemzeti hovatartozást is, lett légyen az magyar, sváb, szlovák, vagy éppen zsidó etnikai identitás. A hatvanas évekre a tabuk ellenére kialakult a kommunista ideológia nyelvi terrorjával szemben egy független, alternatív közbeszéd a társadalomtudományok, kivált a szociológia segítségével.²¹ Ez közvetített a nyilvánosságban az ideológia és a magánbeszéd között. Nemcsak úgy, hogy megtanított sorok között olvasni, hanem úgy is, hogy érvényes kérdéseket tett fel arról a társadalomról, melyet addig csak az ideológia értelmezhetett.

A rendszerváltás a tabuk jó részét elsöpörte: a fokozatos demokratizálódás és az országhatárok megnyitása elősegítette az elveszítettnek hitt életformák, identitások újjáéledését. A mai népi-urbánus diskurzus és annak indulatos vonulata is a tabuérintés, a bálványdöntés, az új értelmiségi közbeszéd kialakulásának összefüggésében értelmezhető. A hetvenes évek értelmiségi közbeszéde nem lehetett alkalmas a rendszerváltást követő valóság megértésére. Két évtizeddel ezelőtt azért jött létre épp egy „szociológiai” beszédmód a hatalommal szembeni kritika burkolt megfogalmazására, hogy általa a hataloménál hihetőbb, realisabb társadalomképet lehessen megrajzolni. 1989-ben és azóta azonban a politikai folyamatok értelmezése, a politikai identitás megfogalmazása vált a legfontosabb kihívássá. Új közbeszéd, új nyelv kellett – ez születik most.

A népi-urbánus vitában használatos nyelv játékszabályait – az új közbeszéd kiforratlansága miatt – maga a rendszerváltásról szóló „nagydiskurzus” formálja: a bálványdöntögetés széles nyelvi mezőben zajlik. Visszatekintve úgy tűnik, mintha a nyelvi mező határait már ismernénk, a szélsőségek – akár népi, akár urbánus oldalról nézzük – már elhangzottak. (Ilyen végpontnak tekinthető a Csurka-féle „Messingerezés”, illetve a „fűtőlős barack”).

A vita szocio- és pszicholingvisztikai elemzése kimutathatná, hogy milyen nyelvi eszközökkel folyik a tabuérintés a nyilvánosságban, és miként válik az eszmecsere „mi-ők” párbeszéddé. Egy összehasonlító tanulmány részletezhetné, mik azok a szemantikai sajátosságok, melyekben a mostani vita az egykorival rokonságot mutat, melyek azok az érvelési módok, nyelvi fordulatok, amelyek ebben a vitában is megjelennek, sőt azt is, hogy belesimulnak-e a közbeszédbe, vagy kihullanak a nyelvből.

A diskurzus rendjének feltárása megmutatná, hogyan kor-

látozzák a vitát maguk a vitázó felek.²² A *tiltott szó* kizáró erejét: ki, mikor, hogyan szólalhat meg népiül, urbánusul. A *kommentárok* fontosságát: ezek révén tehetnek úgy a vitapartnerek, mintha mindig első ízben mondanák el azt, amit valójában százszer elmondtak már, és szakadatlanul ismételnék azt, amit pedig még soha nem mondtak ki. A szerző korlátozó szerepét, hiszen a szövegek a szerzők nélkül nem biztos, hogy népi vagy urbánus szövegek lennének. A diskurzus rendje szerint tudni akarjuk és tudnunk is kell azt, hogy kitől származnak. A népi-urbánus vitában megszólalóknak vállalniuk kell szövegeik rejtett értelmét, össze kell egyeztetniük a saját életükkel és a történelemmel – enélkül nem lehet részt venni a vitában. A korlátozó eljárások vizsgálatakor feltűnne, hogy milyen nagy szerepe van a *rituáléknak*, a tanulmány elején vázolt forgatókönyvnek, a szimulálás játékszabályainak: ha például a burkolt antiszemita támadást a nevének nevezzük (ahogy Kövér László tette: „Csurka István antiszemita” kijelentésével) – más okokból ugyan, de – mindkét oldalról könnyen kirekeszthetünk a diskurzusból. Az is feltűnne, hogy a vitát szigorú doktrínák működtetik: ha aggódsz a határon túli magyar kisebbségért, akkor csak népi lehetsz (és nem emberjogi aktivista), ha nyitott piacgazdaságot akarsz, akkor csak urbánus (és nem piacpárti közgazdász). A doktriner világkép a vitatkozó feleket a népi-urbánus beszédmódhoz köti, ezzel eltiltja az összes többitől, ám e a beszédmóddal ugyanakkor magukat a beszélő feleket is összekapcsolja, megkülönböztetve őket mindenki mástól. Végül azt is kimutathatnánk, hogy miként őrzi és teremti a vitát – mivel a szerepek felcserélhetetlenek, a titkok azonban közősek – maga a „diskurzustársaság”: népiek és urbánusok közös társasága. Hogyan tudnak ezáltal saját magukról szóló uralkodó diskurzust nyitni, témákat, értékeket, apropókat monopolizálni – és aztán e vitákat kézben is tartani.

A közös titok: a Kádár-korszak

1989-ben egy pillanatra mindenki számára egybeesett a történelmi idő és a személyes idő. Mindenki, aki eszméletlenül volt, megélt a „nagy találkozást” a történelemmel – egy kevésbé drámai, de hasonlóan nagy találkozást, mint amilyen utoljára 1956 lehetett. 1989 után szükségszerűen minden másképp látszott, mint azelőtt; mindenkinek, akár tudattalanul is, de újra kellett fogalmaznia, el kellett helyeznie magát az 1989 utáni valóságban. Hogyan csináljuk meg a saját kis rendszerváltásunkat, hogyan írjuk újra élet-történetünket, milyen minták és biográfiai tények lesznek számunkra kedvesek?

Az *életútinterjúk és az életrajzok oevermanni elemzésével* a népi-urbánus vita az egyéni élettörténet síkjára kerül.²³ E módszer lényege a néprajzi, szociográfiai, szociológiai vagy *oral history*-típusú megközelítésekkel szemben az, hogy nem adatok, epizódok, emlékek összegyűjtésére törekszik, hanem az egyedi élettörténetet kutatja egy olyan „narratívum” előhívásával, melyben az elbeszélő maga szerkeszti meg az élettörténetét, a témaválasztásban és az időben egyaránt szabadon mozogva. A módszer különbséget tesz a megélt és az elbeszélte élettörténet között: azt vizsgálja, hogy miként rendezjük e megélt élettörténethez múlt- és jelenbeli tapasztalatainkat, s mindez hogyan jelenik meg a magunkról szóló elbeszéléseinkben. Az interjúk szekvenciális elemzésekor nem az a cél, hogy az adott társadalmi réteg vagy millió tagjainak egyéni élettörténeteit egy vagy több általános típusba rendezzük, hanem hogy az elbeszélte és a megélt élettör-

ténet közötti kapcsolat feltárásával rekonstruáljuk, vajon milyen lehetőségek (és valószínűségek) nyílnak számukra, hogy a társadalmi kihívásokra válaszoljanak.²⁴

A mai népi-urbánus vita kapcsán kérdéseink valahogy így hangzanának: milyen lehetőségek adódtak a budapesti értelmiség egyes nemzedékei számára, hogy a történelemmel való „nagy találkozást” saját élettörténetükben értelmezzék? Hogyan formálják ezek a személyek újra társadalmi és politikai identitásukat: milyen előítéletek, stig-mák jelennek meg eközben?

A vita résztvevői többségükben negyven fölötti értelmiségiek, akik életük „virágkorát” a kádárizmusban kellett, hogy leéljék. A nemrégiben megjelent interjúkból és életrajzokból²⁵ kitűnik, hogy milyen nehéz korábbi élményeiket a ma újrarendelt élettörténetükbe illeszteniük. A kádárizmusbeli múlt valahogy kellemetlenné vált. Az Aczél-féle demoralizáló kultúrpolitika hatása mintha most jelentkezne (az egykori cenzúra, a személyes közbenjárásokkal szerzett útlevelek és más kisebb-nagyobb alkuk miatt most mintha épp a cenzúrázottaknak, a nagy nehezen Nyugatra utazóknak kéne szegyenkezniük – a kedvezményezettnek, a támogatottaknak pedig a hatalommal való cinkosságukat kellene elhallgatniuk). A sokak esetében évtizedekig is el-tartó állástalanság, a szakmai előrelépés lehetetlensége ma gyakran kisebbségi érzésekben, indulatokban jelenik meg: tíf, hús, harminc év kimaradt az életükből. Ahogy egyeseknél a hatalommal való egykori kacérkodás, úgy másoknál az őszintén hitt reformkommunizmus, a marxista, ma-oiista múlt vált kínossá a rendszerváltás óta. Úgy tűnik, mintha a közvetlen múlt nem férne bele az élettörténetbe, mintha az elmúlt huszonöt évben megélték nem lennének legitimek valamely új politikai és társadalmi azo-nosságtudat kialakításához.

De miért nem lehetett folytatni ott a megszakított vagy hatalmi szóval berekesztett népi-urbánus vitát, ahol a *Mozgó Világban*, a *Bibó Emlékkönyv*nél ugyanezek az értel-miségi elit csoportok abbahagyták? Miért nem lehetett folytatni „ezt” a kádárizmusbeli disputát? Miért szimulálják beszédmódban ehelyett a harmincas éveket?

Úgy vélem, a mai indulatos népi-urbánus vita paradox módon egyszerre dönt és állít bálványokat. Az egykori ta-bu témák kibeszélése nemcsak a nyilvánosság kiszélesedésének szükségszerű velejárója, ahogy nemcsak a történelmi folytonosság (és folytonosságtér) helyreállítása, hanem egyúttal a *Kádár-korszak tabusítása* is. A hetvenes-nyolcvanas évek népi-urbánus vitái több okból sem folytathatók. Egyrészt nem tartalmaztak és nem is tartalmazhattak hegemón diskurzusokat: az értelmiségi közbeszéd a hatalommal szemben, a hivatalos szöveg ellenében jött létre. Másrészt az akkori népi-urbánus ellentét mindig másodlagos ma-radt, az igazi törésvonalakat a hatalomhoz való viszony ha-tározta meg, a szenvedélyek pedig a rendszer ellen irányul-tak. A szerzők – a hatalommal szemben állva – inkább a hasonlóságokat, mint a különbségeket hangsúlyozták.

A nagy ellenfél a rendszerváltással megszűnt, az értel-miségi csoportok hatalmi vagy hatalomhoz közeli pozíciókba kerültek. Nem folytathatták a kádár-korszakbeli beszédmó-dot, mert megváltoztak a szerepek és a kihívások: szellemi és politikai elitként kell most uralkodóvá tenniük a róluk szóló diskurzust. A különbségeket kell hangsúlyozniuk,

nem a hasonlóságokat, úgy, hogy közben – kicsi ez az or-szág, kicsi ez az elit – mindannyian (de csak ők, a „diskur-zustársaság”) tudják a titkot: mindenki mindenkinek jól is-meri a kádár-kori múltját.

A hajdani vita szimulálása tehát módot nyújt a résztve-vők számára, hogy kínossá vált személyes közelmúltjukat elrejtsek. Olyan hegemon diskurzus létrehozásához vezet, melynek nyelvezete kellően ismert, de egyben korlátoz-ható is úgy, hogy ez az elit csoport a magáról szóló szöveget a világról szóló szöveggé láttassa vele. Indulatai a tabusí-tási és a korlátozási vágyból fakadnak.

Népi-urbánus: nemzedéki kérdés?

„Búcsúznunk... – bízva abban, hogy nem-csak egy szerkesztőség, de egy nemzedék – ... búcsúzik egy kortól és egy kórtól. A népiek és urbánusok korától.”

[GYURGYÁK JÁNOS: *Népiek és urbá-nusok – Egy mítosz vége*, Századvég, 1990/2.]

A vita máig nem igazán lépte át e generációk határait, épp ellenkezőleg, a fiatal értelmiségiek az utóbbi években folyóiraikban, újságjaikban egyfajta *ellendiskurzust* indí-tottak a népi-urbánus megosztottság felszámolására²⁶, il-letve új, *alternatív beszédmódok* kialakításába kezdtek²⁷.

Még értik azonban ezt a vitát is, tudnak róla is beszélni.

A mi évjárataink már a késő kádárizmusban eszméltek: a hatvanas-hetvenes években napvilágot látók már az ideológia nélküli (ideológia utáni) kor szülöttei, 1956 utá-niak, 1968 utániak voltak. Az előző generációkhoz képest politikamentesebben, viszonylag szabadon éltünk, és eb-ben sok érdeme volt az előttünk járóknak. De ha ez épp a szüleink generációja, akkor részben örökölhettük élettörté-netüket is – vajon megörökölhettük-e most a népi-urbá-nus vitát is?

E korosztálynak politikai identitása megfogalmazásakor már nem azok a *választási alternatívái*, mint az előzőeké voltak (és ez persze, akár eddig, nem érdem, csupán adott-ság): politikai hatalom vagy rendszeren kívüli ellenzéki-ség, népi vagy urbánus, fekete vagy fehér. A Fideszből éppúgy át lehet lépni az MDF-be mint az SZDSZ-be, vagy akár a kereszténydemokraták közé. Azonban lassan ez a generáció is a szellemi és a politikai elit részévé válik – talál-e új be-szédmódot a maga hegemon diskurzusához?

Új értelmiségi minták honosodnak meg a fiatalabb korosztályokban: az értelmiségi lét már nem jár szükségszerűen együtt politikai aktivitással. De tudnak-e tartós új diskur-zusokat teremteni azokról az értékekről, amelyeket ez idáig a népi-urbánus vita sajátított ki? E vita bizonyos tekintetben *zárt diskurzus*: a fiatalabb generációk már nem (úgy) tudják a titkot, és hiányoznak belőlük az indulatok is – ha akarná-nak, sem biztos, hogy részt vehetnének benne. De mi törté-nik akkor, ha a diskurzustársaság úgy szabályozza majd a vi-tát, hogy szabadá teszi a részvételt? Lenne értelme tehát – és szoktak is – a népi-urbánus vita elhalásáról töprengeni, mintegy önmagát beteljesítő jóslatként mormogni: elég volt már ebből, tessék abbahagyni. Mégis, míg a diskurzus folyik, jómagam inkább a születő közbeszédet figyelem – azt remélve, hogy e vita csak egy lenne a sok-sok beszél-hető szöveg közül. Mert amíg a nyelv teremő játékát, a diskurzus rendjét, a benne megszólaló történetet értjük, addig a vita számunkra is egyfajta realitás, világ- és ön-megismerés, akár tetszik, akár nem.

JEGYZETEK

- 1 „A nemzeti legitimáció azt jelentette, hogy az állampolgárok készek voltak engedelmeskedni olyan politikai hatalomnak, amelyet hazafiasságnak tekintettek, s feltételezték róla, hogy a legfontosabbnak tekintett nemzeti érdek alapján áll. A nemzeti szempont prioritása olyan kormányzatokat is legitimált, melyekkel egyébként a lakosság egyáltalán nem volt elégedett, melyekkel nem azonosította magát a többi politikai kérdésben. A nemzeti legitimáció alapján volt legitimált a nyomor és az elnyomás ellenére a Horthy-rendszer. A nemzeti rendszerrel szembeni alternatíva – amellyel szemben egy Horthy-rendszerrel azonosul a lakosság – a hazafiatlan, az idegen rendszer.” Lásd Szabó Miklós: *A legitimáció alakváltozásai*, in: Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon*, Budapest, 1989. 275–306. o.
- Lásd még Papp Zsolt: *Az év fogalma: a legitimítás*, in: Kurtán Sándor és mások (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 1990*, Budapest, 1990.
- 2 Hogy ezek a diskurzusok milyen bizzarrak tudnak lenni, lásd Shweder, Richard A.: „Why do Men Barbecue?” and Other Post-modern Ironies of Growing Up in the Decade of Ethnicity, in: *Daedalus*, 1993 tél.
- 3 A konzervatív és a liberális kifejezésekről Németországban fráziscséplő is megjelent. Lásd *Phrasen-Dreschmaschine*, Straelen: Manuscripte Verlags-GmbH, Straelen, 1989. A szócséplő magyar változata is elkészült, Barna Imre–Dalos György, *Mozgó Világ*, 1994/5. Melléklet.
- 4 Lásd pl. a neves francia értelmiségieknek a *Le Monde*-ban megjelent *Felhívás éberségre* c. kiadványát. Közli a 2000, 1994/1. 3. o.
- 5 Itt most csak a szakmámba vágó irodalmakra hivatkoznék: Kaplan, E. Ann (szerk.): *Postmodernism and Its Discontents*, London–New York, 1990, Turner, Bryan S. (szerk.): *Theories of Modernity and Postmodernity*, London–New Delhi 1990, Lash, Scott: *Sociology of Postmodernism* London–New York 1990.
- 6 Vö. pl. a „posztindusztriális” társadalomról (Alain Touraine, Daniel Bell, M. S. Archer) vagy a modernről mint „befejezetlen tervről” (J. Habermas, R. Rorty) stb. szóló vitákkal.
- 7 Vö. Szabó Miklós: *Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében*, in: *ibid.* 225–252. o., Heller Mária–Némedi Dénes–Rényi Ágnes: *Népesedési viták 1963–1986*. In: *Századvég 1990/2.* 69–105. o., *Fasírt*, avagy viták a „fiatal irodalomról”, Budapest, 1982. stb.
- 8 Lásd pl. Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*, in: *Válasz*, 1948/10–11. Ugyanő: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem*, in: *Bibó István összegyűjtött munkái I.* 255–388. o. Bern, 1984, Szabó Miklós *ibid.*, Borbándi Gyula: *Der ungarische Populismus*, München, 1976, Juhász Gyula: *Eszmei áramlatok a harmincas évek második felében*, Budapest, 1989.
- 9 Lásd például Lengyel László, Bihari Mihály, Hankiss Elemér, Kéri László, vagy az ifjabbak közül Körösi András, Bozóki András munkáit.
- 10 Lásd Luhman, Niklas: *Der politische Code, „konservativ” und „progressiv” in systemtheoretischer Sicht*, in: *Soziologische Aufklärung* 3. Opladen, 1981. 267–286. o., Luckmann, Thomas: *Theorie des sozialen Handelns*, Berlin–New York, 1992.
- A funkcionális paradigmajáról lásd Boudon kritikus írását: Boudon, Raymond: *Die drei grundlegenden Paradigmen in der Makrosoziologie*, in: *Widersprüche sozialen Handelns*, Darmstadt, 1979.
- 11 Az elmélethez lásd Bourdieu, Pierre: *Entwurf einer Theorie der Praxis*, Frankfurt, 1976, Bourdieu, Pierre et al.: *Titel und Stelle. Über Reproduktion sozialer Macht*, Frankfurt, 1981.
- A magyar történeti szociológiai elemzésekhez lásd Erdei Ferenc: *A magyar társadalom a két világháború között*, in: *A magyar társadalomról*, Budapest, 1980, Szabó Miklós: *Nemzetkarakter és ressentiment*, *Világosság* 1981/6. 361–362. o., Sücs Jenő: *Nemzet és történelem*, Budapest, 1974., Ugyanő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*, Budapest, 1983., Leopold Lajos: *Színlelt kapitalizmus*, in: *Medvetánc*, 1988/2–3.
- Az újabb magyar kísérletekhez pl. Kolosi Tamás: *Tagolt társadalom*, Budapest, 1980, Gábor R. István: *Második gazdaság*, in: *Valóság*, 1985/2., Hankiss Elemér: *Diagnózisok 2.*, Budapest, 1986, Kornai János: *A magyar reformfolyamat: víziók, remények és valóság I–II.*, in: *Gazdaság* 1987/2–3., Szélényi Iván: *A magyar polgárosodás esélyei*, in: *Századvég*, 1991/2–3.
- 12 Lásd Mead, G. H.: *Philosophie der Sozialität* Frankfurt, 1969, Habermas, Jürgen: *Kultur und Kritik*, Frankfurt 1973., Goffmann, Eric: *Stigma*, Harmondsworth 1968.
- 13 *Nyilvános helyek* (civil places): ahol mindenki azonos elvárásokra és fogadtatásokra számíthat, nincs stigmatizáció. *Tiltott helyek* (forbidden places): amelyek a megbélyegzett számára zárt, lepleznie kell, mert különben kitaszítják. *Rejtekhelyek* (back places): ahol az egyént ismerik, a sajátjai között van. Lásd Goffmann: *ibid.*
- 14 Lásd Dilthey, Wilhelm: *Vázlatok a történelmi ész kritikájához*, in: *Filozófiai hermeneutika*, Budapest, 1990., Gadamer, Hans-Georg: *Szöveg és interpretáció*, Budapest, 1991, Hirsch, Eric: *A kritika céljairól*, in: *A hermeneutika elmélete II.*, Szeged, 1987.
- 15 Foucault, Michel: *Die Ordnung der Dinge*, Suhrkamp, 1974.
- 16 Lásd pl. Kuczi Tibor: *Szociológia, ideológia, közbeszéd*, in: Kuczi, T.–Becskeházi A.: *Valóság* ’70, Budapest, 1992. 89. o.
- 17 Valami hasonlóra enged következtetni Vajda Mihály: *Megkésett reflexiók c. tanulmánya*. Kézirat, 1993.
- 18 Az antiszemita szövegek és diskurzusok elemzésének ma már több műhelye is létezik. Német nyelvterületen a legjelentősebb a bécsi Institut für Zeitgeschichte-ben Ruth Wodak vezetésével folyó Waldheim-ügy-kutatás, és a duisburgi Institut für Sprach- und Sozialforschung keretei között zajló német új-szélsőjobboldali diskurzus-elemzés. Lásd Wodak, Ruth u.a.: „Wir sind alle unschuldige Täter”, *Diskurshistorische Studien zum Nachkriegsantisemitismus*, Suhrkamp, 1990, Ugyanő: *Language, Power and Ideology*, Amsterdam–Philadelphia, 1989, Link, Jürgen: *Schönhuber in der Nationalelf: Halbrecht, Rechtsaußen oder im Abseits*, Duisburg, 1990.
- 19 Lásd Van Dijk, Teun A.: *Textwissenschaft. Eine interdisziplinäre Einführung*, München, 1980, Ugyanő: *Handbook of Discourse Analysis* 1–4. London, 1985., Ugyanő: *Communicating Racism*, London, 1987.
- 20 Lásd a Csoóri-vitáról készített esettanulmányt: Kovács Mónika: *Kategorizáció és diszkrimináció – Antisemitizmus mint csoportnyelv*, in: *Világosság*, 1993/5.
- 21 Lásd Kuczi–Becskeházi: *id. mű.*
- 22 Lásd Foucault, Michel: *A diskurzus rendje*, in: Holmi, 1991/7.
- 23 A módszerrel lásd: Oevermann, Ulrich és mások.: *Die Methodologie einer „Objektiven Hermeneutik” und ihre allgemeine forschungslogische Bedeutung in den Sozialwissenschaften*, in: Schoeffner, H. G. (szerk.): *Interpretative Verfahren in den Sozial- und Textwissenschaften*, Stuttgart, 1979, Ugyanő: *Zur Sache. Die Bedeutung von Adornos methodologischem Selbstverständnis für Begründung einer materialen soziologischen Strukturanalyse*, in: Friedeburg, L. V.–Habermas, J.: *Adorno Konferenz*, 1983, Frankfurt, 1983, Schütze, F.: *Biographieforschung und narratives Interview*, in: *Neue Praxis*, 1983/3.
- A módszer empirikus alkalmazásáról lásd: Rosenthal, Gabriele (szerk.): *Die Hitlerjugend-Generation. Biographische Thematisierung als Vergangenheitsbewältigung*, Essen, 1986., Ugyanő: *Geschichte in der Lebensgeschichte – Leben mit dem „Dritten Reich” gestern und heute*, in: *Bios*, 1988/1. H. 2., Ugyanő: *The Biographical Meaning of a Historical Event*, in: *International Journal of Oral History* 1989/3., Ugyanő: *„Als der Krieg kam, hatte ich mit Hitler nicht mehr zu tun”* Opladen, 1990., 6. Methodischer Anhang, 246. o.
- 24 Vö. Rosenthal, Gabriele: *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Habituationsschrift*, Kassel, 1992. 234. o.
- 25 Itt elsősorban Csimadia Ervinnek a demokratikus ellenzék tagjaival készített és kötetként máig megjelenésre váró *Valóság*-beli interjúira gondolok, valamint az 1989 után készült portréfilmekre, visszaemlékezésekre és nyilvános önéletrajzokra (Ki kicsoda?, *Parlament* Almanach stb.). V. ö. Kovács Éva: *A rendszerváltók almanachja*, in: *Világosság*, 1994/4.
- 26 Lásd Gyurgyák János és mások (szerk.): *Népiek és urbánusok – Egy mítosz vége*, *Századvég*, 1990/2.
- 27 Lásd a folyóiratok közül pl. a *Magyar Narancsot*, a *Nappali Ház*-at, a *Café Babel*-t stb.

Merlin Színház

John Ford Noonan:
A CAUPLA WHITE CHICKS
SITTING AROUND
TALKING

augusztus 7-12

Merlin Színház

Schwajda György
ANTHEM

augusztus 17-szeptember 3-ig
(*Téli Márta and Alex Johnson*)
(*Directed by Magács László*)

Merlin Színház

[SZOMBATONKÉNT NEM TARTUNK ELŐADÁST]

Orbán Ottó

LI TAJ PO ÉRZI AZ ÖREGSÉG TERHÉT

[ÖTVENNYOLC ÉVES, DE SZÁZTIZENHATNAK ÉRZI]

1 ↓

Öreg
Ül
Vár
Hogy
kiálljon a
démonnal birokra
Vár
Ül
Öreg

Él
Öreg
Vár
Hogy
kiálljon a
csontjaiból a csúz
Él
Vár
Öreg

Öreg
Ül
Vár
Hogy
kiálljon az
élők sorából
Vár
Ül
Öreg

2 →

Öreg
Ül
Vár
Hogy
kiálljon a
démonnal birokra
Vár
Ül
Öreg

Él
Öreg
Vár
Hogy
kiálljon a
csontjaiból a csúz
Él
Vár
Öreg

Öreg
Ül
Vár
Hogy
kiálljon az
élők sorából
Vár
Ül
Öreg

VÁLTOZATOK A LEAR KIRÁLYRA

1. JUTALOMJÁTÉK

Az öregség a Lear királlyal vigasztalja magát:
 ha dörög is a jégzivatar, ki bömböli túl azt szebben, mint ő,
 az eszelős koldus,
 aki tudja már, hogy a világegyetem tágul, idő és tér egymásba hajlik,
 s hogy a határozatlansági relációtól
 a tárgyak körvonala elmosódik és rezeg.

Isten, aki ha létezel, magad vagy színházadban a rendező s a néző,
 ismerd el, hogy a vén ripacs nagyot alakít:
 Fújj, szél! üvölti, és egy percig ő te vagy,
 aki villámfénnyel írod az égbolt háttérfüggönyére
 hogy a halál nagy, mint a nagy hegyek s a végtelennek látszó óceán,
 de titkaidat mégsem vele osztottad meg, hanem a földben a maggal.

2. TÁJELŐADÁS FALUN – KELET-EURÓPA

Az öregség, e csapzott Lear király
 a pusztában bolyong, és azt üvölti:
 – Fújj, szél! Tombolj, zivatar! El ne állj,
 míg beléd nem vész minden, ami földi!

– No, ez mán komoly... – dünnyög Pista bá'.
 – Csak lesz eső, ha ez annyira mongya!
 Az úton Kerge Józsi ordibál,
 a falu rongyos, borostás bolondja.

Az úr fátylát itt vas szakítja át,
 s a bajt korsó sör orvosolja helyben,
 s a méregcsepp-sűrű tragédiát
 föloldja a hugyozó közröhejben.

Kántor Zsolt

HALLUCINÁCIÓK

Gondviselés ez vagy háborgatás,
amit velem művelsz, Uram?
Nem alszom, s nulla óra van,
elcsitult a dal, mi álomba zárt.

Feszegeted a felejtést? Megárt,
ne akard, magától zuhan
az öblös semmibe a hang:
a vezetést most isten vegye át.

Az alvásnál is mélyebbre csúsztak a fák,
pihenés helyett küldi a halált,
aki megtervezett és kitalált.

Miért ömlenek a restanciák?
Valami seb vagy kötés felszakadt.
Még élek. Minden ugyanúgy maradt.

EST: ESŐ

A hiány, mint a rák, belülről nőtt be
a finom szerkezetet. Az idő testébe
nyúlsz egy kis hidegért, a Semmi
öli el az időérzetet, a szétdúlt
létező beleremeg: meghalsz, meghalsz,
suttogja, és hallgatja az eső
kopogását a verskoporsón.
Est, eső. Az est leesik az éjből,
lebillen a sötét, isten szemei
becsukódnak, s Te Levő Lény
már örökre a szemhéja alatt maradsz.

Ferdinandy György Salak

Az első helyemről visszaadtak:

– Ágyba vize! – mondták.

Amikor így néznek rám, ezt szokták mondani.

Visszakerültem a váróterembe. Leültem, a lábamhoz tettem a ládát. Az ápolók újra a nyakamba akasztották a kartonomat.

Alig négy-öt gyerek lézengett a pályaudvaron. Sötét volt: itt későn világosodik. Vagy nem is világosodik ki egészen. Nem tudom.

Az, amelyik mellettem ült a vonatban, már elment. Nem hagyta meg a címét, nem tudhatta, hogy már megint itt vagyok. Ebédre zabpehely volt, és kaptam két evőkanál csukamájolajat.

A második helyemre sofőr vitt:

– Jöjjön utánam! – mondta. És elvette a kofferomat.

– Vissza ne gyere! – figyelmeztetett az egyik karszalagos. De az is lehet, hogy nem mondott semmit. Csak örült, hogy eggyel kevesebb maradt.

Az új helyemről nem küldenek tovább. Nem zavarom őket, a szobám fent van a tető alatt. Itt is levest vacsoráznak, hiába fogadtam meg, hogy este nem iszom.

– Szoktál álmodni? – kérdi a Bácsi.

Nem szoktam. Nem tudom. Mélyen alszom. Csak felébredni rossz, hajnalban, amikor már kihűlt az ágy. Eldugdosni a csuromvizes holmimat.

– Bűdös vagy – mondja.

Esténként feljön utánam:

– Nyomás! – szuszogja. Teleereszti a kádat, lecsutakolja a hátamat. – Itt is! – mondja, és benyúl a lábam közé. – Ezzel a kis füttyülővel – fitymálgat –, ezzel hugyozod össze magad?

Szárazra töről, és a mérlegre állít. Feltáplálásra adott ki a Kékkereszt, ő pedig minden este ellenőrzi a testsúlyomat.

Nem megy le, ül az ágyamon. Kikérdez, lapozgatja a könyveimet. Mert egy idő óta iskolába járok: táskám van, tolltartóm, füzetem. Tanulom az idegen szavakat.

Az osztályban van egy másik is, akit örökbe fogadtak. Néha egymásra nézünk, de beszélni ő se beszél. Csak áll a fal mellett, vagy az ablak alatt, mikor hová süt a nap.

Hittanból felmentettek. Át kell ülnöm a tanári szobába, amikor jön a pap. Duárd úr is mellém telepszik ilyenkor, az Eduárd. Így mondják, nyilván mert Emil a keresztneve, és így írja alá a bizonyítványokat.

Diktál valamit, kijavítja. Kopasz, szemüveges ember, apró gyöngybetűkkel rajzolja tele a házi feladatokat.

Van úgy, hogy a pap focizni viszi az osztályt hittan helyett.

– És te? – kérdi otthon a Bácsi. – Te a másikkal maradsz?

Fürdés után eloltja a villanyt. Állunk az ablakban, a tető alatt. Innen pontosan Verlaine cellájára nyílik a kilátás:

– Oda zárták – mondja. Elmagyarázza, miért, de én csak annyit értek belőle, hogy az élet igazságtalan.

Szemben, egy másik padlásszobában, a fogorvos szobalánya él. Ilyenkor este feljön ő is, pucérra vetkőzik, habosra szappanozza magát.

– Micsoda segge van! – szuszogja a Bácsi.

– Meghíztál! – jelenti ki máskor. – Ne mozogj!

Állok a mérlegen, ő pedig toporog körülöttem, szorongatja a combomat.

Az az igazság, hogy nem tudom, mit akar. Talán hogy ne hugyozzam össze magam. Tény, hogy az ő micsodája áll, mint a száraz kolbász, ha a kezembe veszem. Az enyém meg, akár az aszalt szilva, ráncos és aprócska marad.

A Néni nem beszédes. Reggel köszönni kell neki, ennyi az egész. Bólint, megigazítja a ruhámat. Vasárnap templomba jár. Hív engem is, nem zavarja, hogy más vallású vagyok.

Szerdán este kimenőt kap a személyzet. Moziba mennek. Ha kész a leckém, én is velük tartok. Róza, a szakácsnő könnyezik a sötétben, Denise, a szobalány csiklandoz és nevet. Én pedig haragszom magamra. Nem szeretem az idétlenkedéseiket.

Ja, és egy idő óta dohányzom. A kövér Frédi hozza, neki meg egy amerikai katona. – Egy néger – dicsékszik. – Rózsaszínű farka van. – Ülünk a kanális partján, lövöldözzük a vízbe a gyufaszálakat.

A kövér Frédi apja postás:

– Mi ebben a furcsa? – kérdi.

Hogy mi? Magam se tudom.

Egyetlen ellenségem van: a sofőr: Ha nem látnak, belém csíp. Panaszkodik, hogy behordom a szőnyegre a sarat. – Kis kurva! – sziszegi a fülembe. Amikor vendégek vannak, és körbehordja a tálat, a lábamra lép. Ha nem veszik észre, kiviszi az ételt, és nekem nem is ad.

Mosogatás után, amikor mindenki lefekszik, ő még a konyhában marad: összetöltögeti a borokat.

– Hitler kaputt! – mondja, és kiissza.

Van úgy, hogy tölt nekem is. Máskor meg hátracsavarja a karomat:

– Kaputt, érti? Mi meg itt etetjük magukat.

Sajog a karom.

– Azt hiszed, nem tudom? – vigyorog. – Feljár a szobádba. Te meg leszopod! Valld be – bizalmasodik –, nekem megmondhatod!

– Ha nem ereszt el – kínlódom –, megmondom az úrnak!

Akkor elenged. Nem tudja, hogy mikor mondok igazat. A vendégek cihelődnek, mi pedig a bejárat elé állítjuk a kocsikat.

– Fürödtél? – kérdi a Bácsi.

Töltőceruza van a kezében, aranykupakos:

– Bíró – magyarázza. – Nem kell utánatölteni.

Ki hinné, hogy a négyeknek rózsaszínű! Róza, a szakácsnő esküszik rá, hogy igaz.

– Hol bujkálsz? – mérgelődik a Bácsi.

Tapogat a sötétben, nem találja az ágyamat.

– A Néni – mondja – minden este a szájába veszi. Így ni. Csak szépen, óvatosan.

Ezt még nem csinálta velem. De ma este, úgy látszik, ivott. Magához ránt és ellök magától, oda-vissza, oda-vissza, ha nem követem, kitépi a hajamat.

– Most! – horkan fel. – Most!

Elenged, én pedig elhányom magam. Még csak ez hiányzott! Végig a szőnyegen, a bútorokon.

– Ne bőgj! – mondja a Bácsi. – Mosd le magad.

Áll az ablakban. Már begombolkozott.

Fekszem, nézem a fényeket a plafonon. Másnap se kelek fel: ágyban maradok. Denise sikálja a padlót. Délután csenget a Bácsi, lehívat:

– Gyere – mondja –, kipróbáljuk az új Cadillacet!

Kifújom az orrom.

– No-no – morogja barátságosan.

– Mentél már százzal? – kérdezi a kocsiban.

A Cadillacnek rádiója és piros bőrülése van.

Beállunk a garázsba.

– Ide figyelj! – mondja.

Hogy kérhetek tőle akármit. Amit csak akarok. Kis híján elbőgöm magam. Azután eszembe jut a másik: amelyik mellettem ült a vonaton.

– Hogy hívják? – kérdi.

Megmondom, felírja magának, azután visszaadja a töltőtollamat.

– Magyar találmány – teszi hozzá.

– Bíró – felelem –, tudom.

Amelyik mellettem ült, dögkövérre hízott. Ülök a kanapén, és hallgatok. Ül, hallgat ő is. Pedig de jó lenne beszélni! Akkor, útközben, még énekeltünk: „tisztelendő bácsi gyönyörű szép, virágok nyílnak, amerre lép, csillogó szőke a haja...” A pap apró, kopasz ember. – Olyan, mint egy cukorbaba! – vágja ki a másik, és rám vigyorog.

– Szám volt a karján – meséli este a sofőr. Ül a konyhában, töltögeti a borokat.

– Te szent ég! – sopánkodik a szakácsnő. – Mint az állatok!

Nemsokára befejeződik az év. Jön a Kékkereszt, megméri az embert. Akit nem fogadtak örökbe, velük marad.

Eduárd meghívott sörözni. – Kint várom! – mondja. – De erről egy szót se! – Az épület üres, az osztályt futballozni vitte a pap.

Villamosra szállunk, a pálya apró, piros téglaházak között kanyarog.

– Maga most hazamegy – mondja tanárom. – Én pedig – teszi hozzá – itt maradok.

Körös-körül fekete salakkúpok állnak. Sötét van, errefelé sosem tisztul ki az ég. Talán fel se kel egészen a nap.

Kiisszuk a sört:

– Szakácsnő, sofőr! – révedezik Eduárd. – De jó dolga van!

Elönt a hála: beszélni akarok.

– A Bácsi – mondom.

– Mi van vele?

– Esténként feljön a szobámba.

– És? Mit csinál?

– Meglessük a lányokat.

– Azután?

– Azután kikérdez. Megmossa a hátamat.

– Más semmit? – faggat a tanár úr.

Rázom a fejem. Összevissza beszéltem: szégyellem magam.

Kint a kocsmá előtt megfordul velem a világ.

– Felmásztunk? – kérdezi Eduárd.

A töltésen senki se jár. Esett az eső, a salakhegy csupa sár. Ragad a cipőmre a mocsok.

– Fogócskázunk! – kiáltja utánam. Ő üldöz, én pedig rohanok.

Fent a kúp kráterében csenevész bokrok törnek át a szénporon. Elcsúszom, megkapaszkodom: Duárd úr rám veti magát. – Megvagy! – lihegi a fülembe.

– Engedjen el! – kiabálom.

Rám térdel, letépi a nadrágomat.

– Fáj! – ordítom. Beleharapok. A tenyerébe, mert a keze a számra tapad.

A térdem csupa vér: ragad benne a szemcsés, fekete korom. Szitál az eső. A megálló sehol: valahol eltévesztettem az utat.

Eduárd utolér: – Jöjjön – mondja, és húz a söröző felé: – Lemossuk a salakot.

A szemüvege összetört. Vaksin pislog, az arca egészen csupasz. Rendel egy pohár sört, én pedig rendbe szedem magam. Amikor visszaülök, csipkés szegélyű képet tesz elé, és azt mondja: – A menyasszonyom.

Lábujjhegyen osonok fel a szobámba. Egész éjjel szappanozom a holmimat.

– A lepedője véres! – jelenti a szobalány.

Nem lehet letagadni. Úgy néznek rám, mintha megöltém volna a tanáromat.

– Kis kurva! – sziszegi a Bácsi.

Tárcsáz, hallom. Telefonálni fog.

– Nem kell orvos! – szabadkozom.

– Orvos? – néz rám.

Eszébe se jutott.

Amikor eláll a vérzés, mondja, szól a sofőrnek. A többi magamtól is tudom: visszaad. Megfordul a fejében, hogy csak ijesztget. Hogy holnap újra hívhat.

A pályaudvaron szuszognak, sisteregnek a mozdonyok. Szurokfekete fémszörnyetegek, verejtékeznak a csarnok üvegburája alatt.

Állok a fal mellett, ülni nem tudok. A sofőr a lábamhoz teszi a lábát: – Hitler kaputt! – mondja, és vigyorog.

Az ügyeletes ápoló megméri, bólogat. – Miért sírsz? – kérdezi.

Int, lehajtom a fejem, ő pedig a nyakamba akasztja a kartonomat.

Szergej Gandlevszkij

STANZÁK

ANYÁM EMLÉKÉRE

I

Beszélj. De miről is akarsz? Hogy ment az uszály
Az alkony hagyta nyomon, hogy tör lábujjhegyen állva
Kitartón június huszonkettedikéig a nyár
A világosságra, hogy üdít lélegzetével a hársfa
A fullasztó tereken, hogy dörgött júliusban az ég
Egyszerre minden irányból... Mért volna szabály: a beszédnek
Mögöttes eszmei tartalom és komoly indíték
Adhat értelmet egyedül? Hogy félrevezettek téged!

II

Már poshad a dinnye, a zöldséges büze árad. Odébb,
Kapualjba a göngyöleget hányják be szörnyű robajjal,
Hajtány-nyűszítést visszhangoz a szél, külvárosokét,
S archív levelekkel takarózik a járda, az aszfalt.
Ejtsd el hát a Rubik-kockát. Minden terv meghiusul.
Fürt szőlődet a nyugalmas udvaron ülve szemezgesd
Az esőn, s ime, látni fogod, az ember eszébe mi jut
Odalenn a pokol hasadékaiban s a hegyek közt.

III

S hogy merre – tudod. Igaz, éjjelente, kivált ha esik,
Majd az olvasókönyvbeli fa percegteti, mint rég,
Csupasz ággal az ablakot: az antiár közelít
Az üveghez – mint a kisangyal, a mama mosta le mindig.
S bár nem épp mint a szivacs, szívтам fel a tananyagot,
Egy kép eleven még, a finom zizegés ma is áthat:
Nyíláson, iker-edényben pergett lefelé a homok.
Nem túl agyafúrt eszköz – de mit beleláthat a bánat!

SZERGEJ GANDLEVSKIJ (1952) orosz költő versét a *Ponyegyelnik* (Szem poetov szamizdata) című kötetből vettük át (Prometey, Moszkva, 1990).

IV

Padlóra ha bottal – aszott kókler, te, e nyűtt, rozoga
 Tripuszon –, haragoddal sújts le, ne takard, ami gázság,
 Hogy ózon költözzék a tanácsi nyomor-oduba
 S vele áttetsző fluidum, akárha árnyai laknák.
 Könyök-áramütés: a bútor is vallatóra fog itt.
 Mint az összevert, de belé nem halt – soha iskola-verssel,
 Kiáltvánnyal se –: beszélj!, ha már ily szeretetre szorít
 Ez a hitvány kor s ez az Isten által elfeledett hely.

V

Most van az, hogy az özvegy, negyvenhét éves Eizenstadt
 A konyhában ténfereg, és sehol se kapni pipolphent.
 Kár rajta mulatni, barátom. Ne tedd te se azt.
 Még akkor sem, ha a térde fölött bő gyászgatya, klott, leng.
 E helyt, hol egy a multság: inni – nincs más örömd –,
 Hány poklokat megjárt fickó védte el fizetését
 Hagyományszerűen a göngyölegek fedezéke mögött
 Szerjőga Jeszenyinért vagy Andrijusa Chénier-ért!

VI

Halálom után hiv a városszél, a szerettem, a zöld.
 Pofámat az égre vetem, vállamat éri agancsom,
 És állati bűm, amelybe az emberi nyelv beletört,
 Telekiúrtóli majd a tágterű ősz. Elbőgi az alkonyt,
 Az uszályt; hogy ment el a fényben, a kései pírt,
 Bal csuklómon az időt, mely vas íramán sosem enyhít,
 A kulcsot, amelyre a legbelső szoba ajtaja nyílt...
 Beszélj! Ez ilyen nyavalya. Nem tehetsz ellene semmit.

FORDÍTOTTA HALASI ZOLTÁN

Bratka László

LAPAJ KUTYA

Lapaj kutya egy rézrozsdásodó fényű-melegű őszeleji vasárnap kóbordult be a környékre, amikor az időről le-narancshéj-hámlott matató szellők az „Itt van az ős, itt van újra...” kezdetű típusmondatot karistolták, táblán-megcsúszó-köröm-hangon, az első hullott levelekkel a flaszter porába;

amikor az óházások még Philemon és Baucisosabban libbentek egymás felé a ferde, poros napfényoszlopok megvilágította délutánnyi aláhullásban, vagy a szenilis düh hegy-mászókampóit egymásba vágva végső rohamot indítottak a tovaszállt, mert tovaszállni muszáj, lehetőségek Bont Blanca ellen;

amikor a középházások kérdőjelet tartalmazó táviratként forgatták kezükben a felismerést, hogy egzisztenciába alapozva, rongyos tűzfallal fordulnak egymás felé;

az újházások pedig fagylalt- és babakelengye-rózsaszín sétára szálltak alá – akár a frissen megörökölt birtokaikat átvevő, dinasztikus álmokat melengető tartományurak –, a kiszáradt utca-várárkokba.

A közért, a hentes előtt szégyentelenül kolduskodva (a megsajnálás-betűikkel iratik az irgalom menlevele) kihúzta a telet.

(Sőt még szellemi örömeiben sem volt híján, amint Brúnóval, az unatkozó roppantnyugdijas bernáthegyivel – roppant termete miatt roppantak meg ízületei –, catullusi vers-viadalra kelve cifrára fostak egy-egy lépcsőházat.)

És a tél rézrozsdája mögül előcsillanó fényű-melegű első tavaszi napon lifegő füllel elüget a zöldségesnél kikötött fajkutya-fürt előtt (a tacsók, spánielek fausti gondok gyűrte pofácskával szemlélik az orruk hegyén felderengő végső kérdéseket, a dán dog szeméből bíborló junkerlenezés lövell a világba) kikóbordul a környékről, ebből az írásból, hogy koldus, kajla lényével talán máshol, másnak fűzze egybe a jelenségeire bomló világot.

ÁLDOZATHOZATAL

Bizony, kezd megtottyanni a szép hölgy: napokig pihentetni kell – nem szabad inni! –, azt a pofit, hogy ismét őszibarack-hamvas legyen, ha valamilyen alkalomra muszáj elővenni.

Diktálni tanult meg szépségével, nem gépelni; és bár ért sokmindenki nyelvén, nem beszél nyelveket – bizony, kapatosnak kell lenniük azoknak az ágyékoknak és szíveknek a Szélsőséges Mozgalom fél-funkci, fél-slepp összeröffenésein, ahol a nagy bulik leesnek, hogy megcsiklandozza őket kétértelmű vicceivel, egyértelmű kirohanásaival.

És a taxi-forgatagos éjjelek, e csorba, kopott fogaskerekek, már nem hozzák mozgásba körülötte a világot.

És egy átmulatott éjszaka után kóbor kutyák (a kollektív tudattalan vegyvédelmi katonái) várják hazatértét a kapu előtt, körbeveszik és kivezetik – közben egy szó, egy kérdés nem esik –, a város határába, és kiteszik a hajnal dörgő sárkánygépezetének, és az bekapja, bedarálja, mint édesanyját az emberfeletti fogaskerekek, hengerek a cementgyárban az Építés korszakában.

ÚJ MŰVÉSZET

A JÚLIUSI/AUGUSZTUSI SZÁM TARTALMÁBÓL

András Edit: Utolsó pár előre fuss!

Karátson Gábor: Mélység és magasság. A kínai buddhista művészetről.

Andrási Gábor: Vitára várva. Beszélgetés Bak Imrével.

Nina Czeglédy: Működő kultúra. Neo-pop irányok az amerikai művészetben.

Pataki Gábor: Szánakozol az epigonistán? Gondolkodj el az okain is tán....

Előfizethető személyesen, faxon, vagy levélben is: 1054 Budapest V. Báthori utca 10. VII. emelet 707.

TELEFON/FAX: 131-6702

„A KÍGYÓ PILLANTÁSA” UTÁN
A 2000 ÉS A SZÁZADVÉG KIADÓ ÚJABB
KÖNYVET KÉSZÜL ELINDÍTANI A
VILÁGHÍR ÚTJÁN:

Grigorij Kanovics

Félpénzen vett
gödölye

AZ OROSZ NYELVŰ LITVÁN ÍRÓ SZENZÁCIÓS KÖNYVE
RÖVIDESEN A KÖNYVESBOLTOKBAN

„Tényleg, egy kis takarmány!”

ÚJ SZENTIVÁNÉJI ÁLOM-FORDÍTÁS

NÁDASDY ÁDÁM

OBERON

Ha meglesz a szer,
álmában meglepem Titániát
és cseppenként a szemére bocsájtom.
Amire ébredéskor rátekinthet
(legyen az medve, oroszlán, bika,
sovány sakál vagy izgága majom),
szerelmes lelkülettel követi.
E varázsból csak akkor oldom el
(egy másik fűvel meg tudom csinálni),
ha apródját szépen kezembe adja.
De ki jön itt? Legyek csak láthatatlan,
kihallgatom a társalgásukat.

Jön Demetrius, nyomában Heléna.

DEMETRIUS

Én nem szeretlek, tehát ne kövess!
Hol van Lysander s a szép Hermia?
Egyiket megölöm – másik megöl.
Te mondtad, hogy a bokrok közt lapulnak,
én meg csak futkosok megbokrosodva,
mert nem találok édes Hermiámat.
Úgyhogy tűnés! és ne loholsz utánam.

HELÉNA

Vonzol magadhoz, keményszívű mágnes –
pedig nem vas vagyok, hiszen szívem
acélkemény. Vetkőzd le vonzerődöt,
úgy nekem sem lesz követni erőm.

DEMETRIUS

Hát csalogatlak én? Teszem a szépet?
Nem inkább megmondtam világosan,
hogy nem szeretlek, soha nem is foglak?

HELÉNA

Én ezért is csak még jobban szeretlek.
Pulikutya vagyok, Demetrius:
ha megversz, annál jobban dörgölődöm.
Használj kutyádnak, vess meg, rúgj belém,
végy semmibe, csak azt az egyet engedd,
hogy érdemtelenül kövesselek.

Mi rosszabb helyet kérhetek szívedben –
bár számomra ez is megtisztelő –,
mint hogy használj, ahogy kutyát szokás?

DEMETRIUS

Ne ingereld a lelkemben az undort,
mert rosszul vagyok, ha csak rád tekintek.

HELÉNA

Én rosszul vagyok, ha rád nem tekintek.

DEMETRIUS

Te túlléped a szemérem határát,
hogy ideszöksz, és átadod magad
annak kezébe, aki nem szeret,
és rábírod a tolvaj éjszakára,

rosszat sugalló, elhagyott helyekre
a szüzesség drága kincseit.

HELÉNA

Erényeid lesznek védelmezőim:
nincs éjjel ott, hol arcod rám sugárzik,
így nem érzem, hogy éjjel volna most;
nem néptelen az erdő – népes az,
mert nekem te egy világot jelentesz:
hogy mondhatod, hogy egyedül vagyok,
ha egyszer rajtam a világ szeme?

DEMETRIUS

Én elfutok előled a bozótba
és itt hagyok az erdei vadaknak.

HELÉNA

A legvadabb is jobbszívű tenálad.
Csak fuss, ha kell; átvesszük a mesét:
galamb űzi a griffet, gyöngö az
a tigris kergeti – szédült futás,
ha gyáva űz és bátor menekül!

DEMETRIUS

A nyafogásból elég volt; megyek.
Ha meg követsz, én nem szavatolom,
hogy nem foglak az erdőn bántani!

HELÉNA

Ó persze – utcán, templomban, mezőn
bántasz már úgyis. Pfúj, Demetrius!
Gazságaid miatt van ez a botrány,
hogy női nememből kivetkezem.
Párunkért küzdeni – nem a mi dolgunk;
kéreljenek – de ne mi udvaroljunk.

Demetrius el.

Követlek, s máris a mennyben vagyok,
ha imádott kezedtől meghalok. [El.]

OBERON

Jó éjt, kis nimfa; mielőtt legényed
hazatalál, még ő fog űzni téged.

Jön Pukk.

Na, megvan a virág? Gyors vagy nagyon!

PUKK

Itt van, igen.

OBERON

Kérem, kérem hamar.

Lankás helyen, hol kakukkfű repül,
hol ibolyákra kankalin terül,
fölebe lugasként a lonc borul,
vadrózsa járja keresztül-kasul:
ott alszik éjszaka Titánia,
ha elbódítja tánc és muzsika;
a kígyó mintás bőrt ott cseréli
(egy tündérecske kabátnak kibérli) –
ott a szeméit e fűvel megkenem,

s fantáziája ocsmányat terem.
 Vegyél te is; járd be a ligetet:
 egy athéni lány hiába szeret
 egy gögös ifjút – kend meg a szemét
 úgy, hogy a lányban lássa kedvesét,
 ha fölébred. Nem tévesztheted el,
 mivelhogy athéni ruhát visel.
 Úgy rendezd, hogy a fiú ezután
 szerelmesebb legyen, mint most a lány.
 És várlak vissza kakasszó előtt.
 PUKK
 Megteszek, Uram, minden tehetőt.

(II. 1. 176–268)*

Mindketten el.

A múlt év végén megkérésre Gothár Péter, s elmondta, hogy a Katona József Színházban 1994 őszén meg akarja rendezni a *Szentivánéji álmot*, teljesen új fordításban. A színház nevében felkért, hogy készítek egy szöveget. Nagy örömmel vállaltam, mert régi vágyam volt, hogy lefordítsam a darabot, egyik kedvenc Shakespeare-emet. A fordítás elkészült: az alábbiakban bemutatom fordítói stratégiámat, és néhány szemelvényt a szövegből. A munka során mindvégig segítségemre volt tanácsaival Fodor Géza, a kész szöveget pedig a legalaposabban Géher István és Nemes Anna nézte át. Hálás köszönettel tartozom nekik és a többi baráti kritikusunak, még ha javaslataikat nem is mindig tudtam (vagy akartam) elfogadni.

A *Szentivánéji álom* a magyar közönség számára elsősorban Arany János klasszikus fordításában (1864) ismert. Egy percre sem tagadom: rivalizálni kívánok az ő munkájával, azaz remélem, hogy az én fordításom jobb, mint az övé. Ne nevéssenek ki. Dvofák is úgy gondolta, hogy az ő IX. szimfóniája („Az Új Világból”) jobb lesz, mint a Beethovené. Nem lett jobb – de kár lett volna, ha nem írja meg. A jelen ismertető eltervezésekor még úgy gondoltam, az Arany-fordítással való összevetés nem az én dolgom: én ismertetném munkám elveit és gyakorlatát, az eredetitől való kényszerű eltéréseket, és csak egy udvarias tiszteletkörben említeném meg Arany fordítását, hiszen nem használtam. Ezzel akartam volna jelezni, hogy én sem Arany mellett, sem ellene nem dolgoztam (tény, hogy nem nagyon tetszik a fordítása), csak úgy lefordítottam a darabot, mint egy kis fekete felhő; akinek tetszik, használja ezt, aki nem, használjon más fordítást. Aztán kiderült, hogy így nem lehet az ismertetőt megírni, mert olyan lenne, mint a Kelet-Berlin útikönyv, mely tüzetesen ismertette Berlinit, az NDK fővárosát, majd valahol mellékesen megemlítette, hogy a közelében helyezkedik el egy Westberlin nevű másik város. Így hát ismertetésem gyakran „miért másként, mint Aranynál”-féle apológia lesz. Belátom, hogy az olvasót – egy *egghead* folyóirat olvasóját! – fordításom erőnei és hibái mellett legalább annyira érdekli, hogy mennyiben különbözik a klasszikus Arany-fordítástól, tud-e valami többletet vagy újat felmutatni, hogyan illeszkedik a magyar irodalmi fordítások vonulatába, sőt paradigmájába. Azt bátran állíthatom, hogy fordításom egészen más, mint Aranyé; hogy rosszabb-e, jobb-e, annak eldön-

tése nem az én feladatom. (Megemlítem még, hogy a darabból Eörsi István a közelmúltban jelentetett meg fordítást; egy fiatal színész, Csányi János pedig saját fordítását rendezi a Merlin Színházban. Az ő szövegüket munkám során nem ismertem.)

Gothár Péter kifejezetten új, mai magyar nyelvű szöveget kért. Ez egybevágott elképzeléseimmel. Elővettem az eredetit (a New Arden kiadást), és neki láttam. Az illetőt hívták a szocializmusban „zöldmezős beruházásnak”: nem egy meglévő üzemet korszerűsítettek, hanem a zöld mezőre álmodtak új gyáráriást. Be kell vallanom, hogy én az Arany-szöveget nem ismertem igazán jól: az egyetemen nem magyar, hanem angol szakosként végeztem, a művet komoly formában angolul tanultam és elemeztem, és alighanem többször láttam angol, mint magyar nyelvű előadását. A fülemben – művelt kortársaimétól eltérően – nem csengenek leküzdhetetlenül Arany sorai. Egy-egy passzus elkészültekor persze izgatottan lapoztam föl fordítását, hogy megoldásaimat összehasonlítsam az övével: érdekes módon átfedés alig fordult elő, legföljebb ott, ahol tényleg nem lehet másképp fordítani. Arany egy-egy szállóigévé vált sorát azonban nem lett volna tisztességes megtartanom: ez egy másik szöveg.

Persze nem lehetett úgy dolgozni, mintha a darabnak nem lenne klasszikus magyar nyelvű fordítása. Megtartottam a darab címét, mely Arany János találmánya és szellemi tulajdona. Az eredeti cím *A Midsummer Night's Dream*, „(egy) nyárközép-éji álom”. E nap, június 24., a leghosszabb nap és a legrövidebb éj, nálunk (Szent) János-napként ismert: ennek „Szent Iván” változatát tette meg Arany a darab címévé. Rövid tépelődés után úgy döntöttem: átveszem, hiszen szép, és magyarul mindenki így ismeri a darabot. Talán azt írhattam volna, hogy „Nyáreji Álom” (*Ein Sommernachtstraum*), de hát ez lapos.

A klasszikus eredetű szereplők neve adott (Thézeus, Hermia stb.), legföljebb kissé a mai szokáshoz igazítottam őket, így pl. Égeust frok a régebbi – és történetileg pontosabb – Egéus helyett (Shakespeare-darabról lévén szó, a filológiai pontosságot úgyis lazán lehet értelmezni). A Pyramus és Thisbe neveket a mai szokás szerint „sz”-szel ejtem; Arany korában ezeket még „s”-sel volt szokás mondani („pyramusch, tischbe”), mára azonban ez az ejtés régimódivá vált, nyugdíjas latintanártól vagy református lelkészétől hallani ilyen („summa summárum”, „sákramentum”), nem félművelt mesteremberektől – márpedig a darabban ők mondják ki e neveket. Ezért emlékeztetőül sz-t is írok, ami elég csúf, de nem kerülhető el: Pyramusz, Thiszbe. Több gondom volt a Puck névvel: az angolban ez voltaképpen nem tulajdonnév, hanem köznévi: eredeti jelentése „gonosz vagy csínytevő manó”, s még a mai szótárak is megadják régies „csibész, mihaszna gyerek” jelentését. A darabbeli puck saját, igazi (tehát tulajdon-) neve Robin Goodfellow, azaz Jóbarát Robin. A magyar szövegben a „Puck” óhatatlanul tulajdonnévnek tűnik, ezért szerettem volna e szónak valami köznévszerűbb megfelelőjét adni: leginkább a „Kőfic” név tetszett, de azt hiszem, elállt ettől, s a manót – kis vizuális magyarítással – „Pukkt”-nak nevezem, mivel annyira közismert ezen a néven, Mendelssohntól Goetheig így emlegeti mindenki. A legizgalmasabb a mesteremberek neve volt, erről alább szövegek.

Mint minden fordító, értékörző-értékmentő feladatot is

*A szöveg- és a sor-számolás a Harold F. Brooks-féle New Arden kiadást (1979/1983) követi.

el kívántam látni, amellelt, hogy sok szép verssort akartam termelni. Úgy döntöttem, hogy nem Arany János értékeit kívánom átmenteni az utókornak (ami ugyancsak tiszteletreméltó, sőt izgalmas vállalkozás), hanem Shakespeare-ét. Az Arany-szöveg 130 éve született, és még olvasva is nehezen követhető, nemhogy a színházban hallgatva. Legalábbis mai színpadon, mai nézői és olvasói befogadók számára. Ezt a darabot nagy számban fiatalok nézik meg, sokuknak ez az életük első Shakespeare-élménye: azt szeretném, ha nem tolaodna előtérbe a szöveg. (Ők – remélem – észre se fogják venni, hogy szöveg is van a darabban.) Ez nagyon jó színmű, mulatságos, változatos, provokatív. A szöveg eleve nehéz, mert a szerző telepakolja szavakkal (hihetetlen mennyiségű szó fér bele egy angol verssorba), célzásokkal, szójátékokkal, ravasz paralellizmusokkal. Ha választani kellett, én a színdarabot részesítettem előnyben: elhagytam a szöveg egy-egy elemét azért, hogy a megmaradó részt az adott szövegterjedelemben világosan meg tudjam fogalmazni. Adott terjedelmen nemcsak a nyomdai sorhossz és a szótagszám korlátait értem, hanem – színdarabról lévén szó – elsősorban az időbeli korlátot: egy sor körülbelül 3 másodperc alatt hangzik el a színpadon, ez idő alatt bizonyos mennyiségű információnál többet a mai néző nem tud befogadni. Hogy ez mennyi, az függ a nézőtől, a szerzőtől, de a színésztől és a drámai helyzettől is. Néha úgy éreztem magam, mint akit egy film szinkronszövegének megírására kértek föl, s ehelyett azon találja magát, hogy inkább feliratozza a filmet: a felíratra kevesebb fér, de hosszabb ideig marad a szemünk előtt, úgyhogy ami azon látható, az legalább tényleg eljut az agyunkig. Ez így talán túlzás, de vállalom: színdarabot fordítottam, és nem költeményt. Úgy tűnik, Arany a másik utat követte: inkább költeményt fordított, mint színdarabot. Sokkal hűségesebb, mint az én fordításom, sokkal több „van benne” az eredetiből, de ezért meg is kell fizetnie az árat a szövege sürrőségével, bizonyos keresettséggel, a Shakespeare-től idegen *enjambement*-ok használatával. A fent említett „filmfeliratozási” eljárásom jellegzetes példája Lysander és Heléna alábbi párbeszéde: mindketten egy-egy hatsoros félszönetet mondanak el (*ababcc* rímkeplettel, mintha Shakespeare-szönetek végéig mondanák):

LYSANDER

Why should you think that I should woo in scorn?
Scorn and derision never come in tears.

Look when I vow, I weep; and vows so born,

In their nativity all truth appears.

How can these things in me seem scorn to you,

Bearing the badge of faith to prove them true?

HELENA

You do advance your cunning more and more.

When truth kills truth, O devilish-holy fray!

These vows are Hermia's: will you give her o'er?

Weigh oath with oath, and you will nothing weigh:

Your vows to her and me, put in two scales,

Will even weigh; and both as light as tales.

(III. 2. 122–133)

Saját fordításom:

LYSANDER

Mért gondolod, hogy viccből ostromollak?

Könnyből mulatság nem fakasztható.

Látod: az esküim sűrűsbe fűlnak;

a könny a tanú, hogy igaz a szó.

Hogy tűnhet mindez viccnek a szemedben,
ha ilyen tanúk igazolnak engem?

HELENA

Csak ontod itt az álbeszédeket.

De jaj, ha két igazság összevész!

Imádtad Hermiát – ő már mehet?

Mérj esküt eskühöz: semmit se mérsz;

a kettőnknek tett fogadalmaid

nem mozdítják a mérleg karjait.

Arany fordítása:

LYSANDER

Csak azt ne mondd, hogy gúnyból hódolok;

Gúny és nevetség nem hullajt könyvet;

Nézd, sűrű esküszöm, s amely dolog

Könnyel fogant, gyanúba nem jöhet.

Hogy volna ez csúfság? hogy nézed annak

őszinte zálogát igaz szavamnak?

HELENA

Mind többre-többre mén az álkodás.

Eskü öl esküt: ó, ördögi szentség!

Mind Hermiáé volt e fogadás:

Mérj esküt esküvel, nem lesz különbség;

Tedd serpenyőbe az enyim, s övét,

Egyforma könnyűk, mint hitvány meséd.

Sajnos nekem olyan gyönyörű sorok nem jutnak eszembe, hogy *Mind többre-többre mén az álkodás* (még a *more and more* is benne van), de ettől teljesen függetlenül látható, hogy az eredetinek itt csak kb. kétharmadát adom vissza. Fordításomban elhagytam a következőket: *scorn and; vows so born; nativity; badge; O devilish-holy fray!; These vows; and both as light as tales*. Én ezt elfogadható kompromisszumnak érzem (általában nem ilyen súlyos a helyzet, ez egy igen nehéz rész). Ráadásul a *Devilish-holy fray*-hez az angol kiadók is hosszú lábjegyzetet fűznek: eszerint a harc (*fray*) azért ördögi, mert az egyikünk iránti hűségednek (igazságodnak) pusztulnia kell, ugyanakkor azért szent, mert éppen a másikunk iránti hűséged szentsége pusztítja el. Na?

A Szentivánéji álmot éppen 400 éve mutatták be, és angolsága a mai angol nyelvű közönség számára is nehezen érthető – igaz, ők az iskolában és mindenféle más helyen (Biblia, jog) azért bőségesen találkoznak a régebbi angol nyelv fordulataival, szellemével, nem a színházban hallanak először olyat, hogy *What sayest thou?* Akárhogy is, nekik az eredetit kell használniuk, mint a zsidóknak a héber Szentírást. A többi kultúrák azonban fordítást használnak, a fordítás pedig alázatos és másodlagos dolog. Bármilyen szép és közkedvelt, az idő eljár fölötte, nem szabad a klasszicitásnak arra polcára ülnie, mely csak az eredetit illeti meg. Ez legfőnyesebben a Biblia esetében látszik: a háború után áttörés történt a Biblia-fordításban, minden nyelven újak és még újabbak (sőt népszerűek és még népszerűbbek) jelennek meg. Ellenérvként erre azt mondhatnánk, hogy a Biblia nem irodalmi mű, ott mindennél fontosabb, hogy a pontos üzenetet elhozzuk az olvasóhoz; és ez indokolja a tradíciót félretevő új (akár lapos és brosúrafű) fordításokat, hiszen téves értelmezések, félreértett tanítások alapján nem lehet üdvözölni. (Hm?) Ha viszont – folytatódhatna az érvelés – a színházban a néző téves asszociációk, félreértett szóvirágok alapján jut katarzishoz, hát sag

schon. Döljön hátra, és engedje magára pataksani a nyelvi zene (angol színházban a Shakespeare-, magyarban az Arany-zene) gazdag zuhatagát, közben asszociáljon, majd katartáljon, mint mondjuk egy koncerten. Én is ismerem e koncertszerű színház szépségeit, mostani munkámban azonban (Gothártól is támogatva) nem ezt, hanem a „színházszerűt” igyekeztem erősíteni a nézőben. Hogy pontosan értse, mi miért történik a színpadon, valamint hogy kicsoda milyen indíttatásból és mit beszél.

Ami a szövegem nyelvi anyagát illeti, a rövid/hosszú í, ú, ő tekintetében általában a saját kiejtésemet követem, így gyakran röviddel számolok ott is, ahol az Akadémia hosszút ír (pl. *kiván, szívem, tűnik*). Ahol fontosnak tartottam, ott ezt az írásban is érzékeltettem. Mértékkal adagoltam az irodalmias, sőt enyhén elavult kifejezéseket, pl. *s, ily, oly, e, mátká, jöjj, ő volt jegyesem* (a névelő hiánya birtokragos főnév előtt), *mely, amely*. Ezeket ugyan nem használom természetes közegemben, de élek velük formális helyzetekben (pl. ünnepi beszéd, jogvita stb.). Ugyanakkor kerültem az olyan kifejezéseket, amelyeket sohasem használnék: *nékem, velem* (= velem), *ád, megyen, jő, elébb, kebel, ki* (= aki), *mi* (= ami), *vezetém* stb. Másfelől használtam olyan nyelvi formákat, melyek a saját természetes beszédem részei, bár eltérnek a tanítóhivatali preskriptív normától. Így például *férfivel, férfinék; könyörgöm* (önálló kifejezésként, „I pray thee”); *akárhol* is *fekszik; bejön* („sikerül”).

Nyelvhasználatom, paradox módon, jóval konzervatívabb, mint Aranyé, ha tetszik, jóval „mainstreamebb”. Ő meglehetősen szabadon válogat a szinonimák és alakváltozatok között, dúskálva népies, régies, sőt maga alkotta formákban. Ezek legtöbbje számomra nem jönne számításba: *bű, vőni, pulya, fejedelmi, szerelmre, kigyó, együtt* (rövid gyvel), *nekül, éltém* (= életem), *úsz* stb. Az elmúlt száz évben a magyarban végbement a standardizáció, ami igen leszűkítette a semleges szövegekben a retorikai mozgásteret, mint-hogy az alakváltozatok túlnyomó részét valamilyen – régies, népies stb. – stílusértékkel terhelte meg. Márpedig én túlnyomórészt semleges szöveget kívántam készíteni, mint-hogy az eredeti is túlnyomórészt az: se nem archaikus, se nem népies, se nem trágár, se nem finomkodó. Ahol mégis, ott igyekeztem utána menni, de egy fordításnak mindig egy picit visszafogottabbnak kell lennie, mint az eredetinek.

Mindez a legérdekesebben a mesteremberekkel kapcsolatosan vetődött föl. Először is meg kellett oldani a nevüket: ez már igazi fordítói feladat, ugyanis beszélő nevekről van szó. Öncsonkítás lenne őket Peter Quince meg Nick Bottom formában a magyar színpadra fölvinni. Mindegyik név utal az illető mesterségére vagy személyes tulajdonságaira, vagy egyszerre mind a kettőre. A neveket az alábbi táblázatban sorolom föl, megadva az angol szó (mint közsó) jelentését, a magam fordítását, és összehasonlításként Arany János megoldását is:

NÉV	JELENTÉS	MESTERSÉG	FORDÍTÁS	ARANYNÁL
Peter Quince	„ék, csúcs”	ács	Tetőfi Péter	Vackor
Nick Bottom	1. „zuboly” 2. „fenék”	takács	Tompor Miklós	Zuboly
Francis Flute	„fuvola”	fújtató-javító	Sipák Ferenc	Dudás
Tom Snout	1. „orr, pofa” 2. „(kanna)csőr”	bádogos	Lavór Tamás	Orrondi
Snug	„illeszték, csapolás”	asztalos	Vinkli	Gyalu
Robin Starveling	„éhező”	szabó	Kóráz Róbert	Ösztövr

Az eredeti nevek az angol fül számára enyhén mulatságosak, de nem abszurd kabaré-nevek vagy mesebeli kitalációk, hanem a realitás határán belül vannak. Mind elképzelhetők valódi névként, talán a Starveling egy kicsit gyanús. (Nem tudni, Snugnak miért nincs keresztnéve.) A Quince név a mai angolban csakis „birsalmának” értelmezhető (innen Aranynál a Vackor), de eredeti jelentése „ék”, tehát az ácsmesterség szava. A Tetőfi utalni kíván a mesterségre, meg arra, hogy végtére is költővel van dolgunk. A Bottom megoldhatatlan szójáték: egyszerre jelenti a szövőszék egy alkatrészét (zuboly), és azt, hogy „fenék”. Arany az elsőt választotta, én a másodikat, ezért Tompor. Flute maga is vékonyhangú gyerek (ő játssza a lányt, meg orgona-fújtatókat is javít, ezért Sipák. A Snout jelentése „kutya- vagy rókaorr, pofa”, de egyben a kanna, edények csőrét is így hívják; Arany csak az elsőt adja vissza (Orrondi), én csak a mesterségét (Lavór). A Snug olyasmit jelent, hogy „passzent”, „fesz”, „szorosan illeszkedő (csapolás)” – próbálkoztam a Passzent névvel, de mindenkinek a szabóság jutott róla eszébe. A Lavór és Vinkli

más okból is fontos: egy kis városias-svábos ízt akartam be-csempészni ezzel a két kedélyes, Bécs felől leszivárgott szóval. Egy jóféle mesterember-bandában nem hiányozhatnak a svábok. A Starveling rutinszerű utalás a szabók közmondásos soványságára, ezért (éhen)Kóráz.

Érdekes, hogy az angol szövegben a színpadon is, de többször magában a darabban is a keresztnévvel együtt használják a neveket: ez is erősíti azt a benyomást, hogy itt reális, elképzelhető egyénekről van szó, *with a local habitation and a name*. A realitásuk az athéniakkal – és az ízig-vérig angol, de középkori és mesebeli Pukkékkal – való ütközés fő forrása, hasonlóképp, mint Molnár Ferenc *Előjáték Lear királyhoz*-jában („Dögvész read!” – mondja a színész. „Dögvész Önre!” – feleli a férj.) Ezért próbáltam olyan magyar neveket adni, amelyek ugyancsak elképzelhetők: végül is lehet, hogy az OTP-ben valaki előttünk a Kóráz Róbert nevet mondja be.

Arany neveit nem akartam megtartani. Másképp látom a mesterembereket, s ezt már a neveken is ki akartam fejezni. Fordításom talán itt tér el a leginkább Aranyétól. Az ő mesterei paraszti figurák, akik az uraság esküvőjén boldognak. A nevük is ilyen: Vackor, Zuboly, Dudás, Or-

rondi, Gyalu, Ösztövér – ezek itt nem vezetékneveknek, hanem középkori egyetemű jobbágyneveknek hangzanak. Shakespeare alakjai viszont városi polgárok, meglehet kispolgárok, de a kora újkori városok az ilyenek vállán nyugodtak. Mesterdalnokok, ha silány kiadásban is, német főrifestesség nélkül. Ezeknek vezeték- és keresztnévük van, és írni-olvasni tudnak (még Vinkli is, hiszen elkéri a szerepet!). Nem az a mulatságos bennük, hogy teljesen műveletlenek, hanem az, hogy félműveltek. Tompor például fejből tud idézni valami hősi monológot egy Herkulesről szóló darabból, és tudja róla, hogy tyrant volt, tehát nagy erejű uralkodó. Egyikük amatőr költő és színműíró, és a többiek is lelkesen vesznek részt az öntevékeny színjátszócsoporthoz munkájában. (Jutalom reményében, de hát ki nem?) Ezek, kérem, szocdemek. Rendszeresen tévét néznek (Isaura, Dallas, talán Twin Peaks is?), és be vannak iratkozva a kerületi Szabó Ervin könyvtárba. Tudják – persze pontatlannul – a kor népszerű regényeinek hőseit („Orfikus és Erudicike, Döfnisz és Kloté”), és előszeretettel használnak idegen szavakat – megint csak rosszul („a színpadi defektus kedvéért”). Semmit sem tudnak rendesen – de sok mindent tudnak, és még többről képzelik, hogy tudják. Sznobok.

Arány mesteremberei nem sznobok. Ő talán nem is festhette meg őket más színnel, mint ahogy tette, hiszen korának Magyarországon nem létezett (magyar nyelvű!) kispolgárság. Ha valaki magyar volt és primitív, akkor az paraszt volt. Nekem a nagyidai cigányok jutnak eszembe róluk. Lehet, hogy annak idején rugalmasabb volt a közönség: ma már azonban nem hisszük el Vackoréknak, hogy tudnak olvasni, hogy latin szavakat használnak, vagy hogy félfüllel fölcsipegetik a legújabb ponyvairodalom hőseinek nevét. És ami még fontosabb: Shakespeare mesteremberei önértékesek, mint minden polgár. Tisztelegnek, de nem alázkodnak meg. Alkalmazkodni próbálnak az úri közönség ízléséhez, de közben ragaszkodnak az oroszlanos-ledöféses művészi alapkoncepcióhoz. Azért komikusak, mert önértékesességükben nem veszik észre, hova kerültek, milyen erők játékszerévé váltak. Engem – horribile dictu – P. Howard mesterembereire emlékeztetnek: a konfliktusokra a Szaharában, Kratochwill kárpitosra, Vanek úrra. A polgár a pokolban is polgár. Meg a tündérkirálynő lába között is, számarfejjel is.

Álljon itt egy szemelvény az amatőr színjátszócsoporthoz való végződött főpróbájából:

TOMPOR

Együtt vagyunk?

TETŐFI

Mind egy szál! És ez a hely csodálatosan megfelel próba céljára. Ez a zöld gyeplő lesz a színpad, ez a galagonyabokor az öltöző; és már rendesen játszunk mindent, ahogy majd a Herceg előtt.

TOMPOR

Tetőfi uram!

TETŐFI

Mi van, drága jó Tompor?

TOMPOR

Van egy pár dolog ebben a Pyramusz-és-Thiszbe komédiában, ami sehogy se fogja jól kivenni magát. Kezdem azon, hogy a Pyramusznak kardot kell rántania, hogy meg-

ölje magát – a hölgyek ezt nem szenvedhetik. Ehhez mit szólnak?

LAVÓR

Szűzanyám, ebből tényleg baj lesz.

KÓRÁSZ

Azt hiszem, mindent összevéve, ki fog kellenni hagyni az ölést.

TOMPOR

Lassan a testtel! Van egy módszerem, ami mindent megold. Írjunk, aszondom, egy előbeszédet, és ez az előbeszéd azt fejezze ki, hogy mi senkiben sem okozunk kárt a kardunkkal, és hogy Pyramusz igazából nem is hal meg. Sőt, a teljes bizonyosság kedvéért az is legyen benne, hogy én, Pyramusz, nem is vagyok Pyramusz, hanem Tompor, a tákács. Ez majd eloszlatja a félelmüket.

TETŐFI

Rendben, lesz előbeszéd; nyolc-meg-hatos versformában lesz megírva.

TOMPOR

Ne spóroljunk már azon a kettőn: legyen csak nyolc-meg-nyolcasban.

LAVÓR

Nem fognak a hölgyek félni az oroszlántól?

KÓRÁSZ

Én is tartok ettől, előre megmondom.

TOMPOR

Mester uraim, ezt fontolják meg magukban jól: behozni egy oroszlánt a hölgyek közé – Isten őrizzen! Szörnyű dolog lenne. Mert nincs félelmetesebb madár a földön az oroszlánnál; erre tekintettel kell lennünk.

LAVÓR

Ezért még egy előbeszéd kéne, amely elmondja róla, hogy ő nem is oroszlán.

TOMPOR

Nem, őt a nevének kell nevezni, és a fele arcának ki kell látszania az oroszlán nyakán keresztül; és neki magának is ki kell szólnia onnan, már így a színpadi defektus kedvéért, hogy aszongya: „Hölgyeim”, vagy „Szép hölgyeim, tisztelettel kérem”, vagy „alázattal kérem”, vagy „könyörgöm, ne féljenek, ne remegjenek; életemet és véretem ajánlom! Ha azt hinnék, hogy oroszlán gyanánt jövök ide, az életemet kockáztatnám. De én nem vagyok semmi ilyen szörzet: ember vagyok, ugyanolyan, mint a többi”: és ekkor aztán nevezze meg magát és mondja meg kertielés nélkül, hogy ő pedig Vinkli, az asztalos.

TETŐFI

Jó, így lesz. De van két komoly probléma: méghozzá, hogy hogyan hozzuk be a holdfényt a terembe; mert ugyebár Pyramusz és Thiszbe holdfénynél találkoznak.

LAVÓR

Fönn lesz a hold azon az éjszakán, amikor játszunk?

TOMPOR

Naptárt, naptárt hamar! Nézz meg a kalendáriumban: süt a hold? Süt a hold?

TETŐFI

[Naptárt vesz elő, megnézi.] Igen, fönn lesz aznap éjszaka.

TOMPOR

Na, hát akkor nyitva hagyhatjuk a nagyterem ablakának, ahol játszunk, az egyik kockáját: és a hold majd besüt az ablakon.

TETŐFI

Igen; vagy pedig valaki bejön egy rőzsecsomóval és egy lámpással, és megmondja, hogy ő azért jön, hogy kifigurázza, vagyis megszemélyesítse a Holdfény szerepét. Aztán

van még valami: falra is szükségünk van a nagyteremben, mert Pyramusz és Thiszbe a történet szerint egy fal repedésén át beszélgettek.

LAVÓR

Falat, azt nem lehet behozni. Mit szól ehhez, Tompor?

TOMPOR

Valakinek el kell játszania a Falat. Legyen rajta egy kis malter vagy tapasztás vagy cement, hogy kifejezze a falságot; és tartsa így az ujjait, és ezen a hasadékon át fog sutogni a Pyramusz és a Thiszbe.

TETŐFI

Ha ez így mehet, akkor minden rendben van. Gyerünk, mindenki üljön le, és gyakorolja a szerepét. Pyramusz, maga kezdi: amikor befejezte a szövegét, bemegy abba a bokorba; és ugyanígy mindenki a végszava szerint.

Jön Pukk hátul.

PUKK

Miféle bunkók hangoskodnak itt,

a tündérasszony pihenőhelyénél?

Úgy, színdarab lesz? Azt meghallgatom,

sőt be is segíték, ha úgy adódik.

TETŐFI

Beszéljen, Pyramusz. Thiszbe, készüljön elő.

TOMPOR

Thiszbe! Illatos fartóm vagy nekem –

TETŐFI

„Parfóm!” „Parfóm!”

TOMPOR

– Illatos parfóm vagy nekem,

S a lehelleted, Thiszbe, mint a méz.

De csitt! Egy hang! Várj itt egy darabig,

míg szemem a hangnak utánanéz. [El.]

PUKK

Hát ilyen Pyramuszt még nem pipáltam! [El.]

SIPÁK

Most kell beszélnem?

TETŐFI

De mennyire, hogy most kell. Ugyanis arról van szó, hogy ő csak elment megnézni, hogy miféle zajt hallott, és mindjárt jön vissza. Értem?

SIPÁK

Tündöklő Pyramusz, te liliom-fehér,

bőröd piros virág és rózsaszínű zászló;

te derék fiatal! te fürge telivér!

olyan kitaró vagy, mint a leghűbb igásló;

a Nílus sírjánál találkozunk.

TETŐFI

„A Nínusz sírjánál”, ember! A Nílus az egy folyó, annak nincs sírja. De ezt még nem kell mondani, ezt majd csak a Pyramusznak fogja válaszolni. Egyszerre elmondja az egész szerepét, végszavastul, mindenestül!... – Pyramusz, színpadra! Elhangzott a végszó: „igásló”!

SIPÁK

Ja! Olyan kitaró vagy, mint a leghűbb igásló.

Jön Pukk, és a számárfejű Tompor.

TOMPOR

Ha lennék is szép, Thiszbe, csak tiéd lehetnék.

TETŐFI

Ó borzalom! Szörnyűség! Kísértet jár köztünk! Gyorsan, emberek! Meneküljünk, emberek! Segítség!

Tetőfi, Vinkli, Sipák, Lavór és Kórász el.

PUKK

Én is jövök, és hajtlak körbe-körbe

bozótba, gazba, sárba, kátyuba.

Hol lóborbe bújok, hol medveborbe,

imbolygó tűz leszek és vad kutya.

Nyeríték, ugatok, rőfögök, égek:

mint ló, eb, disznó, tűz ugrok elétek! [El.]

TOMPOR

Miért futnak el? Ez valami trükk a részükről, hogy engem megijesszenek.

Jön Lavór.

LAVÓR

Ó, Tompor, hogy elváltozott! Mit látok magán?

TOMPOR

Mit lát, mit lát? A saját számárfejét látja, nem?

Lavór el. Jön Tetőfi.

TETŐFI

A Jóisten áldja meg, Tompor! Át lett alakítva! [El.]

(III. 1. 1–114)

Bizonyára föltűnt, hogy a mesterek magázódnak. Ehhez maga Shakespeare adta az ötletet: az ő angolságában még volt különbség a tegezés (*thou*) és magázás (*you*) között. Éppen az Erzsébet-korban kezdett a polgári körökbe „lehúzódni” az az udvari(as) finomkodás, hogy mindenkit *you*-val szólítsanak meg. (Mára csak ez maradt meg, s ezzel persze el is veszítette udvarias ízt.) Az eredetiben a mesteremberek következetesen magázzák egymást; az athéniak és a tündérek tegeződnek, mint afféle mesebeli alakok. (Igaz, a szerelmes veszekedés során mindenki át-árcsap *you*-ba, de ezt a mai magyarban nemigen lehet érvényesíteni.) A magázás, mint a normális, felnőtt, nappali, polgári világ eleme jól elválasztja a mestereket a többi szereplőktől (mint Molnár Dögvész Önré! példájában); és a világ e táján is van hagyomány (még ha kiveszőben is) a tisztas mesteremberek közti magázódásnak. Hacsek és Sajó mindvégig magázódtak, és a korai szocdemek is így tettek.

Verstani szempontból mindenütt igyekeztem formahű lenni, két okból is. Egyrészt, mert a szerző által használt versmértékek a magyarban is természetesen, bejáratottak, különösebb kunsztot nem igényelnek; másrészt, mert Shakespeare a szövegformákat nyilvánvalóan dramaturgiai eszközül használja. Segítségükkel úgy dolgozik, mint egy operaszerző, aki bizonyos szereplőket vagy érzelmi állapotokat mindig bizonyos hangszerekkel kísér. Ezt a „hangszerezést” érdemes megtartani, így az eredeti szöveg formai váltásait a fordításban híven követtem (mint teszi, egy alább említendő fontos kivételtől eltekintve, Arany is). Apróságnak tűnhet, de fontosnak tartottam szakítani azzal a hagyománnyal, hogy minden verssort nagybetűvel kezdjek. A sorkezdő szót csak akkor írom nagybetűvel, ha egyben mondatkezdő avagy tulajdonnév: ez nagyban megkönnyíti az olvasó számára a szöveg mondattagolását, értelmezését.

A darab ötféle szövegformából van összeszöve: van rím-telen ötös jambus (blank verse); van párosrímes ötös jambus (heroic couplet); vannak strófa-jellegű keresztrímek; van párosrímes négyes trocheus; és van próza, ez utóbbi csak a mesterek szájában és a közbizáratot néző előkelőségek tréfás beleszólásaiban. Shakespeare-darabhoz képest igen sok a rímes rész, talán csak a *Romeóban* van ennyi; a rímes/rímtelen átváltásoknak többnyire világos hangszerezési funkciójuk van. (Vessük például össze az első szemelvényben Oberon két szövegét: a *Ha meglesz...* és a *Lankás*

helyen... kezdetűeket.) A rímtelen jambus a tárgyilagos, intellektuális, vagy fennkölt patetikus szövegek formája. Théseus és Hippolyta csak ezen szólal meg; így beszél szinte mindig Oberon és Titánia, ideértve a veszekedést is; így beszélnek általában a szerelmesek, kivéve az érzelmes szövegeket (de a nők nagy veszekedése már ismét ebben van!), és így beszél Pukk olyankor, amikor tetteit meséli. A méltóságteljes, nagystílusú dikcióra idézzük Théseus monológját a hibbantág háromféle okáról:

HYPPOLITA

'Tis strange, my Theseus, that these lovers speak of.

THESEUS

More strange than true. I never may believe
These antique fables, nor these fairy toys.
Lovers and madmen have such seething brains,
Such shaping fantasies, that apprehend
More than cool reason ever comprehends.
The lunatic, the lover, and the poet
Are of imagination all compact:
One sees more devils than vast hell can hold;
That is the madman: the lover, all as frantic,
Sees Helen's beauty in a brow of Egypt:
The poet's eye, in a fine frenzy rolling,
Doth glance from heaven to earth, from earth to
heaven;

And as imagination bodies forth
The forms of things unknown, the poet's pen
Turns them to shapes, and gives to airy nothing
A local habitation and a name.
(V. 1-17)

HYPPOLITA

Furákat mesél ez a négy szerelmes.

THESEUS

De igazat aligha; nem hiszek
az ilyen babonás tündérmeséknek.
A szerető s a bolond fortyogó,
teremtő agya olyat is megérez,
mit föl se fog a hűvös értelem.
Az örült, a szerelmes, és a költő
egész lényét a képzelet teszi -
az egyik minden zugban ördögöt lát:
ez a bolond; a szerelmes, hevében,
Helénát lát a cigánylányban is;
a költő szemé, szent tűzben forogva,
a mennyből földre, földről mennybe néz,
s ahogy a képzelete megszűli
az ismeretlent, tollával a költő
alakot ad neki, s a légi semmit
így névvel és laccímmel látja el.

A légi semmi (= airy nothing) egyike azon kevés helyeknek, ahol végül az Aranyéval azonos megoldást választottam – nemigen lehet e szókapcsolatot másképp fordítani.

S

ajátossága a Szentivánéji álomnak a trochaikus (tehát elől hangsúlyos) versmérték bőséges jelenléte. Ez a forma – legalábbis Európa nem-mediterrán részében – sokkal ősből a jambikusnál, és ma is közelebb áll a mindennapokhoz, a rögtönzéshez, a közmondásokhoz. (Táncstanulás gyorsan és jól / Varjasiné táncanár-

tól). Ezen szólalnak meg tündér-szereplők varázsigék mondasakor (lásd alább Oberon: Amit meglát a szemed...), egymás közti „privát” beszédeikben, és ebben van a híres altatódal, a Lullaby is:

1. TUNDÉR

Villás nyelvű pöttyös kígyók,
sörtés sünök, tűnjetek!
Götek, gyíkok, zölden izzók,
úrmőnkhez ne érjete!

KÓRUS

Fülemüle, erre szállj,
mézes hangon muzsikálj.
Édes álom, bűvös báj,
édes álom, bűvös báj.

Ártó varázs, szúrós darázs
asszonyunktól messze járj;
áldja álmát bűvös báj.

1. TUNDÉR

Hosszúlábú ronda pókok,
hálót itt ne gyártsatok!
Csigák, férgek, csupasz pondrók,
ma éjjel ne ártsatok!

KÓRUS

Fülemüle, erre szállj,
mézes hangon muzsikálj.
Édes álom, bűvös báj,
édes álom, bűvös báj.

Ártó varázs, szúrós darázs
asszonyunktól messze járj;
áldja álmát bűvös báj.

Titánia elalszik.

2. TUNDÉR

Gyerünk innen! Legyen csend;
egy marad őrködni fönt.

Tündérek el, egy őr marad.

Jön Oberon, és a levét Titánia szemhéjára facsarja.

OBERON

Amit meglát a szemed,
hidd arról, hogy szeretted,
hozza lázba szívedet.
Lehet hiúz, macska, medve,
lehet vadkan, hátán serte -
ha ráesik pillantásod,
attól fogva őt kívánod.
Láss valami undokságot! [El.]

A mesteremberek, mint mondtuk, prózában beszélnek – kivéve, amikor előadják kis darabjukat, mely természetesen versben van. Ebből is adok két szemelvényt. Komoly rejtvénykészítői munkát igényelt a „rosszul központosított” előbeszéd elkészítése, amikor a mondatoknak az ellenkező értelmet kell nyerniük a rossz helyre tett pontok és vesszők miatt. Ez közkedvelt forma volt a reneszánsz utáni manierizmusban, de az ötlet igen régi, és nyilván a szómágia tövéből fakad: azt mondja, vagy nem azt mondja? (Lásd A királynőt megölni nem kell félnetek... ismert példáját.)

TETÓFI/BEKÖSZÖNTŐ

Ha nem tetszünk, a célunk éppen az.

Hogy megmutassuk színészi tudásunk:
hogyan ügyetlenek vagyunk. Nem igaz
történetünkkel mulattatni vágyunk.
Kis játékunk komoly. Dolgokról szól,

de unalmas. Percet ne várjanak:
véletlenül se mulassanak jól.
Nem. Kívánjuk, hogy bosszankodjanak.

Nem állhatom meg, hogy a híres Fal-monológót ne idézzem: ez a maga bumfordiságában remekmű: körülményesen semmitmondó és fölöslegesen precízkedő. A szereplő még azt is fontosnak tartja, hogy bemutatkozzék, pedig ő se nem hal meg, se nem marcangol szét senkit. Arany szellemesen aknázza ki a Thisbe (nála ejtsd: „tischbe”!) rimelési lehetőségét:

WALL
In this same interlude it doth befall
That I, one Snout by name, present a wall;
And such a wall as I would have you think
That had in it a crannied hole, or chink,
Through which the lovers, Pyramus and Thisbe,
Did whisper often, very secretly.
This loam, this rough-cast, and this stone doth show
That I am that same wall; the truth is so:
And this the cranny is, right an sinister,
Through which the fearful lovers are to whisper.

Saját fordításom:

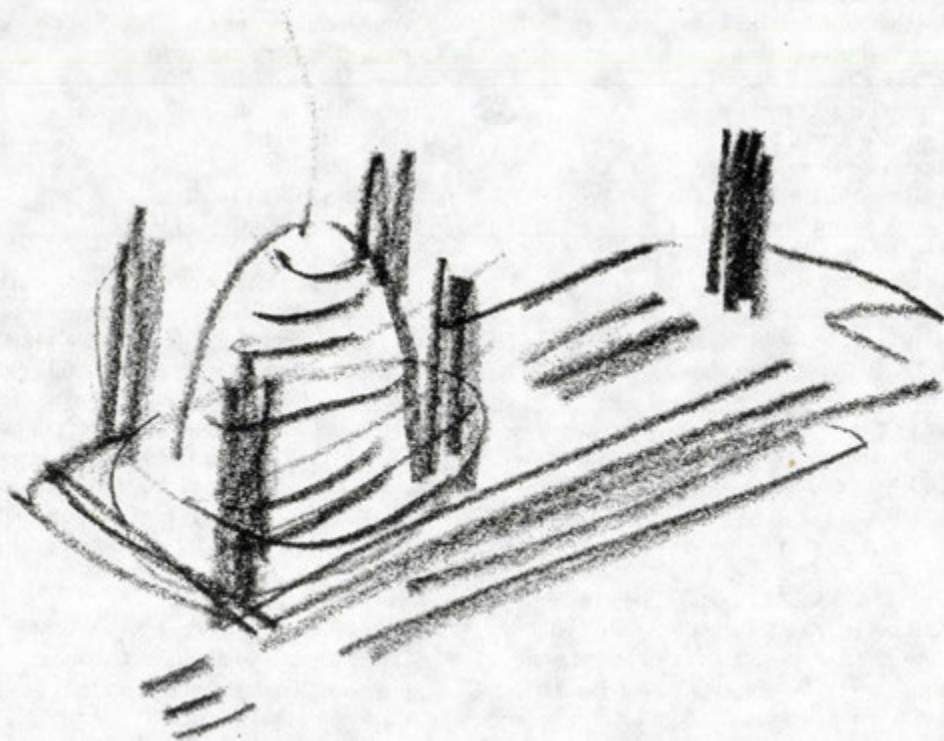
LAVÓR/FAL
E játékban úgy áll a dolog,
hogy én, Lavór Tamás, egy fal vagyok.
Még hozzá olyan az elképzelés,
hogy van rajtam egy hasadék vagy rés,
melyen keresztül Pyramusz és Tiszbe
titokban sűgdolódzott számos izbe'.
E mész, e malter és e kő mutatja,
hogy én vagyok a fal ábrázolatja;
és itt a hasadék is, jobbra-balra,
hol átsűghatnak a túlsó oldalra.

Arany fordítása:

FAL
Ez komédiának úgy kívánja rendi,
Hogy én legyek a fal, bizonyos Orrondi;
Mégpedig e falat úgy képzelni tessék,
Hogy azon egy nyílás, vagy repedés essék,
Melyen is keresztül Pyramus meg Thisbe,
Az két hív szerető susogának ki s be.
E habarcs, e malter, e téglá mutatja,
Hogy én vagyok a fal: nyelvem se tagadja,
S íme, az hasadék jobb és bal kezemen,
Suttoghatnak által szeretőik amelyen.

Figyelemre méltó, hogy Arany a mesterek darabját trochaikus, azaz hangsúlyos mértékben fordítja, még hozzá a Toldiból ismert felező hatosban: *mégpedig e falat / úgy képzelni tessék // hogy azon egy nyílás / vagy repedés essék*. Nyilván azért választotta ezt a jellegzetes magyaros metrumot, mert következetes akart lenni a magyar paraszti ábrázoláshoz: a Vackor és Tsai színtársulat szájába nem adhatott jambusokat. Csakhogy Shakespeare-nél jambusban botladoznak, hiszen sznobságuk, dilettantizmusuk egyik jele, hogy az úri stílust célozzák meg. Arany eljárását nem kívántam követni, mert keresztezi a shakespeare-i hangszerelést: az eredetiben csakis a tündérek használnak hangsúlyos verselést. Arany megoldása a mesteremberek előadását ezzel a tündérek világához társítja: Vackor, Zuboly, Orrondi és a többiek Pukk világába tevődnek, azaz mesealakokká válnak. Pedig szerintem szak szervezeti tagok, és vasárnap délelőtt mackóruhában slaгоzzák az autójukat.

Októberben lesz a bemutató: a puding próbája az evés.



Erich Fromm Adolf Hitler: a nekrofília klinikai esete

MÁSODIK RÉSZ: A DIKTÁTOR

Lehet, hogy az olvasók egy része tiltakozik és azt kérdezi: szükséges bizonyítanunk Hitler nekrofiliját? Destruktivitása nem megkérdőjelezhetetlen tény?

Vitathatatlan, hogy Hitler szélsőségesen destruktív cselekedeteinek realitását nem szükséges bizonyítanunk. De a destruktív cselekedetek nem okvetlenül egy destruktív, nekrofil személyiség megnyilvánulásai. Nekrofil volt-e Napóleon, mert sohasem habozott feláldozni katonái életét személyes becsvágya és hiúsága érdekében? A történelem sok katonai és politikai vezetője, aki nagyszabású pusztításokat rendelt el, mind nekrofil volt? Nem vitás, hogy aki pusztítást parancsol vagy tűr el, elárulja, hogy bizonyos fókig megkeményítette a szívét. A körülményektől és a motivációktól függően azonban még egy nem nekrofil tábornok vagy politikai vezető is parancsot adhat súlyos pusztításra. A könyvemben feltett kérdés nem a viselkedésre, hanem a személyiségre vonatkozik. Hogy pontosabban fogalmazzak: a kérdés nem az, hogy Hitler destruktívan viselkedett-e, hanem az, hogy egy mély, személyiségének részét képező rombolási szenvedély motiválta-e. Ez nem tekinthető magától értetődőnek, ezt be kell bizonyítani. Egy pszichológiai vizsgálódásnak minden erővel törekednie kell az objektivitásra, kiváltképp egy olyan személy esetében, mint Adolf Hitler. Hitlert egész személyiségének részletes elemzése alapján valószínűleg akkor is nekrofil személyiségnek diagnosztizálnák, ha 1933-ban, számos nyílt és nagymérvű rombolás tényleges elkövetése előtt meghalt volna. A rombolásnak az a crescendója, amely Lengyelország lerohanásával kezdődött, s a Németország és a német népszerűség nagy részének megsemmisítésére adott parancsokban kulminált, csak a korábbi diagnózis végső igazolása lenne. És fordítva, még ha nem tudnánk semmit sem múltjáról 1933 előttről, későbbi viselkedésének számos részlete akkor is a súlyos nekrofília diagnózisát igazolná, s nem csupán azt jelezné hogy – behaviorista szóhasználatlaltal – olyan ember volt, aki nagyon nagy pusztítást idézett elő. Behaviorista szempontból a viselkedés és a motiváló erők megkülönböztetése természetesen értelmetlen, lényegessé válik azonban, ha valaki meg akarja érteni az egész személyiséget. Hitler esetében kiváltképp fontos a pszichoanalitikus módszer alkalmazása, mert rendkívüli mértékben és igen sokféleképpen fojtotta el nekrofil szenvedélyének tudatát.

Hitler destruktivitása

A hitleri pusztítás tárgyai városok és emberek voltak. A nagy építő, Bécs, Linz, München és Berlin lelkes tervezője

ugyanaz az ember volt, aki le akarta rombolni Párizst, a föld színével kívánta egyenlővé tenni Leningrádot, és végül le akarta rombolni egész Németországot. Ezek a szándékok kielégítően hitelesek. Albert Speer, a bűneit őszintén megbánó náci beszámol arról, hogy Hitler sikereinek csúcán, miután megtekintette a legyőzött Párizst, megjegyezte neki: „Nem volt Párizs gyönyörű? ... Régen gyakran gondolkodtam azon, hogy nem kellene-e lerombolnunk Párizst. De mire kész leszünk Berlinben, Párizs már csak árnyék lesz. Miért kéne lerombolnunk?” Végül Hitler természetesen elrendelte Párizs lerombolását – parancsát Párizs német parancsnoka nem hajtotta végre.

Épület- és városromboló mániájának legszélsőségesebb megnyilvánulása a Németországnak szóló „felperzselt föld” rendelete volt 1944 szeptemberében, amelyben elrendelte, hogy mielőtt az ellenség német területeket foglalhatna el: „minden, egyszerűen minden, ami az élet fenntartásához lényeges, megsemmisítendő: az élelmiszerfajadag-listák, a házassági és lakcímlisták, a bankszámla-kimutatások. Ezenfelül megsemmisítendő az élelmiszer-tartalékok, leégetendők a farmok, leöleendő a lábasjóság. Még azok a műalkotások sem őrizendők meg, amelyeket a bombázások megkíméltek. Az emlékműveket, a palotákat, a kastélyokat és a templomokat, a színházakat és az operaházakat szintén le kell rombolni.”

Természetesen ez azt is jelentette volna, hogy nem lett volna víz, elektromosság, nem lettek volna egészségügyi berendezések, azaz járvány, betegség, halál várt volna azokra, akik nem tudnak elmenekülni. Speer számára, aki nem nekrofil pusztító, hanem *biofil* építő volt, ez a rendelet feltárta, hogy mekkora szakadék van közte és Hitler között. Életét kockáztatva együttműködést keresett azokkal a tábornokokkal és párteberekkel, akikből hiányzott Hitler pusztításvágya, hogy elszabotálja Hitler rendeleteit. Speer és sok más ember erőfeszítése, valamint több körülmény következtében a felperzselt föld politikája nem valósult meg.

Hitler épület- és városromboló szenvedélye építőszenveldélyével való összefüggése miatt érdemel különös figyelmet. Szinte azt lehetne mondani, hogy a városok újjáépítésére vonatkozó tervei mintegy mentségül szolgáltak a városok előzetes lerombolására. Én azonban azt hiszem, tévedés volna építészeti iránti érdeklődését rombolásvágyának pusztá leplezéseként magyarázni. Az építészeti iránti érdeklődése valószínűleg őszinte volt, és ahogy majd később látni fogjuk, ez volt az egyetlen dolog – eltekintve a hatalomtól, a győzelemtől és a rombolástól –, ami őszintén érdekelte.

Hitler destruktivitását azok a tervek is mutatják, amelyeket a lengyelek jövőjéről kidolgozott a fölöttük aratott győzelem utáni időre. Kulturálisan sterilizálva lettek volna; az oktatás a közlekedési jelek ismeretére, némi német-

Az írás első részét júliusi számunkban közzöltük.

re, földrajzból pedig arra korlátozódott volna, hogy Németország fővárosa Berlin; a számtant tökéletesen fölőlesgesnek ítélte. Egészségügyi ellátásban nem részesültek volna, az életszínvonal alacsony lett volna; a lengyelek mindössze olcsó munkaerőnek és engedelmis rabszolgáknak lettek volna jók.

A meggyilkolandó emberi tárgyak közt az első a *fogyatékos* emberek lettek volna. Hitler már a *Mein Kampf*-ban így ír: „A fogyatékosokat meg kell akadályozni a magukhoz hasonló fogyatékosok elszaporításában... Ha szükséges, a gyógyíthatatlan betegeket könyörtelenül szegregálni kell – bár bár intézkedés ez azoknak a szerencsétleneknek a szempontjából, akiket sújt, de áldás embertársaik és az utókor számára.” Esméi gyakorlatra váltása során nem egyszerűen izolálták, hanem legyilkolták a fogyatékosokat. Destruktivitásának egy másik korai manifestációja az áruló módon lebonyolított Ernst Röhm-gyilkosság (Hitlert látták barátságosan csevegni Röhm-mel néhány nappal annak halála előtt), és más SA-vezetők legyilkolása pusztán e gyilkosságok politikai haszna miatt (a mozgalom „antikapitalista” szárnyának vezetőit likvidálva a nagyiparosokat és a tábornokokat kívánta Hitler megnyugtatni).

Kifejeződnek a gáttalan pusztításról való fantáziálásai azokban a megjegyzéseiben is, amelyek az 1918-ashoz hasonló lázadás esetén hozandó intézkedésekről szólnak. Haladéktalanul legyilkolta volna a szembenálló politikai irányzatok valamint a politikai katolicizmus összes vezetőjét és a koncentrációs táborok foglyait. Kiszámolta, hogy ilymódon több százezer embert gyilkolhatna le.

A fizikai megsemmisítés legfőbb áldozatai a zsidók, a lengyelek és az oroszok lettek volna. Hadd foglalkozunk itt csak a zsidók kiirtásával: a tények túlságosan is jól ismertek ahhoz, hogy szükség lenne részletezésükre. Annyit azonban meg kell jegyeznünk, hogy a zsidók szisztematikus megsemmisítése csak a második világháború kitörésekor kezdődött meg. Nincs meggyőző bizonyíték arra, hogy valamivel azelőtt (a háború kitörését nem sokkal megelőző időkig) Hitlert foglalkoztatta volna a zsidóság kiirtása, bár el is titkolhatta elgondolásait; mindenesetre ezt megelőzően az volt a politikája, hogy előmozdítsa az összes zsidó emigrálását Németországból, sőt a náci kormány tett is erőfeszítéseket ennek az emigrálásnak a megkönnyítésére. De 1939. január 30-án egészen őszintén a következőket mondta Chvalkovskynak, a csehszlovák külügyminiszernek: „Elkezdjük a zsidók megsemmisítését. Nem fogják megúszni azt, amit 1918. november 9-én csináltak. Elérkezett a leszámolás napja.”

Ugyanezen a napon a Reichstagban valamivel kevésbé nyíltan fogalmazott: „Ha a zsidó pénzembereknek sikerül Európán belül és kívül újabb háborúba keverni a nemzeteket, az eredmény nem a világbolsevizmus és ennél fogva a judaizmus győzelme lesz; ez lesz a zsidóság vége Európában.”¹

Chvalkovsky állítása különösen pszichológiai szempontból érdekes. Hitler itt semmiféle racionalizáló magyarázatot nem ad, például hogy a zsidók veszélyeztetik Németországot, hanem feltárja valódi indítékainak egyikét: a bosszúállást azért a „bűnért”, hogy forradalmárok voltak, amit a zsidók egy kis része követett el húsz évvel korábban. Zsidók elleni gyűlöletének szadista jellegét leplezik le bizonyos megjegyzései, amelyek legközelebbi munkatársai előtt

hangzottak el a párt nagygyűlése után: „Ki velük az összes szakmából, és grettóba velük; elkeríteni őket valahová, ahol elpusztulnak, ahogy megérdemlik, miközben a német nép úgy nézi őket, ahogy az emberek a vadállatokat.”

Hitler úgy érezte, hogy a zsidók megmérgezik az árja vért és az árja lelket. Ahhoz, hogy megérthessük, hogyan függ össze ez az érzés az egész nekrofil komplexussal, foglalkoznunk kell Hitlernek egy látszólag egészen más problémájával, a vérbajjal. A *Mein Kampf*-ban azt mondja a vérbajról, hogy „a nemzet életbevágó problémáinak legfontosabbjai közé tartozik”. Ezt írja:

„A nép politikai, etikai és morális fertőzésével párhuzamosan sok éve folyik a nemzettest egészségének egy semmivel sem kevésbé szörnyű mérgezése. A vérbaj különösen a nagyvárosokban terjed egyre jobban, míg a tüdőbaj egyenletesen végzi halálos aratását szinte az egész országban.”

Ez nem volt igaz. Sem a tüdőbaj, sem a vérbaj nem jelentett olyan arányú veszélyt, amekkorának Hitler beállította. De egy nekrofilre jellemző ez a képzelődés: a rettegés a piszoktól és a méregtől, és attól a veszélytől, hogy eléri fertőzötük. Ez annak a nekrofil beállítottságnak a kifejeződése és egyben az ellene való védekezés is, amely a külvilágot mocskosnak és mérgezőnek érzi. Zsidógyűlölete nagy valószínűséggel ebben a komplexusban gyökerezett: a zsidók idegenek, az idegenek ártalmasak (mint a vérbaj): ezért az idegeneket meg kell semmisíteni. Az csupán az eredeti hiedelem kiterjesztése, hogy a zsidók nemcsak a vért, hanem a lelket is mérgezik.

M inél inkább érezte Hitler a győzelem kétségességét, annál jobban kiteljesedett benne a pusztító: minden lépésnél, amely a vereséghez vezetett, tömegeknek kellett meghalniuk. Végül elérkezett a németek elpusztításának az ideje is. Hitler már 1942. január 27-én, több mint egy évvel Sztálingrád előtt ezt mondta: „Ha a német nép nem hajlandó túléléséért (*Selbstbehauptung*) harcolni, nos, akkor el kell tűnnie (*dann soll es verschwinden*)”. Amikor a vereség már elkerülhetetlen volt, elrendelte Németország beígért elpusztításának megkezdését – földjét, gyárait, műalkotásait. Amikor az oroszok már majdnem bevették Hitler bunkerét, elérkezett a rombolás *grand final*jának a pillanata. Vele kellett halnia a kuttyájának és a szeretőjének, Eva Braunnak is, aki parancsa ellenére érkezett az óvóhelyre, hogy meghaljon vele. Hitler, akit mélyen meghatott Eva Braun hűsége, törvényes házassági szerződéssel jutalmazta: egy nő nyilván semmi mással nem bizonyíthatta, hogy szereti, mint annak a készségének a kinyilvánításával, hogy meghal vele együtt. Goebbels szintén hű maradt ahhoz az emberhez, akinek eladta a lelkét; feleségének és hat kisgyermekének megparancsolta, hogy haljanak meg vele együtt. Goebbels felesége soha nem ölte volna meg a gyermekeit – ahogy egyetlen normális anya sem –, különösen nem azok miatt a vérszegény propagandaokok miatt, amelyeket férje előadott neki, de nem volt választása; amikor Speer utoljára meglátogatta az asszonyt, Goebbels lehetetlenné tette, hogy akár egy pillanatra is négy szemközt maradjanak. Az asszony csak annyit tudott mondani, hogy boldog, amiért legidősebb fia (aki egy korábbi házasságból származott) nincs velük.²

Hitler vereségét és halálát a hozzá közel állók és a németek halála kellett hogy kísérje, és a világ pusztulása, ha

rajta múltott volna. A teljes pusztulásnak kellett volna saját pusztulása hátteréül szolgálnia.

Térjünk vissza ahhoz a kérdéshez, hogy meg lehet-e Hitler cselekedeteit valamilyen hagyományos államérdekre hivatkozva magyarázni; különbözött-e emberileg minden más államférfitől vagy tábornoktól, aki háborút indít és parancsokat ad, amelyek következtében emberek millióit ölik meg. Bizonyos szempontból Hitler olyan volt, mint a nagyhatalmak sok „normális” vezetője, és meglehetősen képmutató dolog háborús politikáját egyedülállónak minősíteni, mindazt tudva, amit a feljegyzések szerint más hatalmas nemzetek tettek. Hitler esetében az az aránytalanság sajátos, amely az általa elrendelt rombolás, és a rombolás valóságos indítékai között van. Cselekedetei a sok millió zsidó, orosz és lengyel legyilkolásától az összes német legyilkolására kiadott végső parancsáig nem magyarázhatók stratégiaileg indokolt cselekedetekként, ezek egy mélyesen nekrofil ember szenvedélyének a termékei. Ezt a tényt néha elhomályosítják, hogy túlhangsúlyozzák a zsidók elpusztítását, s ezáltal nem veszik észre, hogy a zsidóság egy volt a sok áldozat közül, amelyeket Hitler el akart pusztítani. Kétségtől elvonulást az azt mondani, hogy Hitler zsidógyűlölő volt, de épp ilyen helytálló azt mondani, hogy németgyűlölő volt. Az emberiséget, az életet magát gyűlölte. Ez még világosabbá válik, ha Hitlert más nekrofil manifesztációk szempontjából is megvizsgáljuk.

Nézzük először nekrofil beállítottságának néhány spon-tán kifejeződését. Speer beszámol arról, hogy hogyan reagált Hitler egy Varsó bombázásáról szóló filmhíradó utolsó jelenetére:

„Füstfelhők sötétítették el az eget; zuhanóbombázók buktak és csapódtak céljuk felé; megfigyelhettük a kioldott bombák röppályáját, a repülőgépek elvonulását és a gigan-tikusan terjedő robbanások füstjét. Növelte a hatást, hogy a filmet lassítva játszották. Hitler el volt ragadtatva. A film befejező montázsán egy repülőgép közelített zuhanó-repülésben a brit szigetek felé. Lángok lobbantak fel, és a sziget millió darabra szakadva szállt a levegőbe. Hitler lel-kesedése határtalan volt. »Ez lesz a sorsuk!« – kiáltott fel elragadtatottan. »Így fogjuk megsemmisíteni őket!«

Hanfstaengl számol be egy beszélgetésről, amely a húszas évek közepén zajlott, s amelyben arról akarta meggyőzni Hitlert, hogy nézze meg Angliát. Mesélt neki az ottani érdekes látnivalókról, és megemlítette VIII. Henri-ket. Hitler így válaszolt: „Hat feleség – hm, hat feleség – nem rossz, és kettőt vérpadra küldött. Valóban el kellene utaznunk Angliába, el kéne menni a Towerbe, hogy meg-nézzük azt a helyet, ahol kivégezték őket. Ez megérné.” Ez a kivégzőhely mindennél jobban érdekelt Angliában.

Jellemző még Hitler reakciója a *Fredericus Rex* című filmre 1923-ban. Nagy Frigyes apja ki akarja végeztetni a fiát és a fia barátját, mert megpróbáltak elmenekülni az or-szágból. Hitler a moziban is, és útban hazafelé is többször megismételte: „Őt (mármost a fiát) szintén ki kell végezni. Ez azt jelenti: mindenkinek a fejével kell lakolnia, aki vét-kezik az állam ellen, még ha a saját fiunk is!” Aztán hoz-zátette, hogy ezt a módszert kell alkalmazni a franciákkal szemben is (akik az idő tájt foglalták el az értékes Ruhr-vi-déket), majd így fejezte be: „Mit számított az, ha a Rajna mentén és a Ruhr-vidéken porrá ég egy tucat városunk, és ha néhány százezer ember elveszíti az életét!”

Jellemzők nekrofil beállítottságára bizonyos gyakran megismételt viccei. Hitler vegetáriánus volt, de vendégei-nek szabályos vacsorát szolgáltak fel. „Ha húseves volt –

számol be róla Speer – , biztosra lehetett venni, hogy »hul-lateának« fogja nevezni; a folyami rákkal kapcsolatban előhozakodott egy elhunyt nagymamáról szóló történettel, akinek a testét a rokonok a patakba dobták rákcsalétkül; az angolnákkal kapcsolatban elmondta, hogy döglött macskákkal hizlalhatók fel és foghatók ki a legjobban.”

Hitler arcán szintén látható az a szimatoló kifejezés, amelyről a nekrofilia tárgyalásakor szó esett; mintha folyton rossz szagot érezne – ez tisztán látszik rengeteg fényképen. Nevetése sohasem volt felsza-badult, egyfajta önelégült mosoly volt, ahogy ez szintén észrevehető a fényképeken. Ez a jellegzetesség különösen szembevető pályafutása csúcán, Franciaország kapituláci-ója után Compiègne-ben, a vasúti kocsiban. Egy korabeli híradóban látható, hogy miután kiszállt a kocsiból, egy kis „táncot” adott elő: a combjait és a hasát csapkodta a kezé-vel, és rondán, önelégülten mosolygott, mintha épp most nyelte volna le Franciaországot.

Egy másik nekrofil tulajdonsága az *unalom* volt. Asztali beszélgetései a legdrasztikusabb manifesztációi az élette-lenség e formájának. Obersalzbergben a délutáni ebéd után társaságával átsétált a teaházba, ahol teát, kávét, sütemé-nyeket és egyéb édességeket szolgáltak fel. Itt, a kávézóasz-talnál Hitler különösen szeretett végeérhetetlen monoló-gokba kezdeni. A társaság többnyire ismerte a témákat, ennél fogva szórakozottan, bár figyelmet tetteve hallgatta. Néha maga Hitler is elaludt valamelyik monológia közben. A társaság akkor suttogva beszélgetni kezdett, azt remélve, hogy időben felébred a vacsora előtt. Azután mind vissza-tértek a házba, és két órával később felszolgálták a vacso-rát. Vacsora után levetítettek két filmet, amit időnként ér-dektelen beszélgetés követett a filmekről.

Egy óra után a társaság egyes tagjai minden erőfeszíté-sük ellenére képtelenek voltak elfojtani ásításukat. De a társas esemény még egy vagy több óra hosszat vonzódnott egyhangú, fárasztó ürességgel, míg végül Eva Braun né-hány szót váltott Hitlerrel, és engedélyt kapott rá, hogy felmenjen a szobájába.³

Hitler körülbelül negyedórával később felállt, hogy el-köszönjön a társaságtól. Gyakran megesett, hogy akik ott maradtak, felszabadult és vidám konyakos-pezsgos partival kárpótolták magukat a szibbasztó órákért.”

Hitler destruktivitása felismerhető főbb manifesztációin keresztül, amelyek egy részét említettem, de a németek milliói vagy az államférfiak és a politikusok sehol a világon nem ismerték fel. Ellenkezőleg: nagy hazafinak tartották, akit a hazaszeretet vezérel; megmentőnek, aki meg fogja szabadítani Németországot a versailles-i szerződéstől és a heveny gazdasági válságtól; nagy építőnek, aki egy új, vi-rágzó Németországot épít fel. Hogy nem vették észre a né-metek és a világ a nagy rombolót az építő álarcá mögött?

Ennek számos oka van. Hitler tökéletes hazug és színesz volt. Deklarálta békevágyát, és minden új sikere után kijele-ntette, hogy ez volt utolsó követelése; mindent szavaival és kiválóan uralt hangjával is meggyőzővé tette. De csak jö-vendő ellenségeit tévesztette meg. Egyik, tábornokainak tar-tott beszédében például kijelentette: „Az embernek van ér-zéke a szépség felfedezésére. Milyen gazdaggá válik a világ annak számára, aki használja ezt az érzékét... A szépségnek hatalma kell legyen az emberek fölött. ... (A háború befeje-zése után) öt vagy tíz évig gondolataimnak és megfrásúknak

kívánom szentelni magamat. A háborúk jönnek és mennek. Csak a kultúra értékei maradnak meg. ..." Meg akarja teremteni a türelem új korszakát, s azzal vádolja a zsidókat, hogy a kereszténységen keresztül meghonosítják a türelmetlenséget.

A destruktivitás elfojtása

Hitler valószínűleg nem csak tudatosan hazudott, amikor így beszélt; egyszerűen magára öltötte a „művész” és az „író” régi szerepét, minthogy sohasem vallotta be, hogy mindkét területen csődöt mondott. Az effajta megnyilatkozásoknak azonban van egy fontosabb funkciójuk is, és ez összefügg Hitler személyiségstruktúrájának lényegével: destruktivitása tudatának elfojtásával. Először *racionalizációkban*: minden pusztítást, amelyet elrendelt, úgy racionalizált, hogy csak a német nemzet túlélése, virágzása és ragyogása miatt szükséges; mindez védekezés a a Németország megsemmisítésére törő ellenségek (zsidók, oroszok, végül Anglia és Amerika) ellen; a túlélés biológiai törvénye nevében cselekszik („Ha hinne kell egy isteni parancsban, ez csak a fajok megőrzésének parancsa lehet”). Vagyis amikor Hitler kiadta parancsait a pusztításra, csak „kötelességének” és nemes szándékainak volt tudatában; ezek destruktív cselekményeket kívántak. Pusztítási vágyának tudatát azonban elnyomta. Így elkerülte, hogy szembesüljön igazi motivációival.

Az elfojtás még hatékonyabb formája a *reakcióképzés*. Ez klinikailag jól bizonyított formája az elfojtott késztetések kezelésének; a személy azzal tagadja a késztetések létezését, hogy ezekkel szögesen ellentétes tulajdonságokat alakít ki. Reakcióképzéseinek egyik formája vegetarianizmusa. Nem mintha minden vegetarianizmusnak ez volna a funkciója, de hogy Hitler esetében erről van szó, azt az a tény jelzi, hogy a húsevést mostoha-unokahúga, Geli Raubal öngyilkossága után hagyta abba, aki a szeretője volt. Egész ekkori viselkedése azt mutatja, hogy intenzív bűntudata volt a lány öngyilkossága miatt. Még akkor is elmarasztalható Geli Raubal öngyilkosságáért, ha be nem bizonyítottként kizárjuk azt a szakirodalomban felmerült gyanút, hogy valószínűleg ő ölte meg egy dührohamában, amelyet az idézett elő, hogy a lány belebolondult egy zsidó művészebe. Rabként őrizte, szélsőségesen féltékeny volt rá, és heves flörtbe kezdett Eva Braunnal. Geli halála után depresszióba esett, és egyfajta gyász kultuszba kezdett (a lány szobájában minden érintetlen maradt, amíg Hitler Münchenben élt, és minden karácsonykor odalátogatott). Hústól való tartózkodása vezeklés volt bűnéért és annak bizonyítása, hogy képtelen ölni. Vadászat iránti ellenszenvének valószínűleg ugyanez volt a funkciója.

E reakcióképzés leghatározottabb manifesztációi a következő tényekben mutatkoznak meg. Hitler a hatalomra jutása előtti években egyetlen, politikai ellenfelekkel vívott harcban sem keveredett bele. Egyetlen egyszer sem ért hozzá egy politikai ellenfeléhez sem. Nem volt jelen gyilkosságnál és kivégzésnél. (Amikor Röhm azt kérte meggyilkolása előtt, hogy jöjjön maga a Führer és löje le, tudta, mit beszél.) Amikor a müncheni puccskísérlet alkalmával (1923. november 9.) néhány bajtársát meggyilkolták, öngyilkossági gondolatokkal küszködött, és bal karjának rángatózásától szenvedett, ami a sztálingrádi vereség után visszatért. Tábornokai képtelenek voltak rábeszélni, hogy tekintse meg a frontot. Nem kevés katonai és más személy volt szilárdan meggyőződve arról, hogy azért hártja el ezeket a látogatásokat, mert nem tudná elviselni a halott és sebesült katonák látványát.⁵

Viselkedésének oka nem a fizikai bátorság hiánya volt (bátorságát sokszorosan bizonyította az első világháborúban), nem is gyengéd érzelmei a német katonák iránt, akik iránt éppoly kevés érzelme volt, mint bárki más iránt.

Véleményem szerint ez a tetemek megtekintésére adott fóbias reakció védekező reakció saját destruktivitásának tudatosítása ellen. Amíg csak parancsokat adott, illetve írt alá, addig csak beszélt és írt. Más szóval „ő” nem ontott vért, amíg elkerülte, hogy hullákat lásson a valóságban, és megvédte magát destruktív szenvedélyének érzelmi tudatosításától. Ez a fóbias védekezőreakció alapvetően ugyanaz a mechanizmus, mint a Speer által említett, némileg kényszeres tisztaságmániája mélyén lévő.⁶ Ennek a Hitlernél enyhe formában meglévő szimptomának éppúgy, mint a nála súlyos formát öltő, teljesen kifejtett mosdási kényszernek általában egy funkciója van: a szimbolikusan az ember kezéhez (vagy egész testéhez) tapadó mocsok és vér lemosása; a vér és a mocsok tudata el van fojtva; csak a „tisztaság” szükséglete tudatos. A tetemek látásának elutasítása ehhez a kényszerességhez hasonlít: mindkettő a destruktivitás tagadására szolgál.

Életének vége felé, amikor érezte, hogy közel a végső vereség, már nem volt képes elfojtani destruktivitását. Drasztikus példája ennek az a reakciója, amelyet az 1944-es, elvetélt tábornoklázadás kivégzett vezetőinek látványára adott. Az az ember, aki nem volt képes hullákat látni, most parancsokat adott a tábornokok megkínzásáról és kivégzéséről, és a rabruhában henteskampókra akasztott hullákról készített film bemutatására. Ez utóbbi jelenetről kitett egy fényképet az íróasztalára.⁷

Korábbi fenyegetőzését, hogy ti. vereség esetén Németországot el kell pusztítani, most kellett valóra váltani. Nem Hitlernek köszönhető, hogy Németország megmenekült.

Hitler személyiségének egyéb vonatkozásai

Nem érthetjük meg Hitlert – ahogy mást sem –, ha csak egyetlen, mégoly alapvető szenvedélyét látjuk. Ahhoz, hogy felfoghassuk, hogyan sikerült ennek a destruktivitástól ösztönzött személynek Európa leghatalmasabb emberévé válnia, akit sok német (és nem kevés nem német) csodált, meg kell próbálnunk megragadni egész személyiségstruktúráját, sajátos képességeit és adottságait, és azt a társadalmi helyzetet, amelyben működött.

A nekrofília mellett Hitler a szadizmus képét is élénk tárja, bár ezt beárnyékolja a tiszta destruktio iránti szenvedélyének intenzitása. Hitler írásaiban is és beszédeiben is kifejezte, hogy uralni akarja a gyenge embereket. A következőképpen magyarázta, hogy miért előnyös este tartani tömeggyűléseket:

„Úgy tűnik, hogy reggel és a nap folyamán lázad fel az emberek akaratereje a legenergikusabban az ellen a kísérellet ellen, hogy rájuk kényszerítsék mások akaratát vagy véleményét. Este azonban könnyebben behódolnak egy erősebb akarat túlerejének. Mert valójában minden ilyen gyűlés két ellentétes erő birkózása. Egy uralkodó apostoli természetű magasabb rendű szónoki tehetsége most eredményesebben nyeri meg az új akaratnak azokat az embereket, akik a legtermészetesebb módon tapasztalják meg ellenállásuk gyengülését, mint azokat, akik még teljesen urai szellemük és akaraterejük energiájának.”

Ugyanakkor alázatos attitűdjé miatt az érezte, hogy egy magasabb rendű erő, a „gondviselés” vagy a biológiai törvény nevében cselekszik. Hitler egyetlen mondatban fejezi

ki szadisztikus és nekrofil vonásait: „(A tömegek) az erősebb győzelmét és a gyengébb megsemmisítését vagy feltétel nélküli behódolását akarják.” A szadista behódolást követelne; csak a nekrofil kíván megsemmisítést. A „vagy” szó kapcsolja össze Hitler személyiségének szadisztikus és nekrofil vonásait; de az előleletről tudjuk, hogy a megsemmisítés vágya erősebb volt benne, mint a pusztá behódoltatásé.

Három másik, egymással szorosan összefüggő személyiségjegye a narcizmus, a visszahúzódoó attitűd és a szeretet, a melegség, és az együttérzés teljes hiánya volt.

Narcizmusa a legkönnyebben felismerhető tulajdonság ebben a képben. Egy szélsőségesen narcisztikus személy összes tipikus szimpptomáját együtt találjuk nála: csak saját maga érdekli, az ő vágyai, az ő gondolatai, az ő kívánságai; végeérhetetlenül beszél elképzeléseiről, múltjáról, terveiről; a világ csak tervei és vágyai tárgyaként érdekes számára; más emberek csak annyiban érdeklik, amennyiben szolgálják vagy felhasználhatók; mindig mindent jobban tud másoknál. Ez a saját eszmékkel és tervekkel kapcsolatos bizonyosság tipikus jellemzője az intenzív narcizmusnak.

Hitler leginkább érzelmi alapon jutott következtetéseikhez, nem a tények vizsgálatának eredményeként. Számára a politikai, gazdasági, társadalmi tényeket ideológia helyettesítette. Ha egyszer elhitt egy ideológiát, mert az vonzóan hatott az érzelmeire, elhitte azokat a tényeket is, amelyeket a szóban forgó ideológia igaznak állított. Ez nem jelenti azt, hogy teljesen figyelmen kívül hagyta a tényeket; bizonyos fókig éles szemű megfigyelő volt, és bizonyos tényeket jobban értékelt sok nála kevésbé narcisztikus embernél. De ez a képesség, amelyről még beszélek majd, nem zárta ki, hogy hiányozzék belőle a realizmus azokban a lényeges dolgokban, amelyeket nagyrészt narcisztikus alapon elfogadott hiedelmeivel, illetve meghozott döntéseivel függttek össze. Egy sokatmondó példa: Goebbels csináltott Hitler néhány beszédéből egy hangfelvételt. Valahányszor Hitler meglátogatta, Goebbels lejárította neki ezeket a felvételeket: Hitler belevetette magát egy hatalmas, agyonpárnázott fotelbe, és transzhoz hasonló állapotban élvezte saját hangját, mint az a görög ifjú, aki tragikus szerelemmel szerette önmagát, és vízbe fúlt, miközben saját képmását csodálta a sima víztükörben. Alfred Jodl tábornok szerint szinte rabja volt annak a misztikus meggyőződésnek, hogy tévedhetetlen, mint a nemzet és a háború vezetője. Speer Hitler „megalomániájáról” beszél, amit épülettervei mutatnak. Saját berlini palotájának a valaha épült legnagyobb lakóépületnek kellett volna lennie, százötvenszer nagyobbaknak, mint a kancellár rezidenciája volt Bismarck idején.

Narcizmusával függ össze, hogy nem érdekelte senki és semmi, azt kivéve, ami hasznos volt számára, továbbá rideg távolságtartás mindenki fel szemben. Egyetlen személyt sem lehet találni egész életörténetében, akit a barátjának lehetne nevezni; bárki másnál közelebb került hozzá Kubizek és Speer, mégsem lehet semmiképp sem „barátoknak” nevezni őket. A Hitlerrel egykorú Kubizek hallgatóként, csodálóként és társként szolgált, de Hitler sohasem volt őszinte vele. Speerrel való kapcsolata más módon volt, Speer valószínűleg saját építészti imázsát képviselte Hitler számára; ő, Hitler lett nagy építész Speer mint médiumon keresztül. Sőt valamennyi őszinte von-

alom is volt benne Speer iránt – ez az egyetlen eset talán, Kubizeket kivéve, amikor ilyesmivel találkozunk – és feltevésem szerint e ritka jelenség egyik oka az lehet, hogy az építészet volt az egyetlen terület, amely Hitlert valóban érdekelte önmagán kívül, az egyetlen terület, ahol eleven volt. Mindazonáltal Speer nem volt a barátja; ahogy Speer a nürnbergi perben szűkszavúan megfogalmazta: „Ha Hitlernek egyáltalán lett volna barátja, az én lettem volna.” A helyzet az, hogy Hitlernek nem volt barátja; mindig titokzatoskodó magányos volt – bécsi postai képeslapfestőként éppúgy, mint a birodalom vezéréként. Speer szóba hozza „emberi kapcsolatok teremtésére való képtelenségét” – Hitler tudatában volt tökéletes magányosságának. Speer beszámolója, Hitler arról beszélt neki, hogy végleges visszavonulása után hamar el fogják felejteti:

„Az emberek elég gyorsan utódja felé fognak fordulni, ha egyszer nyilvánvalóvá válik, hogy a hatalom már annak kezében van. ...Mindenki cserben fogja hagyni. Jókora önsajnálattal eljátszván ezzel az elképzeléssel, így folytatta: »talán valamelyik korábbi társam meg fog néha látogatni. De erre nem számíthatok. Braun kisasszonyon kívül nem viszek senkit sem magammal. Braun kisasszony és a kutyám. Magányos leszek. Mert miért is maradna velem önként bárki bármennyi ideig is? Észre sem vesznek majd többé. Mindenki rohanni fog az utódom után. Talán évente egyszer, a születésnapomon, feltűnnek majd.«.”

Ezekben az érzésekben Hitler nemcsak azt fejezi ki, hogy nem vonzódik hozzá senki, de azt a meggyőződését is, hogy a hozzá való hűségnek egyetlen oka van, a hatalma; a kutyája és az a nő volt csak a barátja, akit se nem szeretett, se nem tisztelt, csak teljesen a hatalmában tartott.

Hitler hideg és könyörtelen volt. Speer és Goebbels is megpróbálták rábeszélteni Hitlert, hogy propagandacélokba látogassa meg a bombázott városokat. De Hitler rendszeresen félresöpört minden ilyen javaslatot. Amikor Münchenben a stettini állomásról a kancelláriára, vagy prinzenrengentenstrassei lakosztályába hajtatott, azt parancsolta sofőrjének, hogy a legrövidebb utat válassza, holott korábban szerette a hosszú kerülő utakat. Minthogy többször vele voltam ezeken az utakon, láttam, milyen érzélemmentesen figyelte azokat az új romos területeket, amelyeken az autónak át kellett haladnia. „Sok kevésbé érzékeny embert megtevesztett; amit melegségnek éreztek, tulajdonképpen izgalom volt, ami mindig felbukkant, amikor Hitler kedvenc témáiról beszélt, vagy bosszúálló és destruktív hangulatban volt. Az egész Hitlerrel szóló irodalomban képtelen voltam olyan esetet találni, amelyben együttérzést mutatott volna valaki iránt; ellenségei iránt természetesen nem, de a harcoló katonák, és végül a német civilek iránt sem. Taktikai döntéseit a háborúban – többnyire ragaszkodását ahhoz, hogy ne vonuljanak vissza (például a sztálingrádi csata esetében) – soha nem befolyásolta a legcsekélyebb mértékben sem a feláldozandó katonák száma; számára a katonák csak „lőfegyverek” voltak.

Speer összefoglalóan a következőket mondja: Hitlerből hiányzott az összes nemesebb emberi erény: idegen volt természetétől a gyengédség, a szeretet, a költészet. A felszínen udvariasnak, kellemesnek, nyugodtnak, korrektnek, szeretetreméltónak, fegyelmezettnak mutatkozott. Ennek a felhámnak nyilván az volt a funkciója, hogy egy összefüggő, bár vékony réteggel elrejtse a valóban domináns tulajdonságokat.

FORDÍTOTTA PAP MÁRIA

JEGYZETEK

1. Hitler korábbi rangidős tisztjének, későbbi szárnysegédének, Fritz Wiedeman (nyugalmozott) tábornoknak a kézírásos feljegyzései. Hitler kijelentései szinte ugyanazon a napon hangzottak el, amelyen Göring elrendelte, hogy a zsidók emigrálását intéző „Központi Birodalmi Hivatal” vezetője Eichmann legyen. Eichmann már korábban kidolgozott egy módszert a zsidók kiűzésére. Lehet, hogy Hitler nem szerette ezt az enyhébb megoldást, de egyetértett vele, „mivel ez idő szerint ez az egyetlen praktikus módszer”.

2. A. Speer személyes közlése.

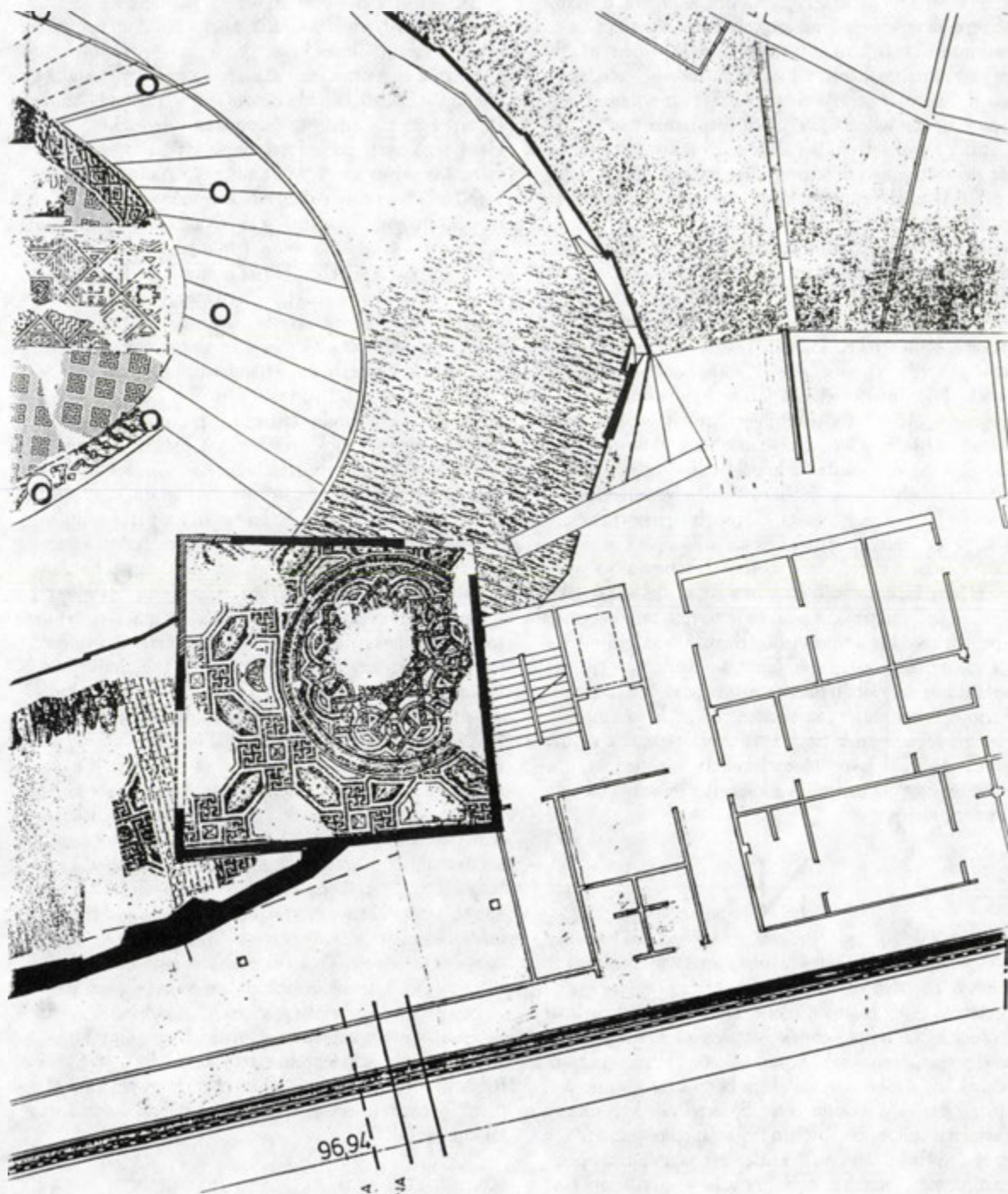
3. Speer elmondja, hogy a berlini étkezések alkalmával ugyanilyen érdektelenek és unalmasak voltak a beszélgetések, és hogy Hitler még csak meg sem próbálta leplezni a gyakori ismétléseket, amelyek olyan kínosan érintették hallgatóit.

4. Az Asztali beszélgetésekben, amelyeket a tábornokokkal folytatott 1941–42-ben főhadiszállásain, Hitler nyilvánvalóan nagyobb erőfeszítéseket tett, és megpróbált műveltségével és tudásával imponálni vendégeinek. Ezek a beszélgetések végtelen monológokból álltak, és minden lehetséges tárgyat érintettek. Ez ugyanaz a Hitler volt, aki előadásokat tartott Mínnenheimben. De most hallgatósága a német hadsereg vezetőiből állt; önbizalma alaposan megnőtt, tudása a további évek olvasmányai következtében kiterjedtebbé (de nem elmélyültebbé) vált. De a változás végső soron csak felszíni.

5. Ezt Speer is megerősítette egy személyes beszélgetésben.

6. A. Speer személyes közlése.

7. A. Speer személyes közlése.



Rákos Péter Nemzet és humor

Jóllehet nem kéretik itt számon semmiféle megokolás, mégis jónak látom előljáróban megmagyarázni az alábbi írás aprópóját, vagyis inkább közvetlen előzményét. A Közép-európai Egyetem Budapesten működő irodalomkutatási központjának szíves felkérésére az idén májusban előadást tartottam a fent nevezett témáról. Az alábbiak – ezúttal a 2000 szíves felkérésére – ehhez az előadáshoz kapcsolódnak, de nem nevezhetők egyszerűen megismételt szövegnek. Így is mondhatnám: nem éppen az, de nem is nem az.

Hadd jelezsem azonban egy füst alatt a *téma aprópóját* is. Így, ahogyan címül választottam, csupáncsak része ez egy sokkalta tágabb problémának és kutatói nekiveselkedésnek: a nemzeti jelleggel, legfőképpen azonban a „nemzeti öncsalással” és előítéletekkel (mint történelemformáló tényezővel) kapcsolatos régi keletű vizsgálódásaimnak, melyeket – mentségemre – olyan korban kezdtem, amikor a téma még nem vált majdhogynem divatcikké, és sajnos égető gyakorlati problémává. E vizsgálódásaim során, éppen az utóbbi időben, lépten-nyomon belébotlottam a sajátos „nemzeti humor” fogalmába. S úgy gondoltam, ez a kérdés „megér egy misét”.

Az elmondandók vázlata szinte primitíven egyszerű lehetne (s lehetett volna), ha hallgatóságom különféle, szakmailag érintetlen, avagy más szakmai irányultságú diáknépségből állott volna, mivelhogy köztudomásúan, egy újszülöttnak minden vicc új. El lehetett volna így esetben röviden mondanom, mi az, amit a nemzetről minimálisan tudni illik, teljesen függetlenül a humor fogalmától. Azután (vagy persze fordított sorrendben) össze lehetett volna foglalni, mi az, amit viszont a humorról érdemes és illik tudni általános műveltségünk tartozékaként, tekintet nélkül a nemzet fogalmára. Végül pedig, egy harmadik részben, némileg már persze körmönfontabban, összehasonlítani e két, egymástól függetlenül is élő problémát.

De ember tervez, Isten végez. Mindezeket más hallgató-ságra kellett alkalmaznom és méreteznem, s élek a gyanúperrel, hogy az alábbiakban is ehhez kell tartanom magamat: előkelő folyóirat vájt fülű olvasójához.

Ünnepélyesen megígérem hát, hogy megtartóztatom magamat, és megkímélem olvasómat mindennemű meghatározásoktól. Nem mondom meg, mi az, hogy „nemzet”, nem tukmálom az olvasóra, mi az, hogy „humor”. Vannak elődeim e vonatkozásban. Egy száz évnél is régebbi műben (*Physics and Politics*, 1887) Walter Bageshot ezt mondja a nemzetről: „Mindannyian tudjuk, mi az, amíg rá nem kérdeznek, de egyhamar nem tudnánk meghatározni.” S egy jóval frissebb keletű tanulmánygyűjtemény (a J. H. Goldstein és Paul McGhee kiadásában megjelent *The Psychology of Humor*, 1972) előszava, a kötetben is szereplő Daniel Berlyne professzorra hivatkozva, így nyilatkozik: „Vala-

mennyien felismerjük a humort, ha találkozunk vele, de nem egykönnyen tudnánk megmagyarázni, hogy mi is voltaképpen.”

Nem kívánok én sem okosabb lenni náluk.

Mindezek előrebocsátatván, szólok elsőbbsen is a humorról, mely emberemlékezet óta filozófiai vizsgálódás tárgya, s megjegyzendő itt még az is, hogy valahányszor e szót használjuk (laikusok vagy szakmabéliek, egyre megy), tudatában vagyunk annak, hogy legalább három különböző jelentés érintkezik benne egymással korántsem vegtisztán elválasztva, sőt el sem választhatóan: a szűkebb értelemben vett *humor*, a *komikum* és a *nevetés*. Az első, a címadó terminus itt és most kulcsszavunk, ildomos hát – mint ígértük, a meghatározás legcsekélyebb szándéka nélkül – jelezniünk, milyen értelemben használjuk.

Ismerjük bár ama régi, az antikvitásból eredő filozófiai felfogást, miszerint a humor roppant komoly dolog, tragikum és komikum elegye, midőn „egyik szemünk mosolyog, a másik könnyezik” [a modern időkben a dán Harald Høffding képviseli ezt az álláspontot immár klasszikus művében, a „Humor mint életérzés” (*Humor als Lebensgefühl*, 1918) címűben], ámde jómagunk nem így fogjuk fel, pontosabban nem ebben a felfogásban dolgozunk vele; s a humor megannyi, irodalmi műfajokban alkalmazott formája ugyan-csak „nem a mi asztalunk”. Humoron az alábbiakban, gyakorlatiasan, a komikum által kiváltott nevetés megértésének, létrehozásának és értelmezésének képességét értjük, az ilyen élmények elraktározását emlékezetünkben, és ezen túlmenően írásban-nyomtatásban rögzített formában is. Ami pedig a két másik, elemibb jelenséget illeti, a *komikum* mint (alkalomszerűen) nevetést kiváltó ingert gyakran esztétikai kategóriának nyilvánítják, ez azonban csak töredéke az igazságnak; másrészt tévúton járunk akkor is, ha a dolgok „inherens” tulajdonságának fogjuk fel. Sokkal közelebb járunk az igazsághoz, ha az érzékelő alany és a külvilág közti relációk egyikét gyanítjuk benne.

A teljesség kedvéért azonban feltétlenül meg kell még e helyt említenünk, mint valamiképpen a humor „családfájához” kötődő jelenséget, a *mosolyt*, mely a maga nemében úgyszólván külön fejezet, mintegy „nyelv a nyelven belül”, és semmi esetre sem fogható fel egyszerűsítve holmi „félbe-maradt” vagy „elfojtott” nevetésnek.

Mindezek után napnál világosabb, hogy minekelőtte a humor fogalmának elemzésébe bocsátkozunk, előbb a nevetés jelenségével kell úgy-ahogy megbirkóznunk. Nem szorul bizonyításra, hogy ezen az elemi fokon fel sem tehetjük – gondoljunk címadó témánkra! – azt a nevetéses kérdést, van-e sajátosan „nem-

zeti" nevetés: a nevetés nem lehet más, mint „antropológiai állandó”, a szakirodalom legfeljebb azon vitázhat – s teszi is –, vajon kizárólagosan emberi kiváltság-e, mint valaha Rabelais emlékezetesen kimondotta, de következik ez Descartes és némely karteziánus tanításából is, miszerint az élők világában az ember teljesen egyedülálló jelenség, az állat nem több egy zseniális Isten alkotta gépezetnél, a pók egy szövőgép, a vakondok egy ásó. A kutya például nem tud nevetni, hirdetik ma is azok a tudósok, akiknek sohasem volt kuttyjuk.

Mint hogy a nevetés igen jól leírható fiziológiai jelenség, igen alkalmas arra, hogy a behaviorizmus módszerével közelítsük meg. Leírható, mint – főleg – a vegetatív idegrendszer vezénylése alatt álló tünetcsoport, mint reflex vagy feltételes reflex, vizsgálható, mint nyilvánulnak meg e tünetek a rekeszizom működésében, a ritmikusan szaggatott lélegzésben, az agyi vérellátás elégtelenségében, esetleg könnyezésben – ezt a szaktudósok játszva bővíthetnék és pontosíthatnák, minden további felsorolási kísérlet csak még jobban közszemlére tenné a fiziológiában való járatlanságunkat. Az igazi titok akkor pattan ki, amikor kiderül, hogy az emberi szervezet a nevetéssel egy egész sor különmű ingerre válaszol, „belsőkre” és „külsőkre” egyaránt. (Szabad pillanatainkban mindig érdemes eltűnődni azon, hol húzódik a demarkációs vonal „belső” és „külső” világunk között: többnyire ráeszmélünk, hogy bennünk. A játék kezdettől fogva a mi térfelünkön folyik.) Hellmuth Plessner sokat idézett „Nevetés és sírás” (*Lachen und Weinen*, 1941) című könyvének vezérszólama és talán legnagyobb érdeme ez a rácsodálkozás. Nevetünk, ha csiklandoznak, nevet a kisbaba, ha a szék támlája mögé állva incselkedő krampuszként hol elrejtőzünk, hol újra felbukkanunk; nevetünk, ha jó viccet hallunk, anélkül hogy bármilyen kimutatható fizikai inger érné idegrendszerünket, nevetünk, sőt hahotázunk magának a nevetésnek a kedvéért, „le rire pour le rire”, egyszerűen azért, mert szükségét érezzük a nevetésnek. Nyilvánvaló, mint valaha Marcel Pagnol, a neves francia drámaíró és esszéista mondotta (egyébiránt nem is elsőül, nem is egyedül), hogy „a nevetés forrása nem a természetben van adva, hanem abban, aki nevet. Nem az a lényeg, *min* nevetünk, hanem *mikor* és *miért*.”

Ezzel a rendkívül nagy terjedelmű skálával szembesülve olyasféle gondolatunk támad, hogy a nevetés többcélú reakció, némileg hasonlatosan a számítógép olyik többfunkciójú billentyűjéhez, mely egy sor különféle, egymástól teljesen független művelet elvégzésére alkalmas. A komikum mint inger illetéknépp csak akkor rendelkezhető a nevetés mint reakció fogalmához, ha felteszünk egy kölcsönhatást a belső szükséglet kivetülése és a külvilágból érkező készítés között. Mintha egyazon pályán egymással szemben két különböző, egymásba átcsapni is képes impulzus mozogna, s adott esetekben, a körülményektől függően, mindig a pálya más-más pontján találkoznának. Minél erősebb a belső inger, annál csekélyebb külső indítékra van szükség ahhoz, hogy együttesen meghaladják a komikus érzéklet küszöbét. Egy óvatossá analógia: éhség → egyszerű eledel, gusztus → ínycsiklandó, fűszeres csemege.

A nevetés fentebb említett többféle heterogén funkcióját persze mindig is törekedtek közös nevezőre hozni. Így jött létre s lett valamennyi közt

a legátfogóbb és legsikeresebb a nevetés „fölnyelmelete”. Klasszikus megfogalmazói a 18. század két jeles angol gondolkodója: Hobbes és Shaftesbury. Hobbes a *Leviathanban*: „A nevetés hirtelen támadt diadalérzet” (*sudden glory*), amely lényegében jómagunk valamely nekünk tetsző megnyilvánulásából ered, összevetve mások valamely gyengeségével, amely saját önbizalmunkat szítja. Shaftesbury, nem sokkal később, úgy találja, hogy a nevetés mélyén csúfondároság rejlik, mely azonban a védtelenek fegyvere, a pillanatnyilag gyengébbek, alulmaradtak, kiszolgáltatottak elégtétele. „Az üldözés szelleme keltette életre a gúny szellemét.” Ismert példa, ez is Pagnolból: egy korrupcióval vádolt képviselő a világ bármely parlamentjében (van-e olyan parlamentje a világnak, ahol ez ne fordulhatna elő?) föláll helyéről és kijelenti: „Uraim, e rágalmakon én csak nevetni tudok.” Magyarán: fölöttük állok, módomban áll tudomást sem venni róluk, válasza sem érdemesítem őket. De éppígy érvényes ez más helyzetekben is: a mindenkori diák lázongása a ráerőszakolt tekintély és fegyelem ellen ugyancsak speciális esete ennek a jelenségnek. Mikszáth egyik regényében az uralkodó családból származó herceget csak Palójtay uram tudja istenigazában megnevetetni azzal, hogy egykori diákcsínyjeit meséli el neki, amelyekben mindig a tanító húzta a rövidebbet. Persze, mert a fenséges úr az elnyomatásnak csak ezzel az egyetlen formájával találkozott: hogy nagyról léte re engedelmeskedni kényszerült oktatóinak. A fölnyelmelet bizonyításához temérdek adalékkal szolgál a szakirodalom és az élet egyaránt. A tájékozódni kívánó mindenképpen találkozik fog két klasszikus művel: Henri Bergson „A nevetés” (*Le rire*, 1900) című könyvével és Freud „A vicc és viszonya a tudattalanhoz” (*Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten*, 1905) című tanulmányával. És méltatlanság volna mellőzni a francia Théodule Ribot „Az érzések pszichológiája” (*La psychologie des sentiments*, 1896) című alapvető munkáját.

A mondottakból világosan következik, hogy a „fölnyel” (*superiority*), mely a nevetés elméletének közös nevezője, rendkívül összetett és szövevényes valami. A fölnyelmelet ezenfelül sok ponton érintkezik más, ugyancsak elterjedt és sok hívet számoló elméletekkel, hogy csak az „inkongruencia”- vagy „konfliktus”-elméletet említsük. Egy gyors közbevetőleges bibliográfiai utalás: a magyarul olvasó ezekre vonatkozóan bővebb tájékoztatást talál Séra László „A nevetés és humor pszichológiája” című könyvében (Budapest, 1980).

Mindazonáltal tudni kell, hogy ama „fölnyel” nemcsak és nem is elsősorban agresszív ösztönünk terméke, s végképpen nem olyasféle érzület, amely éket ver az emberi társadalom egyedei és közösségei közé. A nevetés kínálta fölnyel kétségtelenül felemeli a nevetőt, öndatort, elégteltet szolgáltatót neki. A szó legtagabb értelmében azonban inkább hídnak, mint éknek nevezhetnénk. Fölnyel – de nemcsak mások rovására, másokkal szemben, fölnyel egy helyzettel szemben, magunkkal szemben vagy a közösséggel szemben, amelyhez tartozunk. Freud szavaival – kit egyébiránt a vívmányának kijáró minden tisztelem ellenére se tartok csálhatatlan döntőbírónak – „a nevetés mintegy meghívás társas rohamra vagy társas védelemre” (an invitation to common aggression or common regression). Más szóval: a nevetés csorbíthatatlan élményéhez nem elég egy „céltable”, az „ellenség” kívül feltétlenül szükségeltetik egy „szövetség” is. Nem elég *valakin* nevetnünk: *valaki*-vel együtt kell nevetnünk, akár egy ismeretlen partnerral

szövetkezve. Még ha olykor, villamoson, metrón utazva annyira átélünk valamely különösen mulatságos olvasmányt, hogy önkontollunk egy kevésbé éber pillanatában hangosan felnevetünk, még akkor is érzékeli tudatunk mélyén útítársaink esetleges, többnyire rokonszenvező visszhangját, mi több: egyenesen „bevasaljuk” rajtuk, vagy talán már az motoszkál bennünk, melyik családtagunkkal, barátunkkal vagy ismerősünkkel osztjuk meg ezt az olvasói élményt. Ugyanez áll, talán még fokozottabb mértékben is, a mosolyra. A közmondásos „keep smiling” („mindig mosolyogva!”) tanács vagy utasítás, mely, ha nem csodódom, a biznissz világából származik, meggyőzően bizonyítja, mire képes az ember belső világának ez a külvilággá tárulkozó kifejező eszköze. Lehet persze, mint rokona: a nevetés gúnyos és fölényes is, de mi minden más is: lehet barátságos, bocsánatkérő, cinkos, békéltető – igen, olykor még segélykiáltás is.

Ezek a meggondolások, amennyiben a nevetés elemi jelenségébe is belévtettük a nevetés esetleges egyéni variánsait és árnyalatait, utat nyitnak a csoportokra, közösségekre is kiterjeszthető sajátosságok, tehát végső soron a „nemzeti humor” kérdésfelvetése felé.

Van-e hát korreláció, összefüggés „nemzet” és „humor” között, netán csakugyan „nemzeti humor”? Hogy lehessen, ahhoz alkalmasint posztulálnunk kellene, hogy általában is létezik olyasvalami, amit – etnikai értelemben – nemzeti jellegnek vagy nemzeti alkatnak nevezhetnénk. Szó esett róla már fentebb, hogy voltaképpen vizsgálódásunk ezt a tágabb fogalmat és problémát vette volt célba. Itt és most azonban nem térünk ki erre: frásunk befejező része, vagy ha úgy tetszik, függelékeként azonban meghívjuk olvasónkat egy kedves és ártalmatlan – s mint szentül hiszem: egyben szórakoztató – társasjátékhoz, mintegy ízelítőül vagy megvillantásul a témakör rejtelseinek és buktatóinak – rajta áll, velem tart-e vagy sem, de ezt majd már a maga helyén.

Visszatérve a „nemzeti humor” fogalmához, a terminus talán kissé bizarrul hangzik, de konkrét esetekben bizalmas ismerősünknek bizonyul. Ki ne találkozott volna közülünk a „brit humor”, „ír humor”, „francia humor”, „cseh humor”, „zsidó humor” vagy „örmény humor” fogalmával? (Elgondolkodtató, s talán társadalmunk tagozódásával és történeti fejlődésével magyarázható, hogy a „magyar humor” viszonylag szerveslenebb szókapcsolatnak tűnik, legálabbis nekem, első hallásra. Hallhatni „magyar anekdota-kincsről”, „a magyar paraszt humoráról”, „góbé humorról”, „pesti viccről”, Arisztidről és Taszilórol, de lehet, hogy ez minden bennfentes „honi úzus” velejárója, s csak a kívülálló tud nemzeti szinten általánosítani.) A nemzetek rendszeren büszkébbek sajátosnak vélt humorukra, mint állítólagos nemzeti karakterükre, lévén ez utóbbi adott, sokszor önkritikusan is értelmezett birtokuk, míg a humort hallgatolagos megegyezéssel értékékként tisztelik, s kérkednek, dicsekednek vele, főleg pedig szeretik elvitatni más nemzetektől. Íme, egy W. Temple-től származó állítás 1692-ből (!): „A humor sajátosan angol jelenség.” H. Taine, a nagy múlt századi francia pozitivistá filozófus úgy vélte, hogy a humor „olyasvalami, ami az északi embereket tudja szórakoztatni”. Vagy, mint még újabban H. Eysenck, a nagy tekintélyű angol pszichológus állapítja meg, „nem egykönnyen találunk manapság olyan nemzetet, amely ne

volna szilárdul meggyőződve, hogy a humor (humorérzék) az ő monopóliuma”. Otto Asch német szerző „Képletes beszéd és humor mint a szellemi érettség kifejezői” (*Bildsprache und Humor als Ausdruck geistiger Reife*) című disszertációjában kategorikusan kinyilatkoztatja, hogy a zsidóknak nincs, sohase is volt humoruk. A zsidók, a maguk részéről, meg vannak győződve az ellenkezőjéről. Vagy, továbbmenve, a francia Lavedan „Nevető katonák” (*Le rire de guerre*, 1913 – tessék figyelni a megjelenés évére!) című művében ez olvasható: „A francia katona folyvást és mindenütt nevet, ő már csak ilyen (c'est une de ses manières).” Nem fagyott-e le vajon a mosoly egy évvel későbbben a francia katona arcáról? Egy régebben Magyarországon is jól ismert kínai szerző, aki sokáig élt az Egyesült Államokban, Lin Yu Tang, „A bölcs mosoly” (*The Importance of Living*) című bestsellerében eljátszad az a gondolat, hogy bármely nemzet alaptermészetét (jellegét, alkatát) ki lehetne fejezni egyszerű vegyi képletekkel, mindössze három „elem” felhasználásával, ezek pedig a realitás iránti érzék (teszem azt: R), az ábrándozás képessége (A) és a humorérzék (H). Az angol nemzeti alkat képlete ez esetben (ha emlékeztünk nem csal, mert pillanatnyilag sajnos csak az áll rendelkezésünkre) $R + H = A$, azaz realitásérzék és humorérzék, de az álmodozásra való hajlandóság nélkül, a németé várhatóan $R + A = H$ (vaskos gyakorlatiassággal párosuló romantikus ábrándosság, de igazi humorérzék híján), a humort Lin Yu Tang természetesen a japántól is megtagadja, míg a kínai alkat képlete – hogy is ne! – a diadalmas maximum: $R + A + H$!

Félreértés ne essék, mindennek már semmi köze a nevetés fölényelméletéhez, az ilyen komolyan gondolt, félkomoly és játékos vélekedések a nemzeti fölény vagy felsőbbrendűség érzületéből táplálkoznak, s ha elfogadjuk, hogy a nevetés a védtelenek fegyvere, még csak nem is feltétlenül hízelgők a túltengő humorú nemzetekre. De a nemzeti öncsalás, önámítás és előítélet ritkán alapul racionális megfontoláson. Más nemzetek humorának lefitymálása aligha több nemzeti pöffeszkedésnél. Az a jól ismert tény, hogy az egy-egy nemzet körében divó vicc- és anekdota-kincs jelentékeny része más (gyakorta szomszédos) nemzetek rovására élcelődik, ebből magyarázható, s e tekintetben elismeréssel nyugtázhatjuk Schopenhauer bonmot-ját, miszerint minden nemzet kicsúfolja a többi, s valamennyinek igaza van.

E lhamarkodott következtetéseket elkerülendő, nem árt különbséget tennünk két dolog között, noha természetüknél fogva voltaképpen nem választhatók külön: a nemzet mint a nevetés *alánya* a nemzettől mint a nevetés *tárgyától*. Elképzelhető, sőt valószínű, hogy a skót vicceket a maliciózus szomszédnépek gyártották, de hozzáképzeltető az is, hogy maguk a skótok is megszerették és terjesztették; ám a legvalószínűbb, hogy igaz ez is, az is. Mellesleg, ha e viccekben a „nemzeti jelleg”-re való utalásokat keresnénk, lehet, hogy nem is a közmondásos skót fukarság (stingyness) volna a legjellegzetesebb vonás – sok zsidó, francia vagy cseh vicc is hangsúlyozza ezt a tulajdonságot az illető nemzetek viszonylatában. A feltételezett skót alkatra jellemzőbb tulajdonság az állítólagos nyersség, szinte érzelmi eltompultság volna inkább. Stephen Leacock, a kiváló teoretikus és gyakorló humorista „A humor elmélete és technikája” (*Humour, It's*

Theory and Technique, 1935) című kiváló művében ezt a példát hozza (saját szabad előadásunkban): halálán van a skót felesége, s közel érezvén a véget, magához inti férjét: „Davie, tudom, hogy ki nem állhatod a mamát, de ugye a temetésemmre azért egy kocsin jöttök majd ki?” A férj, mélyszélesen megindulva, így válaszol: „Megteszem, Maggie, a kedvedért, de az egész napom el lesz rontva.” Vagy egy másik példa: az úgynevezett „ír bull” (a bull itt nem bikát jelent, hanem az élc egy jellegzetes műfaját) eredeti ki-csengése nem feltétlenül hízelgő az írekre nézve: csacska és bumfordi színben tünteti fel őket. A valóságban azonban nem találunk bennük sajátosan ír jelleget, s amennyiben valóban és szavatoltan ír eredetűek, ragyogó példái a logikai paradoxonoknak, amelyeket csőstül találhatunk az ókori görög filozófiában vagy a modern korokban Bertrand Russellnél és másoknál. Lássunk néhány példát: „Mindenkinek szeretnie illik szülőhazáját, akár ott született, akár sem.” Vagy egy még frappánsabb: „Ha kiharcoljuk az önkormányzatot, akkor minden ír szabadon teheti, ami neki jólesik, s ha netán vonakodna, majd megtaláljuk a módját, hogy rákényszerítsük.” Nem szabadulhatunk attól a benyomástól, hogy a „nemzeti” humor (a nemzet humora vagy a nemzetről szóló humor) remek példája a nemzetközi együttműködésnek, példamutató elegye az iróniának és öniróniának: tükör, melyet mások tartanak eléünk s ugyanakkor mi tartjuk mások elé, s egyszersmind önmagunk elé is. Az olyan viccek, amelyek a fölényelmélet agresszív aspektusát látszanak igazolni, elválaszthatatlanul egybemosódnak azokkal, amelyekben a nemzet saját magát keserű öniróniával a történelem örök vesztesének, balekjának szerepében stilizálja. Gyakran tulajdonítják ezt a vonást a zsidó humornak, a „választott nép” humorának. A vallás

szempontjából káromlásnak hangozhatnak a – talán a vész-korszakból, nyilvánvalóan valamelyik vész-korszakból – fennmaradt fohász: „Uram, Teremtőm, nem választhatnál már ki magadnak egyszer egy másik népet?” Egy másik példa ebben a vonatkozásban az önálló zsidó államért folytatott küzdelem korában keletkezett önironizáló viccek a zsidó katonai erényekről. A történelem ezt az etnikai vagy faji sztereotípiát is megcáfolja. Az általam ismert anyagból annyi mindenesetre kitűnik, hogy a „nemzeti” humor, ha van, semmi esetre sem agresszív vagy nacionalista: gögje, önteltsége beéri azzal a hittel, hogy valóban sajátosan nemzeti tulajdon, és ennél fogva jobb és több a másokénál.

Mondandómnak ezt a részét egy régi kísérlet vagy teszt ismertetésével zárom, melyet a már említett H. J. Eysenck, utóbb a lélektan, nevezetesen éppen a humor lélektanának egyik legtekintélyesebb szakértője végzett 1944-ben. Ezt a példát számtalan egyéb lehetséges közül ragadom ki, s korántsem azért, mintha jobb volna a többinél; inkább, mert pozitív és negatív tanulságai meglehetősen jellemzőek. Egyébként szövegszerűen vagy bibliográfiai adatként nagy választék áll rendelkezésre; a már említett Goldstein–McGhee-féle tanulmánygyűjtemény 1972-ig bőséges annotált bibliográfiáját tartalmazza a humor szakirodalmának; igaz, hogy azóta is eltelt két évtized, de ebben a diszciplínában az idő nem száll olyan gyorsan, mint a fizikában vagy az orvostudományban.

Eysenck 10 (tehát igen csekély számú) kísérleti alánnyal dolgozott, nyolc angolral és két kanadával. Kísérletének lényege a következő: szétszított a megkérdozettek között bizonyos számú, angol, amerikai és német humorisztikus folyóiratokból kiollózott tréfás rajzot vagy karikatúrát – szöveg nélkül, illetve angol angolra fordított

Ö V A L A T T

Egy kis nemzet-karakterológia

RÁKOS PÉTER

Valamelyik múlt századi közép-európai író egyik novellájának tárgya egy fényes lovagjáték, melyet Mária Terézia rendezett Bécsben a trónusa védelmében aratott győzelmek örömeire. A császárnő az elbeszélés szerint maga óhajtott kiválasztani táncosát, mégpedig az előre meghirdetett feltétel szerint azt a lovagot, aki a „legdrágább öltözetben” járul öfelsége színe elé.

Négy nemesúr részesült abban a tisztességben, hogy a császárnő kegyéért versenghettek: egy német, egy lengyel, egy magyar és egy cseh lovag, mind mesésen gazdag mágánások.

A sorrend itt és most mellékes, de annyit elárulunk, hogy készakarva megkevertük, tehát nem egyezik a szerzőével.

A bemutatkozás valóságos sorrendjét nyílászárúval döntötték el. A lovagok lovastul, fehér paláttal letakarva, két apród által vezetve léptettek a baldachinos emelvényig, ahol az uralkodónő állt az udvari főméltóságoktól körülvéve.

Az első lovag pompás nemzeti öltözetben mutatkozott be: csupa gyémánt, rubin és zafír. Selyemdolmánya is nagy figyelmet keltett: nem a selyemhernyó gubójából készült, hanem valamely, a tenger fenekén élő nemes kagyló

fonalából; valahány gomb rajta, mind egy-egy parányi ismétlődő, mikor ezek egyszerre megszólaltak, tündéri harangjáték lett belőle.

Az udvari méltóságok igencsak elismerően bólogattak: mindez valóban hallatlan értékű kincs, aligha fog túltenni rajta bárki is.

Ezután a második lovag került sorra. Ennek az öltözéke már kevésbé látszott fényűzőnek. A bársony, a selyem kemény volt, a nyakláncba foglalt gyémántok sem nagyon szikráztak.

Meg is mondotta a lovag egész őszintén:

– Rajtam nincsenek semmiféle ősi ékszerek. Nyíltan bevallom, hogy a gyémántjaim is hamisak. Mindaz, ami rajtam látható, saját hazámban készült, olyan gyárakban, amelyeket én magam alapítottam. A ruhám selyme saját termelése, csipkéimet saját munkásszanyaim verték, a kardkötőmön látható hímzések saját népem iparát hirdetik, a hamis gyémántok is tulajdon üvegyáram termékei, nincs rajtam egyetlen gomb sem, amelyet külföldről hozattam volna.

Halk mormogás jelezte, hogy a tetszés pálmája e felé a lovag felé hajlik.

Amikor a harmadik lovag ledobta magáról a fehér köpenyt, a pályabírák első meglepetésükben nem tudták, ámuljanak-e vagy nevéssenek. Ez a lovag valami furcsa hacukát viselt. Nem volt azon semmi ékszer, semmi dísz, hanem elől-hátul csodaszép női idomok, fejek, kezek és lábak.

– Én egy Rubens-képet szabattam fel dolmányomnak erre az ünnepségre.

szöveggel. A kísérleti személy feladata az volt, hogy „kitálálja”, melyik rajz milyen eredetű. Önmagának Eysenck így tette fel a kérdést: vajon valóban tükrözik-e ezek a rajzok az illető ország/nemzet sajátos humorát, megfigyelhető-e eredetük „a véletlennél nagyobb eséllyel” (better than chance)?

A kísérletnek sok fogyatékossága volt, többségüknek maga Eysenck is tudatában volt, és mindjárt kezdetben kifogta a szelet a kritikai vitorlákból azzal, hogy maga figyelmeztetett rájuk. A háború meggátolta, hogy kellően szimptomatikus anyagot válogathasson ki a német vicclapokból, a legjobbak nem is álltak rendelkezésére; zavaróan hathatott bizonyos ellenszenv is, amely a háborús időkben a németek irányában megnyilvánult; továbbá módszertani problémát jelentettek a fordítással kapcsolatos nehézségek is. Jómagam ehhez még hozzáfűznék egy további fenntartást, melyet Eysenck aligha osztott volna: a kvantitatív módszerbe helyezett majdhogynem kritikátlan bizalmát, a „nem precíz adatok precíz statisztikájának” túlbecsülését, ami azokra az időkre különösen jellemző volt. Némely eredményei azonban így is jeleznek valamit. Így a kísérleti személyek reakciói: „Ez tetszik nekem, szellemes: bizonyára amerikai.” Vagy: „Ez itt nagyon gyenge, ez csak német lehet.” A megkérdezettek részletesebb kommentárjai tartalmi, tehát voltaképpen külső jegyek alapján próbálták megfejteni a rajz eredetét. Amerikainak vélték, ha a képen erős gépkocsik, gengszterek, elegánsan öltözött vagy ellenkezőleg, félmeztelen nők, cowboyok szerepeltek; angol eredetre vallott a lakáj, ezre-

des, hajó, esernyő; német: kövér, ízléstelenül öltözött asszonyok, állatok, professzorok, egyenruha, étel. Mindez természetesen nem egészen alaptalan, de vajon tanúskodik-e bármiféle nemzeti sajátosságról? Térjünk vissza egy pillanatra Leacockhoz, aki – korábban, más összefüggésben – így tette fel a kérdést: „Miért van az, hogy az amerikaiak nemigen olvassák a Punch-ot? Talán bizony azért, mert nem értenék meg a humorát? Értenék bizony. Épp csak hogy nem ismerik azt, amiről szól. Végeztessétek el velük az angol elemi iskolát, telepítsétek le tíz évre Angliában, és élvezni fogják. Olyik vicc és sok rajz általános értelmű, de a zömük nem az.” Maga Eysenck így foglalja össze vizsgálódása eredményét: „Nem az a benyomásunk, hogy ezek jól meghatározható különbségek.” „A humorérzék dolgában nem federtünk fel semminemű vitathatatlanul nemzeti sajátosságokat.” Ami különbséget mégis észlelt, nem tudta etnikai alapon megmagyarázni, viszont – mintegy pótlásul és természetesen hipotetikusán – megkísérelte egy ötletes freudista tipológiára alapozni a magyarázatot; ez is kordivat volt azokban az időkben. Megszemélyesítve a felhasználó folyóiratokat úgy találta, hogy „Mr. Punch” egy erősen gátlásos, tiszteletre méltó angol gentleman, aki a freudi szuperegónak, a „felettes én”-nek felel meg, „Lord Razzle” gátlástalan egyéniség, akinek a gondolatai nem terjednek túl a „bor, dal és nő” képzetvilágán, ő ennél fogva a freudi „es”, az a bizonyos „ősválami”, az „ösztön-én”, végül a *New Yorker* egy derék urbánus amerikai, aki nem idegenkedik az érzéki örömeiktől, és nem nyugtalanítja mértéken felül szociális kérdések sem: ő a freudi ego, az „én”. Ne vesztessük azonban az időt és a helyet ezzel az egyébiránt leleményes konstrukcióval. Elég az hozzá, hogy Eysenck – ismétlem, több szempontból bírálható – kísérle-

A csodálkozás morájába most már elszörnyedés is vegyült.

Dolmány egy eredeti Rubens-olajfestményből!

Egy felbecsülhetetlen kincsből, amely bármely fejedelmi múzeumnak büszkesége volna! Amit nem lehet pótolni, az ártat sem lehet megszabni, mert akármilyen magas összeget kínál is valaki, a másik még rálicitál. Egy Rubens mint dolmány!

Végül előállt a negyedik úr.

Hát ez nagy csalódás volt.

Ennek a lovagnak éppenséggel nem volt díszes a jelmeze. Valami kopott selyemből volt, még az sem egyforma színű: a jobb oldalán fehér-kék, balról fehér-fekete. S nemcsak az, hogy kopott, de azonfelül még rongyos is. A foszlányok és lyukak alól elővillogott az alsó köntös bíbor színe.

– Ez az én öltönyöm két zászlóból készült: az egyiket Mühlendorfnál vettem el a bajoroktól, a másikat Königszaalnál a poroszoktól. Ami rongy és lyuk van rajta, az mind dicsőséges csatáknak az emléke.

Mit gondolnak, melyiket választotta a császárnő táncosának?

Most pedig, miután megismerkedett a történettel, szíveskedjék válaszolni az alábbi kérdésekre:

a) Melyik nemzethez sorolná az elbeszélésben szereplő négy nemzetről alkotott véleménye vagy tapasztalatai alapján az egyes lovagokat (1–4-ig a történet sorrendjében)?

1.

2.

3.

4.

b) Van-e elképzelése arról, milyen nemzetiségű lehet a novella itt meg nem nevezett közép-európai szerzője?

c) Az alábbi sorrendből, amennyiben véletlenül nem egyezik meg pontosan az önével, melyik helyezéssel értene egyet a legkevésbé?

1. német

2. lengyel

3. magyar

4. cseh

Jelölje x-szel!

d) A négy lovagra kiosztott „szerepek” között van-e olyan, amelyiket valamilyen értelemben hízelgőnek vagy ellenkezőleg, lekicsinylőnek, nevetségesnek találja? H = hízelgő, L = lekicsinylő, N = nincs róla véleményem:

1.

2.

3.

4.

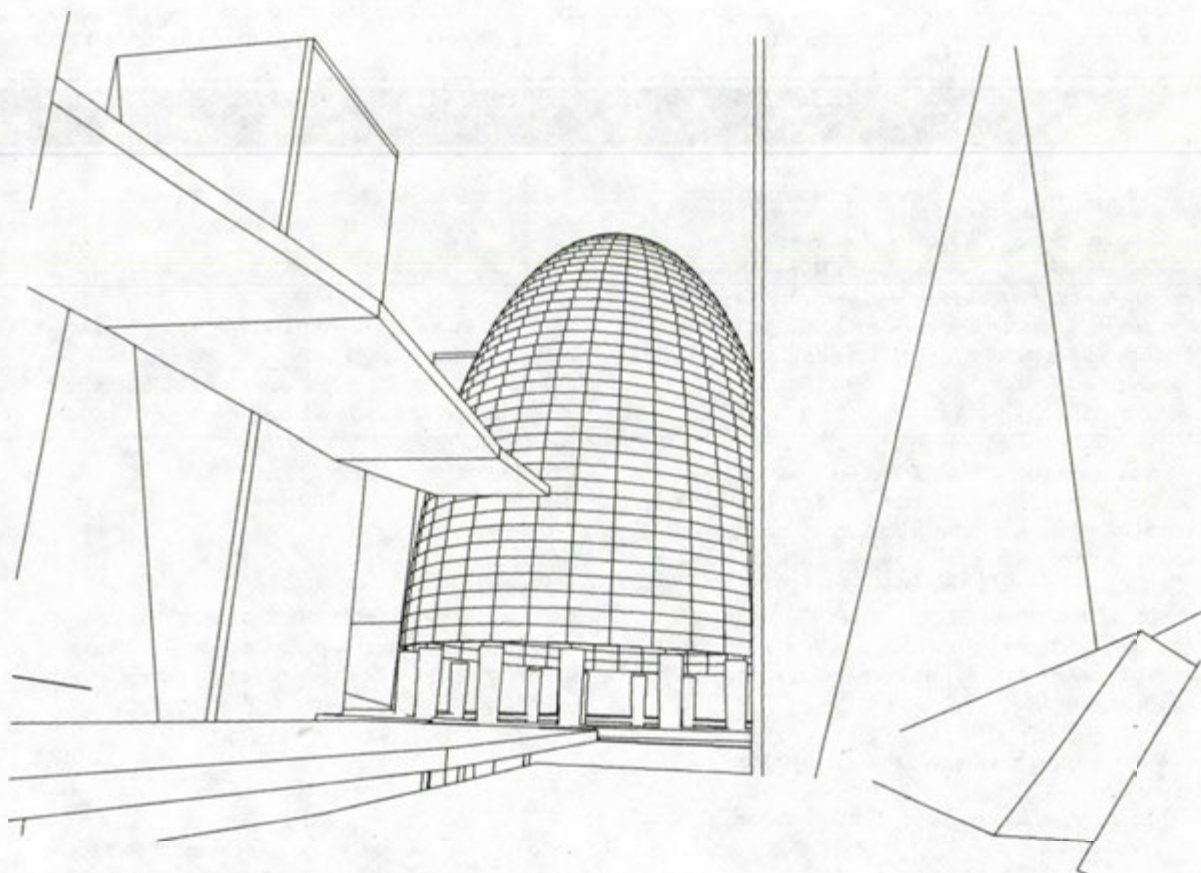
e) S végezetül válaszoljon a szerzőnek az elbeszélés végén feltett kérdésére: melyik lovagot választhatta Mária Terézia táncosának?

téből magam sem tartom bizonyítottnak a humor területén fennálló nemzeti sajátosságok létezését, elvetésüket azonban természetesen nem erre az egyetlen, illusztrációnak szánt kísérletre alapozom.

A nemzeti karakterológia elvetése általában és a humor kérdésében korántsem jelenti ugyanis egyszersmind a létező sztereotípiák tagadását. Hiszen többnyire még a tagadásukhoz felhozott érveinkkel is magunk szolgáltunk bizonyítékokat létezésükre. Idézzük még egyszer Leacockot, akinek verőfényes optimizmusa a második világháborúnak már-már küszöbén majdnem olyan tragikus tévedés volt, mint Lavedan eszménye a francia katonáról. „A nemzeti sajátosság eszméjének leáldozott. Már csak a múlt öröksége az az elképzelés, hogy egy francia egészen másképp él, mint egy angol, s mindketten egyazon mértékben különböznek az olaszoktól, az araboktól vagy a pigmeusoktól. Ma a francia a labdarúgásnak hódol, a pigmeusok zongorázni tanulnak, az afrikaiak tanulni járnak Európába, az európaiak felejtetni Afrikába.” Leacock – micsoda ominózus esztendő! – 1944-ben, Eysenck kísérletének évében halt meg, nem

érte meg a megrázó felismerést, hogy zongorázó pigmeusok ide, futballozó franciák oda, a világ nem szabadult meg az etnikai és faji partikularizmus átkától: és ha elélt volna 1989-ig, inkább az európaiak döbrentették volna meg, mint a pigmeusok.

Ha tehát azzal zárom ezt az írást, hogy sem a nemzeti jelleg, sem a nemzeti humor valós voltában nem hiszek, ezzel nemhogy lebecsülném a sztereotípiák létezését, ellenkezőleg: létfontosságú feladatnak tekintem kutatásukat és elemzésüket. A nemzeti sztereotípiák tudati, s így egy bizonyos értelemben másodlagos tény, de ettől nem kevésbé tény, s ha tévhiteken, öncsaláson, tudatlanságon alapul, attól még nem kevésbé hatékony és ártalmas. A sztereotípiák működnek és formálják – természetesen nem egyedül vagy legfőbb tényezőként, de olykor tragikus következményekkel – napjaink történetét. Nem elég tudnunk, hogy hamisak. Fel kell tennünk a kérdést: miért léteznek és miből táplálkoznak? Az öncsalások és előítéletek mint tudati tények mögött kötelességünk vizsgálni az elsődleges valóságot.



NEM VÉLETLEN, HOGY NAPJAINKBAN A SIKER SZINONÍMÁJA
A PÉNZ. AZ SEM, HOGY AZ ÜZENŐ EMBEREK
EGYIKKEL SEM KÉPESEK BÁNNI.

VANNAK JELEK, MELYEKET VISZONT EGYEDÜL ŐK FOGNAK,
ÉS KRISTÁLYTESTÜKKEL HANGGÁ, TÁNCÁ,
KÉPPÉ MORZÉZZÁK AZOKAT.

NEKÜNK CSAK ANNYI DOLGUNK MARAD, HOGY
FIGYELMÜNKEL, EVILÁGI KÉSZSÉGEINKKEL HALLHATÓVÁ,
LÁTHATÓVÁ TEGYÜK MŰVÉSZETÜKET.

MIKÖZBEN ÁLTALUK GAZDAGODUNK.

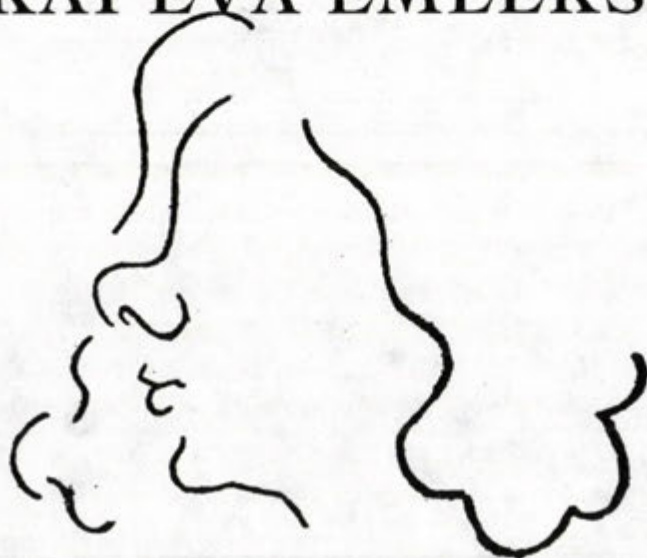
(VINCZE)

BSCH ALAPÍTVÁNY

(361) 215-3494

ÁPRILIS, MÁJUS, JÚNIUS, AUGUSZTUS, SZEPTEMBER
HÓNAPOKBAN PÉNTEK DÉLUTÁN
15 ÉS 18 ÓRA KÖZÖTT LÁTOGATHATÓ A

RUTTKAI ÉVA EMLÉKSZOBA



BUDAPEST II. KESELYŰ UTCA 6/A

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BUDAPESTI KÖNYVSZEMLE

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BENE SÁNDOR – A KÖPÖNYEGFORGATÁS DÍCSÉRETE

DUPCSIK CSABA – SZELÉNYI IVÁN RÓL

GYÖRGY PÉTER – KESERŰ KATALIN ÉS A POP ART

PLÉH CSABA – PIAGET SOKADIK ÚJRAFELFEDEZÉSE

TALLÁR FERENC – JÜRGEN HABERMAS RÓL

BABARCZY ESZTER – PETHŐ BERTALAN ÉS A POSZTMODERN

CSÁKY MARIANNE – BUKSZ-BESZÉLGETÉS BOGLÁR LAJOSSAL

ZIRKULI PÉTER – A FRANCIA-NÉMET KAPCSOLATOKRÓL

LEVELEZÉS, VITA, RÖVID BÍRÁLATOK

MI A PÁLYA?

M E G J E L E N I K

1994. NYÁR

N E G Y E D É V E N T E

TANDORI DEZSŐ / MADÁRZSOKÉ

MARGÓCSY ISTVÁN

(Hová lett a versmondás?) Régen volt már, s senki nem is emlékszik (nem is emlékezhetik!) rá, hogyan is nézhetett ki, mikor még a költészet természeténél fogva hangzó művészet volt. Hajdan, sokáig, hiába írták persze már le az irodalmat, a verset mondták, énekelték, szavalták: az írást hanggá tették. Hanggá tette a költő (nem csak belső hallásával), hanggá tette az olvasó – hangként fogadta be a közönség. Aztán később, mára, a huszadik században a költészet hangos létmódja elsorvadt, a versek elcsendesedtek¹ – a természetes versmondás² helyét elfoglalta a nagyon hamar iparrá váló előadó művészet(?); ahelyett, hogy költők, olvasók egyszerre és együtt mondanánk kedvelt verseinket, legjobb esetben is azt hallgatjuk (hallhatjuk) csak meg, ahogy szegény, jobb sorsra méltó színészek muzájfeladatként birkóznak és kínlódnak a nem színeszi feladattal, s mondják, mondják a nem rájuk szabott verssorokat, állandóan bajba jutván a költők által álnokul, csapdaszerűen kiravaszkodott versformákkal. Ha nagynéha egy-egy színész azért mégis megpróbál komolyan ráhangolódni egy költő költészetére, akkor pedig, paradox módon, ismét nem egyszerűen verset fog mondani, hanem színészként fog belehelyezkedni a költő (elképzelt) szerepébe,³ s egyes versek szavalása helyett műsort fog készíteni a költő életművéből – színházi eseményt fog elővarázsolni a versek sorozatából vagy a versek mögül (így járt el híres Ady-műsorával Latinovits Zoltán; így jár el ma Jordán Tamás vagy Bálint András).⁴ Mi, olvasók, mást nem tehetvén, legfeljebb hangtalanul, magunkban halljuk a verseket,⁵ a versmondás pedig, a maga nemesen archaikus egyszerűségében, megmarad a költők feladatául (persze olyan feladatként, melyet, mai elidegenedtségében, nem a költő testére szabtak).

(A költő saját versét mondja) Mert hát mit is csináljon ma a szegény költő, ha – elveszván az a közönséges közeg, melyben egykor csak úgy elszavalhatta versét, s rászakadt az előadó, az interpretátor furcsa, nehezen értelmezhető feladatköre? Játshat színészt, s ezáltal alakíthatja akár saját szerepét is (így tett, néha zseniálisan, néha modorosán Pilinszky János), eljátszhat hangarchívumok élményei alapján a régies szavalás avult vagy talán csak távoli gesztusaival (így tett különös, már születésekor muzeálisnak mondható versfelvételein Szabó Lőrinc), mondhatja verseit prózaként, saját, fontosnak tartott tartalmainak elsőbbségét emelvén ki (így tett, rendkívül meglepő módon, versfelvételeinek nagy többségén, Weöres Sándor), kihívó játék gyanánt kiemelheti verseinek kirívó formai trükkjeit, s zsonglörözhet a szinte elsődleges élményként és/vagy járulékos ékítményként feltüntetett akusztikus elemekkel (így tesz pompás versnéklése során Szilágyi Ákos) – stb. stb.⁶ Elveszván a közös vershangzási kul-

.....
**Madárzsoké. Tandori
 Dezső verseit mondja.
 Hungaroton Classic, 1994.
 MK 14238**

1. Épp ellenkezőleg. Vannak, akik könnyűzenebe burkolózva esznek, isznak, ölelnek. Aludni nem alszanak, de olvasnak, sőt fogalmaznak. S az ő számukra éjjel-nappal angol nyelvű dalokat sugároznak különleges rádió- és televízióállomások. Hogy az nem értékes költészet? Nos, lehet, hogy neked vagy nekem nem az, de bizonyára akad, aki szereti. Közköltészet. Akár jó, akár rossz – elkerülhetetlen. Aztán itt van az esztéták által többre taksált fél-közköltészet, a sanszon. Vagy – hagyjuk el a közköltészet területét – Karlheinz Stockhausen két lemezoldalmi verse, a Stimmung. Vagy a régműltből Bartók Béláé, a Cantata profana. Azt hiszem, az emberek ma rengeteg megzenésített verset fogyasztanak. A század végén aztán a hanghoz a színes mozgókép is hozzátársul, s a szöveg-hang-kép elegy aránya – a felhasználó maga szabályozza. Az így előálló Gesamtkunstwerk neve multimédia. HI

2. S mi volna az? HI

3. Ez engem is nagyon zavar. Szégyellem magam, amikor a versmondó a költőt alakítja (valami egzaltált bolondot). S mivel a színédesben nemzedékek óta úgy tanítják, hogy a versmondó nem gesztikulál, ezért taglejtések nélkül juttatja kifejezésre, hogy mennyire szenved (tévében ez azért jól látható marad). Rám mered, a szemét forgatja, liheg. Holott a versmondónak nem a költőt kellene eljátszania. Ha valakit, akkor inkább a tanárt. Az öregebbet, aki fölhívja figyelmemet egy versre. Az értelmezőt, fellengzőseben: az olvasás művészt. HI

4. Ascher Oszkár viszont értelmező versmondást művelt. Az értelmezésen túl nem hívta föl a figyelmet önmagára. HI

5. Én azért szinte mondom, amikor olvasom a verseket, valami belső dikálással; hallgatom is, sőt szinte kitalálom és kimondom őket. HI

6. A költők – általában ismert – versmondásai mindig szigorúan értelmező jellegűek. S ha az értelmezés olykor egyoldalúnak tetszik is (az Esti kérdést előadó Babits például szinte csak a dalt látta emeli ki), ez nem válik a kárára. Tandori sem kivétel: az ő versmondása szintén a szövegértelmezésre korlátozódik. Személyessége a választott nyelvi szerepé. HI

7. Itt most nyilván nem Balassira kell gondolnunk, aki – valamikor 1589 második felében – elkezdte elhagyni a nótajelzést, nem mintha tilalmazta volna versei elénkklését, hanem mert az énekszóbeli továbbhagyományozás módszere a szövegének pontosságára kényes műköltő számára immár érdektelenné vált.

A „közös vershangzási kultúra” a közelebbi múltban gyökeret, és talán nem is egészen vesztett el. Még a századeleji Tanár úr kéremből is szinte hallom az iskolai ünnepélyen: „Fel házánk hű nehemzchedéke...”, pedig nem ismerem ezt az indulót. A Tom Sawyerbeli szavaltot is valószínűleg hallom, ahogy Tom mennydörgőve kezd: „Szabadságot vagy halált adj nekem, Uram”, majd belesül. **HI**

8. Ki az a mi? **HI**

9. A számomra nagyobb fontossága van a költő saját versértelmezésének, mint amennyi egy n + egyedik költészetfelfogást megilletne. **HI**

túra,⁷ a költő teljesen magára lesz hagyva; ha tetszik, azt is lehetne mondani: úgy mondja a verset, ahogy csak akarja. Amiből persze az is következik: mondhatja verseit jól is, rosszul is. Hisz versmondása még a legihletettebb saját szavaltat során sem lesz képes a vers igazi interpretációjaként fellépni (no nem mintha lehetne ilyen egyáltalán elképzelni!): hisz honnan is lenne most már, a vers befejezte, elkészülte után, neki másoknál több joga vagy igazsága a vers értelmezése, újfogalmazása során? De hisz nem is ezt kérjük, várjuk tőle! A költő versmondása talán nem is az egyes versek megszólaltatása miatt érdekes: sokkal inkább arról szól, sokkal inkább azt lehet belőle kihallani, hogyan vélekedik a költő saját költészetének, költészetfelfogásának egészéről, s ezen túlmenően, az egész költészet mi-benlétéről és létformájáról. Ha egy költő, amúgy istenigazából, neki áll verseit mondani, arról vall: milyen terepet és szerepet szán általában véve költői megnyilatkozásainak, s hová képeli verseit a beszéd-folyamat végtelenségében. Ez, természetesen, az esetek többségében nem esik egybe azzal, amit az egyes versekből egyébként mi⁸ kiolvas-hatunk – ám ez csak növeli a hangzó megszólalás értékét és érdekét: új, csak mostanában létrejött külön információval szolgál a lehetséges költészetfelfogások sokféleségét illetően.⁹

S hányféleképpen lehet ma verset mondani! S hányféleképpen lehet ugyanazt a szöveget elmondani és interpretálni! A következő példa magáért beszél. 1988 tavaszán a pesti bölcsészkar esztétikai tanszékének művészeti fesztiválján egy szerencsés felolvasóesten a mai költői középgeneráció sok, válogatott jelessége gyűlt össze, hogy saját előadásában mutassa be verseit. A mindenkit meglepő módon nagyon nagysikerű esten (több, mint kétszáz hallgató ülte végig feszült figyelemmel a majdnem négyórás tömény műsort!) ritka tarka pompában villódzott a sokféle megnyilatkozás. Elegendő, ha csak néhányukra hivatkozunk: Kukorelly Endre száraz, érzelemmentes szövegértelmezése, Nádasdy Ádám naivnak feltüntetett szononimitációja, Rakovszky Zsuzsa idegesen halkszavú, klasszicizáló szavaltata, Szilágyi Ákos ironikus hangeffektusokra építő, a szemantikai elemeket akusztikai köntösbe bújtató verszenéje stb. remekül megfértek egymás mellett (bár, természetesen, egymást nem egészítették ki), anélkül, hogy egymást semlegesítették vagy kioltották volna. Sőt, mindezen tetejébe, Petri versei kétféle előadásban is elhangzottak: a költő úgy mondta őket csendesén, mintha romantikusan melankolikus filozofikus elégiák lennének, Vallai Péter viszont oly hangos szenvedéllyel szavalt, hogy a szövegük alapján ugyanolyan versek szinte vad, indulatos, szatirikus bökversekként tűntek fel. Ezen az esten az egymástól oly igen eltérő szavaltatok hangzó, interpretatív megjelenése talán impozánsabb volt, mint maguk az elmondott szövegek: azt mutatta meg, hogy amint a költészetek sokféleségének nem lehet megszabni határát, ugyanúgy a versmegjelenítésnek is számtalan érvényes módozata lehetséges.

Ennek az estnek meghívottjai közül csak egyvalaki hiányzott (igaz, levélben kimentette magát, verebei épp akkortájt bekövetkezett halálára hivatkozva): Tandori Dezső.

(A madárzsoké színre lép) Ám szerencsére Tandori Dezső ez év tavaszán kilépett eddigi elzárkózásából, s több alkalommal is a nyilvánosság elé állt: négy elragadó, bölcs, frivol és mély előadást tartott (az egyetemen és az Akadémián) a dalról mint alapformáról, a dal-költészetéről és saját verseiről, s előadásába beleszötte saját verseinek elmondását s elemzését is. Majd kilépve az írásos vagy nyomtatott

forma csendjéből, megjelentette kazettáját, melyen saját válogatásában mondja el néhány versét, különös, hangzó testbe öltöztetve az eddig néma (vajon eredetileg némának vagy hangzónak szánt?) betűket. Furcsa, váratlan, elgondolkodtató jelenség ez: sokáig, eddig, azt lehetett gondolni, hogy Tandori csak ír, de nem beszél vagy szaval hisz oly sok olvashatatlan (azaz elolvashatatlan, felolvashatatlan) hangtest nélküli verset, szöveget produkált (pl. a *Talált tárgy* kötetben vagy a *Koppar köldűsben*), hogy számára a kizárólag írásban, nyomtatásban való megjelenés nemcsak a személyes rejtőzködés egyik formája, hanem súlyosan döntő művészetelméleti állásfoglalás is egyben: aminthogy vannak zenészek, akik csak hangtechnikai felvételeken mutatják meg művészetüket, s soha nem lépnek fel hangversenyen, közönség előtt (s vannak zenehallgatók, akik koncertre nem járván, csak a felvételeket hallgatják), úgy Tandori esetében is úgy tűnt fel, hogy számára, verseinek alkotása, befogadása és értelmezése számára csak a papír, a könyv, az olvasott és értelmezett vizuális betűsor létezik adekvát terepként. Hisz Tandori nagyon sok szövegében nem lehet különbséget tenni a betűk és betűhibák, a véletlen géphibák és a szándékosan torz nyelvformálás, a grafémák, az önálló sodott morfémák és a szemantikai jelek, a szavak és a rajzok, a versek és a képek között: nagyon sok műve csak a szem (no meg persze a befogadó értelem) által működtethető. S íme, most, váratlanul megtörtént a csoda: a Tandori-szövegek megszólaltak, életre keltek, testet öltöttek – s hangzó formájukkal (bár ez Tandori sorozatos önarcképmódosításai során tulajdonképpen nem is lehetett váratlan) ismét új színben tüntették fel a Tandori-életművet.

(A válogatás és az életmű) E kazetta ugyanis, bármilyen kis terjedelmű legyen is, a maga módján az egész Tandori-művet is megtestesíti: a válogatás a legelső verseskötettől (sőt annak nyitóversétől) kezdve egészen a legfrissebb publikációkig terjed. Válogatás: azaz a szerző keresett és kihagyott – avégett, hogy minden időhatártól függetlenül, egy képet nyújtson önmagáról, a *madárzsokér*ről. Egy képet kapunk tehát, s ez a kép, épp tömörsége révén, némileg meglepő: azt mutatja fel, mennyire egységes is a válogatás alapjául szolgáló életmű.¹⁰ Úgy látszik, Tandori alapjában véve mindig ugyanazt írja és írta – legfeljebb az éppen adott témák, formák, ötletek tűntek a különböző kötetekben különbözőnek (s hogy még ezeknek eltérései is mennyire csak látszólagosak, azt is e mesteri és fölényes válogatás mutatja a legszemléletesebben). Ki gondolta volna, hogy ennyire rímelhet a hajdani *Hommage „váltott lovainak”* képe az újabb lóverseny-dalok halálvíziójára, Clyde istennőre, Rozinántéra? Ki gondolta volna, hogy a madarak és a lovak (úgy is mint a koalák és egyéb macskák alteregói) megszakíthatatlanul folyamatos és állandó, valóságos, jel- és képvilágot alkotnak? Ki gondolta volna, hogy az első kötet töredék-formái, koanjai, a következő kötetek szándékosan túlbeszélt, parttalanra formált, fecsegő prózaversei, kötött verselésű, más szövegeket idéző és felidéző műfaj- és formaimitációi ennyire analógok a legújabb, naív és álnaív dalocskákkal? Tandori e kazettás önarcképével azt állítja, hogy mindvégig ugyanaz az ihlet (?) munkál benne (s kiváltképp e kép, azaz verssorozat megszerkesztettségével állítja ezt: ahogy az első pillantban, előkészítés nélkül, szinte a lovak közé csap!); s egyre csak ugyanarra a végső (vagy legelső?) filozófiai és költői kérdésre keresi a választ (vagy legalábbis a kérdés megfogalmazási formáit): mit mondhat a költő (az ember), lovastul, madarastul, mindeztől, ha állandóan, akár fenyegetésként, akár kegyelemként, „hült

10. Nem szabad összekeverni két dolgot. Tandori költészete valóban egységes, olyannyira, hogy verseiből nagyon sok hasonló keresztmetszet-válogatás lenne készíthető. Viszont más kérdés, hogy rengeteg olyan verse van – köztük olyan remekművek, mint az *Illusztráció* Kleéhez –, melyek szavalhatatlanok (holott nem hagyományos képversek), s ezért nem kerültek e kazettára sem. A válogatás tehát bizony kénytelen Tandori műveinek egy jelentős részét nélkülözni. BE

helyének" látványa tárul elé? A választ persze nem adja meg (legfeljebb körülírja); azt pedig, hogy mindeközben mennyi mindent, s mennyiféle tudhat, sejtethet, mondhat valaki, gyönyörűen mutatja a kazetta (is).

11. S ezáltal a versmondásban is újjáteremti költészetének alapgesztusát: a hétköznapi minden jelenségének az átítatását költészettel és minden költői forma, eljárás (például a szonettírás) napi foglalkozássá tételét – s mindezt valóban ugyanannak a végső (vagy legelső?) kérdésnek a jegyében. BE

12. Wilhelm Furtwängler szerint épp ez a művészi előadás követelménye: a látszólagos rögtönzés. (De valamennyire talán tényleg rögtönzésről is van szó!) HI

(A lebegtetett modalitás) A kazettát hallgatva, most, nem is a versekről kell szót ejteni, hanem az elmondásukról, a hangról, melyet Tandori megteremtett elmondásukkor. Tandori hangja lebeg, lebegtetve van: mintha se innen, se onnan nem hangzana (ez mind térben, mind időben egyszerre értendő!): hangjából, hanglejtéséből nem határozható meg a beszélő semmilyen pozíciója (akármit mondjon is épp adott helyéről vagy helyzetéről) – mintha mindig valamik között lenne és beszélne. Enyhén éneklő hanghordozása (mely egy zenekedvelő véleménye szerint leginkább a *kontratenor* különleges, archaikus és sosemvolt, extrém és mégis „egyszerű”, idegen s mégis megható hangszínére emlékeztet) sem nem szavalásra, sem nem mindennapi beszédre vagy beszédmódra nem hasonlít: mintha furcsa „köznap” emelkedettség hallatszanék belőle.¹¹ Nem a megszokott értelmi jellegű kiemelések, nem a (színpadilag és mindennapilag egyaránt) megkopott érzelmi hangszínezés-fogások uralkodnak e szövegmondásban, hanem egy nagyon tudatosan előidézett, a mindennapi nyelvhasználatban soha nem is létezett sajátos modalitás, mely megszűnteti és felfüggeszti a grammatikában megszokott, s ott érvényesnek tekintett kategóriákat. Tandori úgy lebegteti hangsúlyait, hogy jóformán nem lehet tudni, kijelentő, kérdő vagy óhajító módban beszél-e. Ahogy ő itt a hangszalagon szól, ahogy állításait kiejti, azt talán, ha lenne ilyen, leginkább „negatív” óhajító módnak lehetne nevezni. Be jó lenne, ha a „tiltás” analógiájára (ami ugye a felszólító mód inverze) meg lehetne alkotni az óhajító mód inverzét! Tandori ugyanis mintha ezt használná; mintha állandóan azt óhajtaná: bár ne lenne így! Ennek köszönhető hanghordozásának folyamatos „sóhaj”-jellege, ennek köszönhető a versmondás során megszakítatlanul jelentkező rácsodálkozás, az épp most bekövetkezett felismerés vagy ráébredés boldog, meglepett ámulata (még az aforisztikus kerekcségre formált maximák esetében is!); ennek köszönhető (ha szabad egyszerre több oxymoronnal is élnem) az az okos mélabú, játékos komolyság, elégius ravaszság és szelíd emelkedettség, mely a versek hangzásának hangulatát mindvégig belengi; s ennek köszönhető az a nagyon nehezen körülírható, teljesen nem is meghatározható benyomás, mely azt sugallja (minden előzetes tudás dacára): mintha e most mondott és hallott versek így, itt és most még nem lennének egészen készen, nem lennének végleges szövegek, hanem tulajdonképpen *in statu nascendi* lépnének elénk, csak most keletkeznének¹² (persze anélkül, hogy akár egy pillanatra is a rögtönzés frivolságát hagynák érezni). Minden egyes lélegzetvétel (Tandori szájából vagy szájában), s a nyomában kimondatott szólam, mondat, vers stb. úgy hangzik e felvétele, mintha a szerző-mondó megint, újra, az egész alkotásfolyamatnak, az egész költészetnek futna neki (talán helyénvaló a hasonlat, idézet gyanánt is: akár egy ló a versenyen a saját akadálynak!) – alighanem ettől nincsen e felvételen nyoma sem a szavalásnak, az előadóművészet beidegzéseinek. Tandori e versmondó produkciójával mintegy megismételte (helyesebben, folyamatos igealakot használva, megismétli) írott művészetének alapgesztusát: habár állandóan folytatja önmagát és megkezdett kísérleteit, állandóan s minden egyes alkalommal az egésszel szemben is újrafogalmazza önmagát és vállalkozását; most, mikor rég kész műveket mond el, természetesen megismé-

válogatásával, hangadásával új kontextust is kerekít körük. Alighanem e gesztusból eredeztethető (vagy legalábbis megérthető) az a nem, rezignált öröm is, mely folyamatosan érzékelhető Tandori hanghordozásából; úgy hallik, jó lehet megírni és elmondani e verseket – legalább olyan jó, mint meghallgatásukkor felsőhajtani: „De jó! Istenem, istenem! Van ilyen, van ilyen?!”

(A megnyerhető veszteség) Tandori e kazettájával egész különleges versmondási példát mutatott fel. Nemcsak azzal, hogy elmondhatatlannak, szavalhatatlannak hitt verseknek adott új életet, hanem elsősorban azzal, hogy *mindenfélét* versét el merete és tudta mondani (s ezzel, abszurd feltételezésként, talán még annak ígéretét és felcsillantotta, hogy pl. a *Koppar köldűsből* is tudna hangot csiholni). Könnyű neki, mondhatnánk, csupa remek verset válogatott ki és össze! De hisz épp ebben rejlik a vállalkozás nagysága és szépsége: hisz kicsoda naiv vakmerőség és talán infantilis büszkeség és magabiztosság kell ahhoz, hogy valaki a *Töredék* kötet szigorú¹³ koanait ugyanazzal a hanggal és lélekkel mondja el, mint pl. az újabb *Am Hof* tréfásra vett, epikus elemekkel megtűzdelt unalom-leírását?! Hisz épp ebben rejlik a vállalkozás kihívó kockázata (azaz „a megnyerhető veszteség”): e költészetfelfogás valóban mindent dallá, azaz a költészet alapformájává tud varázsolni. Tandori szájában, beszédjében, hangjában még az a vers is dallá nemesül vagy egyszerűsödik (ahogy tetszik!), amely pedig, ha könyvben olvassuk, nem is emlékeztet a dal műfajára. Mennyi minden másként szól így, most, dalként, mint egykor, olvasva szót! Mássá vált, tehát valami el is veszett? De hisz olvashattuk, hallhattuk: „Olyan a jó vesztes, mint az aranyetszés.” Itt nincs szó veszteségről: e versmondás-sorozat kétely nélküli nyereség (már azoknak számára, akik hajlandók voltak részt venni a játékban).¹⁴ Aminthogy a Tandori-költészet sem olyan, mint a *törlendő* segédegyenesekre számító merev aranyetszés – hanem olyan (hogy a madársokéhoz méltó képpel fejezzem be), mint a madár röpte vagy a ló futása: felismerhető, állandó ismétlődéseiben is kiszámíthatatlan, saját keretein belül is folyamatosan megújuló, azaz eleven.

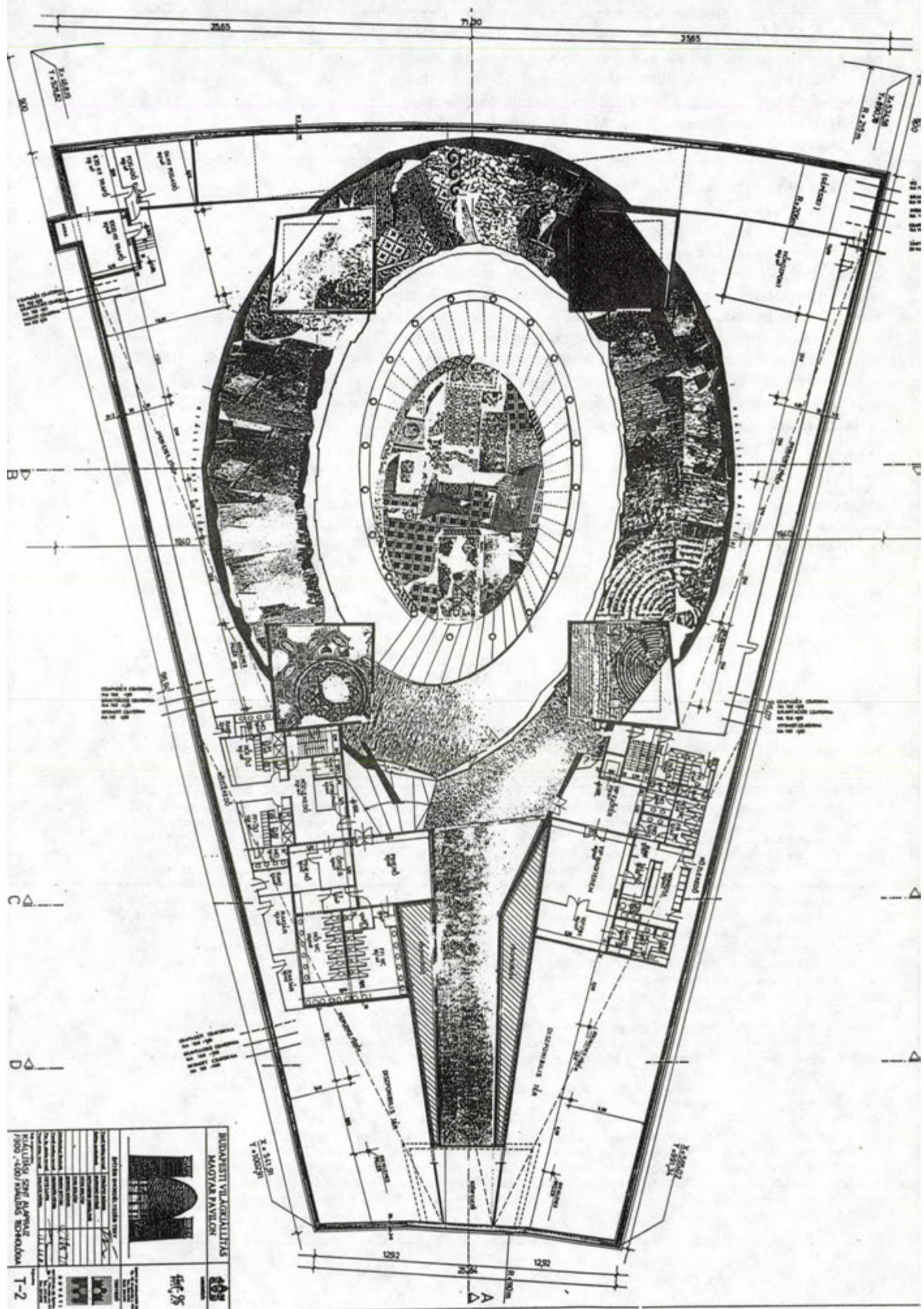
13. Szigorúak talán, de mind dalok, zen-éke-nyek... HI

14. Igen, igen, ezen én is sokat töprengök, hogy részt vesz-e a játékban! Hallottam az előadásokból három, aztán itt ez a kazetta, a (nekem évtizedek óta legnagyobb) költő hangjával: hát azért ez óriási változás! Tandori már első kötetében is sürnyelően érzelmes költészetet művelt, megengedem, de a „lélektől lélekig” hagyománya meg pláne az író-olvasó találkozó nem véletlenül állt távol tőle! S most egyszercsak elénk áll a hangszalaggal, szinte közvetlenül, mintha csak belépne a szobába. A szalagját szót hallgatva vajon kinek az alakját rekonstruálom? Az övét? Ki az az ő? „Így keletkezik egy személy / még csak híjának a helyén se. / Valamint minden esemény / egy nincs-mi-hogy félreértése.” HI

* Hosszabb jegyzet. Mindaz, ami a romantika és főleg a szimbolizmus és a százaforduló avantgard költészetében a szó-zene, a hangzó szó feltámasztása és kialakítása terén történt, bármennyire is romantikus fogantatású volt, bármennyire is az „elveszett Paradicsomban” való visszatérés vagy a diónüszösi mámor, feloldadás, egyesülés, egyesülés vágya vezérelte is, azt mutatja, hogy a lírai költészetben nem szűnt meg a hangzó szó, a hangzás közegének varázsa. Jóllehet ez szinte mindig az írott szó, a nyomtatott szó, az „elidegenült szó” honványa volt egy olyan létezés után, ahol még egy volt a világgal. Természetesen ide nincs visszatérés. Nemcsak azért, mert Nietzschevel szólva nem vállazunk ráköl, hanem azért is, mert ez az „ide” vagy „oda” csak a homályban létezik. A „másodlagos szóbeliség” érijából nézve a költészet e metamorfózisait, az irodalom – a könyvverssel, a szövegverssel – röpké áttűnés csupán a szömvészettek történetében, s mindinkább a magaskultúra arisztokratikus zárványának egyike. A szömvész és az írásmű különbsége nem pusztán abban van, hogy egyiket a hangzás közvetíti a „csupa füle” vált hallgató-nak, a másikat meg a látvány, a vizuálisan érzékelt és megértett betűsor révén. Végére az írásmű is elhangzhat és a szömvész is rögzíthető írásban, csak hogy a szömvészől nem lesz írásmű ezáltal, az írásműből pedig szömvész. Mert az igazi különbség abban van, hogy az egyiknek létmódja a hangzó közeg, a másiknak pedig létmódja a vizuális jelszó és – akár hal a végről – leválaszthatatlanok saját közegéről. Attól, hogy az írásművet, mondjuk egy verset előadnak, felolvassanak, tehát elhangzik, nem szűnik meg írásmű lenni és megfordítva: az, hogy egy szömvészt nyomtatásban rögzítenek műsem változtat annak eredendő és változtathatatlan szömvész-jellegén. Elvileg minden mű „átfordítható” minden közegbe, de csak egyetlen közeg az, amelyről leválaszthatatlan, amely létezésével egy. Nem tudom, lehet-e két teljes léte, mármint két közeg, két teljes értékű létmódja ugyanannak a műnek. Én még nem találkoztam ilyenmel, beleértve ebbe a drámát, a színpadi művet is.

Innen nézve azt látom, hogy Tandori költészetének sincs két létmódja. Most hogy saját hangján szólaltatta meg verseit, kilépett mintegy a hangzás világába, nem a versek, hanem saját létmódját kettőzte meg, nem a versek, hanem Tandori változtatott létmódot (ennek csupán tünete, a szerző testi és hangtesti valójában történet megmutatkozása). Az ő verseinek létmódja nem a hangzó közeg, nem ebben, nem ebből születtek, nem ebben élnek (amitől persze még – uti figura docet – bármikor el is hangzhatnak). Ez azonban nem azt jelenti, hogy most valamilyen idegen létmódot erőltet rájuk hangjával a szerző (Tandori el erőltet, édes istenem!), mintegy saját új létmódjához „párisztja” őket, hanem csak enged hanggá válni az eddig is bennük rejlő és ható, csak épp háttérbe szorult, alig észrevehető, de most egyszeriben létfontosságúvá lett „jelentést”.

Egyfelől arról van itt szó, hogy Tandori mostani „kilépését a világba”, „kijövetelét”, „nép közé járását”, „világba alászállását” stb. a második születésként ismert kegyelmi állapot boldogulása, egyfajta jóérzés, feloldódás, melegség hatja át. Az a gyermetegség, ártatlanság, tisztaság, játékoság, amelynek meleg – egyszerre élt és kötött – kuckóját jeges farként vette körül a világ, most, hogy ez a jég – valami okból – megolvadt, „beköltözik” beleveggyűlt a világba és minden módon érzelmi kapcsolatba akar kerülni vele. A versek elmondásából és a modern ponyva, a kazetta-műfaj választásából ezt a világgal elvegyülő dévaj vidámságot, majd azt nem mondom, jókedvet érzem kicsendülni. Másfelől viszont azt is látni kell, hogy ez a hang kazettáról szól, tehát nem élő hang, hanem az élő hang rögzítése, le-nyomata, bizonyos értelemben síri hang, (a hang árnyéka). Aki beszél, akit éppen most hallunk, nincs jelen és jelen-nem-léte végleges, tehát örök. Ez lényegében megfelel a versek eredeti és igazi létmódjának, az írásművek létmódjának, azaz a különbséggel, hogy a fizikai hang rögzítése (akárha hangfénykép) révén a szerző a műben fantasztikus egzisztenciára tesz szert. A közvetlenség, a kilépés, a világbaveggyűlés csak fantasztikus egzisztenciaként valószínűleg meg számunkra. A vers-kazetta Tandori – a Madársoké – fantasztikus Tandori! SZÁ



Atyák

Két cikkecskét látok vil-lanyerőművekről a Magyar Hírlap szombati számá-ban. Mindkettő pozitív, megnyugtató. Az első a bősi duzzasztóhoz tervezett dunakiliti víztározó környezeti ártalmait kicsinyli. A második már cí-mében azt hirdeti: „Paks biztonságos”.

A cikkek érvelésmódja tekintélyelvű, atyai. Meg is szólalnak bennük az atyák.

Az elsőben a „60-as évek óta külföldön élő Mosonyi Emil akadémikus, akit az eredeti – még 1942-ben keletkezett – vízlépcsőelképzelések aty-jaként ismernek. Mosonyi professzor ismertette elképzeléseit a »reális zöldek« civilszervezet szerdai rendezvényén, és Pál László, a jövőendő ipari mi-niszter találkozott a professzorral.”

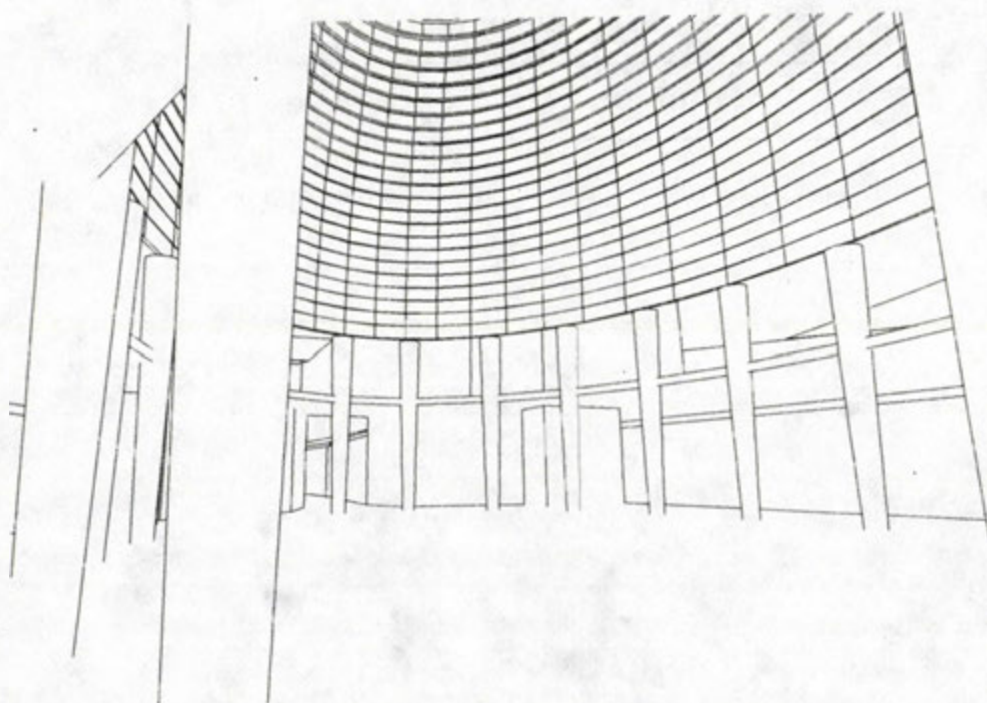
A paksi erőműhöz másik atya tartozik:

„Megnyugvással és örömmel vette tudomásul Teller Ede, hogy Magyarországon a tudománynak jóval nagyobb a becsülete, mint a legtöbb nyugati

országban. A Nobel-díjas tudós, az amerikai hidro-génbomba atyja és ismert humanista, két napot töltött a Tisza-parti nagyvárosban, tudományos és oktatási intézmények prominens vezetőivel, a he-lyi politikai élet jeles személyiségeivel is találko-zott. A sajtóértekezleten Baja Ferencsel, a környe-zetvédelmi és Lakos Lászlóval, a földművelődési tárca várományosával együtt jelent meg.”

Nincs ezzel semmi baj. Ne firtassuk, hogy me-lyik lehet a Tisza-parti nagyváros. (Paks inkább Duna-parti, és az ottani tudományos és oktatási intézmények vezetői talán nem is elég prominen-sek.) Csak azt az egyet ne veszítsük szem elől, hogy Teller nem Nobel-díjas. Ez a keserű igazság. Felta-lálhatsz atom- vagy hidrogénbombát, mérgezgázt, műpestist, lehetsz hétp próbás humanista – a Nobel-díjhoz mindez nem elég.

H. I.



CENTENÁRIUMI

2000~BÁL

ÉS DIJKIOSZTÁS

A NEW YORK
KÁVÉHÁZ ÖSSZES
TERMEIBEN

Végleges időpont:

1994. szeptember 16-án

pénteken, este 7 órakor

URBI és ORBI*

Egy kis fantáziálás: mi kéne még? (*Szabó gondolatok, íróasztal mellett.*) Kellenének nyilvánvaló dolgok: négysávos közúti alagút Pest és közép-Buda között. Az Alkotmány utca közepe táján tűnhetne el a kocsisor, és a Vörösmarty térnél bukkanhatna fel. Lehetne a Lánchídra kétoldalt egy-egy plusz sávot szerelni, posztmodern üveg-acél protézis gyanánt. Fel kellene építeni újra a lerombolt Nemzeti Színházat, a régi helyére, talán némi dekonstruktív stilizációval. Evvel egyidőben le kellene hántani a Corvin áruház műanyag borítását, s az art deco homlokzatot élénk színekre kellene pingálni. De lehetséges olcsóbban is megoldani a Nemzeti Színház ügyét: ki kellene mondani: ezentúl a Vígsház a Nemzeti. A társulattal együtt. Comédie Hongroise, Tragédie Hongroise.

És a New York palotát megvehetné a Soros Alapítvány. Felülre költözhetnének az irodák, és az Erzsébetvárosi Könyvtár. Lehetne benne hanglemezbolt és modern művészeti galéria. A New York kávéházat pedig csillár szempontjából vissza kell archaizálni. Nappal itt működhetne Közép-Európa leggazdagabb salátabárja. És posztóval borított ferde újságolvasópultokat kellene felszerelni. Mint Amsterdamban a Café Americain-ben. Persze rendezesebb lapválasztékkal...

Közlés, forradalom. Simplicissimust egy nap telefonon visszahívta T., gyerekkori jóbarátja; lihegett, fújtatott — mert a rózsadombi otthonához vezető, százegynéhány lépcsőből álló kaptatón jutott eszébe telefonálni — a „mobilról”. Van neki rendes készüléke is — azt a számot mindenki tudhatja. Ám a mobil csak keveseknek adja meg. Nyakunkon egy belső, titkosabb kommunikációs láncolat. És itt a harmadik is: a legbelsőbb, legkülönösebb: az E-MAIL. Simplicissimus már kétszer is kapott Budapesten olyan illetőtől névjegyet, aki e-mail, vagyis elektronikus postaszámmal rendelkezett. Az e-mail intim információs teret hoz létre. Tudnivaló, hogy William (Bill) Gates, a Microsoft elnöke, az USA második leggazdagabb embere, az Információs Hadúr, személyesen maga kezeli elektronikus postáját, míg „fizikai postáját” és telefonját persze hogy nem.

Budapesten egyre több az utcán, fűtőkösként lóbaló mobil. A virtigli infójampez a mobilját nem rejteti, hanem piros terített ultimó gyanánt kiesapja maga elé az asztalra. A minap négy korunkhőse volt látható, a Gerbeaud teraszán, csaknem egyforma dzsoggingban, pontosan egyforma mobillal (pedig micsoda típusválaszték van már...) A négy készülék szabályos a-

lakzatban „hevert” az asztalon, mintha csak egy kávéréklámfilm rendezője intézkedett volna.

Időutazás hátra. 99 éve, mikor megnyílt a Lipótvárosi Kaszinó, nemigen tehettem volna be a lábam — a családom anyagi és társadalmi helyzete nem volt mágus-szintű. 95 éve, azon a márciusi napon, amikor Mark Twain — még mielőtt felkereste Jókai Mórt — nagy, sikeres előadást tartott, talán bejutottam volna. Talán éppen én lettem volna az a valaki, aki meghúzza a bajuszát a poénok után, jelezve: most kell nevetni. (*Korabeli sajtójelentés.*)

Éppen öt éve távolították el az épület Nádor utcai sarkáról a büszke, felszegett állú és -Kalanjikovú munkásait. Azóta nyilvános hely és Duna Palota és választási központ. Az étterem díszítése egy Versailles-jal vetekedni próbáló száz választófedelemeségi kastély pompáját idézi fel. Berendezése a késői kilencszázhetvenes évek nehézkes, ún. „netuddmeg” stílusában fogant, jött világra s kopott el. Az étterem vendégköre nagyrészt a baltával faragott arcú, mégse büntügyi vonalon szolgált rendőrtisztekből s nem lecserélt feleségükből áll. A kiszolgálás igyekvő, suta, és határozottan urizálóba hajlik. Ha fogast eszünk, semmiképpen se engedjük meg, hogy a pincér kifilézze nekünk. Vacsora közben „live”-esztrádzene szól — az együttesnek neve is van. Az itt vacsorázást feledni nehéz — az újrászás keveseknek sürgető igény. (Duna palota, V. Zrínyi utca 5.)

Időutazás előre. „Pont oda sikerült betévedned” — szörnyedt el Frau Simplicissimus, mikor meghallotta, hol próbáltam hajtat mosatni az elromlott vízmeghűtő okán, a másnap kora reggeli előadás okából. („Congratulations — you’ve come to the hottest cool place in Europe” — fogtam kezdeni az előadást lefordíthatatlan szójátékkal második anyanyelvemen: kb. „Gratulálok: Önök a a legizgalmasabb menő helyet keresték fel.” Gyakran tartottam az elmúlt években ilyen Budapestbe bevezető előadásokat az ide tévedt tojásfejúeknek. Ezek leglényege egy másik nehezen lefordítható terminussal írható le: „civic boosterism”, azaz „a szűkebb pátria iránt kifejezett leplezetlen, seggnyaló szeretet”. Este fél tízkor már hiú ábránd a hajmosás: egyetlen, igen jóképű yuppie görnyedt lazán a papírmunka felett: kicsit kétkedve nézett rám, de beírt másnap reggelre. Leírta róla, hogy nem lehet más, mint maga a beszélő nevű tulajdonos-főnök.

Másnap reggel kézzől kézre adnak a gondosan, ésszel nyírt csinos, eredeti höl-

gyek. „Magát a Laci szokta vágni?” kérdezték, mert a beírásban felismerték a főnök kezét. A hoszúkás teremben a két évvel ezelőtti legmodernebb dizájn szerint nyúlánk, legrövidebb oldalára állított trapéz alakú tükrök állnak, melyeket apró, kocsányon lógó spotlámpák világítanak meg fölülről. Ilyen fodrászállás van vagy negyven: igazi nagyüzem, mely kora reggel lassan telik meg étellel. A bejáratnál számítógép, gyümölcsle-pult, várórészleg. A csupa fiatal fodrászmester oldalán szerzőszámok: afféle finomkodó ácsmester-fel-szerelés. Itt mindenki „valaki”: fodrász és kuncsaft egyaránt. A hajmosás érzékeny gondos. A szárítás mintha minden egyes hajszálra külön kiterjedne. A végén a fodrászhölgy egyenesen a szemembe néz, és komolyan kérdezi: „Jó lesz?” Komolyan veszem a választ: „Túl jó.” Az őszinteség polgárerején, úgyhogy beismerem a pontos összeget: négyszáznolva. Miért érzem, hogy megérté minden forint? (Hajas fodrász-szalón, V. Erzsébet tér 2. T 117-0025)

Graffiti, Budán. (*Lám, nem igaz, hogy odaát aobaeem történelmi szemmel.*) A Bem rakpart 26. szám alatt, szinte a Bathányi-tér sarkán, az Angelika-presszón éppen túl — mely nyilvánvaló, hogy hosszú életű lesz, ha folytonosan halálhírtét költik. Kék, harminc centis, fűjt betűkkel: PÉPNEMZET! Kettős, enigmatikus jelentésű falírka ez: egyszerre elégedetlen égbe kiáltás a választások az illető szerint nem kielégítő kimenetele miatt, vagy „pünkt verkehr”: a „népnezet” fából-vaskarika fogalom gúnyos, fröccsöntött változata.

Demi John borbolt. A szabad vállalkozás hajnalhasadásakor a Ruhaipari Szövetkezet korifeusai játszották át az üzlethelyiséget egy angol névvel s az angol nyelvvel ékeskedő „kisszövetkezetnek”, e korai biziszfórmációnak, melyre hamarosan már senki nem fog emlékezni — méltán. Tudják, ott a „Hajfogadó a Kopasz Hangyához”-zal, meg a Vegetárium étteremmel szemben. A ház kifinomult klasszikus modern stílusú, az erkélyek nyilván a „benapozás” miatt zárnak be valamelyest hegyes szöveget a homlokzattal. Itt virágozott, majd hanyatlott a nyelvtanító kisszövetkezet, melynek éppen az volt a legnagyobb baja, mint az imént leváltott állampártnak: a tagság. Sorban fogyasztotta a vezetőket, s aztán levált az általa létesített vállalkozásokról. Ez megpecsételte sorsát. Mármost a szabad versenyen túl. Végül már csak az ingatlan eladása maradt. A bolt keményfa berendezése kifogástalan: akár Hágában, vagy Lyonban is lehetne. (V. Cukor utca 4. Nyitva 10-20, szombaton 10-16. T 118-4467)

*Ezt a rovatot NEM BUDAPESTI olvasóinknak ajánljuk, akik gyakran küzdenek időzavarral, ha idefönt járnak. Független rovat — megvenni kedves mosollyal lehet.

Simplicissimus